

Малкъар жазычуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 5 (183) сентябрь-октябрь 2015 ж.

Учредительле –

КъМР-ни СМИ эм жамауат бла дин биригиулени
къырал комитети, жазычуларыны Союзу

Баш редактор
Додуланы Аскер

Редколлегия:

Бешпайланы Муталип
Гуртуланы Салих
(бёлюмню редактору)
Ёзденланы Альберт
Ёлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)
Зумакьулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Табакьсойланы Мухтар
Толгьурланы Зейтун
Шауаланы Хасан

**ЭЛБРУС
МИНГИ-ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2015

ЗАЛИЙХАНЛАНЫ Жанакбайыт

ЧОМАРТ ЖЮРЕКЛИ ЖАШ

Белгили малкъар поэт Будаиланы Азрет, Кичибатырны жашы, аз жашап, кѣп иш этген адам болгъанды. Аны жашау жолу, назмулары бла поэмалары заманны кюзгюсюдоле. Къудурет, суймеклик, адамны дуниягъа кѣз къарамы, аны сагъышлары, къууанчы, жарсыуу дагъыда аллай кѣп затла суратланнгандыла поэтни чыгъармаларында.

Чынтты поэт, башха адам кѣрмегенни кѣрсе да, эс бурмай, озуп кетген шартланы эслейди. Жашау а аладан къуралады. Ол поэтни жютюлюкюдо. Будаиланы Азретни фахмусу алай эди.

Будаиланы Азретни чомарт фахмусу ахшы адамны бахчасында битген терекле кибикди – аны кѣгетлерин ким да ашайды, поэтни чыгъармаларын а барыбыз да окъуйбуз. Азрет халал жүреклиги, адамгъа, тенгине суймеклиги, жарыкълыгъы бла айырма эди. Мен аны адамгъа тубесе, анга мудах болуп неда жүрегин къыйнарча сѣз айтып эшитмегенме.

Къадар алай буюргъан болур эди – Азрет бла мен газетибизни редакциясында да, китап басмада да бирге ишлегенбиз. Азрет газетни жууаплы секретары эди. Ол заманда газетни чыгъаргъан бек къыйын эди. Газет къол бла жыйылып тургъанды. Наборщикле жетишмеучю эдиле – юч газетге да жангыз бир линотип. Асламында электрокюч болмаучусу себепли линотипден да хазна магъана чыкъмаучусу эсимдеди. Аны себепли Азретни, кече узуну ишден кетмей, тангнга чыкъгъан кезиулери кѣп болгъанды. Дагъыда аллай къыйын болумлада ол алапат назмула жаза эди!

Уллу фахму бюркюп чыкъгъан тау шаудан кибикди. Ол тохтай билмейди: кече-кюн айырмай, къыш-жай демей, чыкъгъанлай турады. Фахму да алайды. Аны себепли фахмусу анга уллу кѣллюлюк этерге онг бермегенди. Азрет хар бош ууахтысын назму жазыугъа бергенди. Кертисин айтсам а, аны бош заманы болмагъанды. Азрет «Алгъын» деген тауушлукъ поэмасын редакцияда жазып башлагъанын унутмагъанма. Артда китап басмада ишлегенинде, аны анда жазып бошагъанды. Ол поэма бла байламлы бир къауум зат эсимдеди.

Бирде Азрет: «Назму кылымы аламаг жырлагъан кезиуюдю! Билемисе, башыма келген тизгинлени кьолум жазып жетдиралмайды», – деп, отоугъа эрттенлик кюнню жарыкъ таяклары киргенча, тартыулу ышарып кирир эди. Бирде уа, «Наша марка» папиросланы бирини ызындан бирин тартханлай: «Билемисе, назму кылым юзюлген болур дейме. Эрттенли бери бир тизгин да жазалмайма!» – дер эди. Азрет жазгъан затын бизге окъумай кьоймагъанды. Кеси уа алай окъур эди – биз шум болгъанлай тынгылаучу эдик.

Азрет не жазса да, аны не къадар иги этер ючюн, тохтамайын жангьиртханлай, тюрлендиргенлей тургъанды. Хар алай жангьидан жазгъаны сайын бир сёзню окъуна башха, алгьындан эсе тап келген сёз бла алышындырыу, ол, айхай да, бек игиди. Азрет сёзлени сурагъанлай, излегенлей тургъанды.

Жарсыугъа, сакъланмагъанды ансы, Азретни жан хуржунундан тайдырмай жюрютген, аны бетлери тюрлю-тюрлю сёзледен толу блокноту болуучу эди. Жангы, шатык, зынгырдауукъ сёз, бютюнда бурун заманда жюрюген, бусагъатлада уа унутула, магъанасы тас бола баргъан эски сёз, нарт сёз эшитсе уа, олсагъат блокнотун чыгъарып, мычымай жазып тебиреучюсю, аллай кезиуледе сабий кибик кьууаныучусу кёз юсюмдеди. «Алгъын» эм «Мараучуну хапары» деген поэмалада аллай сёзле кёпдюле. Ала кеслери да малкьар литературада бек иги чыгъармалагъа саналадыла. «Алгъын» деген поэма озгъан кьарангы заманда таулу элдеде жашау тарлыкъны, зорлукъну, тенгсизликни хапарыды...

Азрет поэмасын жазып бошагъандан сора атына не айтыргъа билмей, бизни кёп даулашханыбыз эсимдеди. Бизни эсибизге келмеген зат жокъ эди: «Жагъафар бла Жансурат», «Ачыулу сыймеклик» д. а. к.

Биз алай эте тургъанлай, эшикден Кациланы Хабу кирип келди. Даулашха ол да кьошулду. Ахырында, Азретден, Хабудан кьайсы айтханын билалмайма, баям, Хабу болур эди, «Алгъын» деди да, анда тохташдыкъ. Поэманы аты алай бла туугъанды.

Къанлы фашистге бизни мамыр жашап тургъан кьыралыбызгъа от салып киргенде, Къызыл Аскер кюйсюз душманнга къажау таукел сюелди, хар жерде халкъ мюлкню фронтха болушууну жолуна айландырып, совет адамла, кече-кюн демей, ишлеп башлайдыла. Уруш башланган кюнледе Азрет къанлы урушха кесини кьарамын, оюмун «Ата журт урушха – алгъа!» деген назмусунда айтханды:

Къопханды

Пелиуан, залим халкъым,

Хорлагъынчы

Ол артха турмаз.

.....

Алгъа!

Уллу халкъым, алгъа!

Бир адам да къалмай –

Ата журт урушха!

Поэт, битеу совет халкъны фашист ёлетге къажау сюелирге чакъыра, душман ахырда ууатылгъынчы тохтау болмазын айтады. Къанлы уруш-

---

ну от кьанаты тау этеклеге жетгенде, заман кыйыи эди: кьолуна сауут алааллыкьла бары да фронтха кетип, элдеде ишчи кюч а жокьну орунунда. Ол кезиуде Будайланы Азрет Холам-Бызынгы районда уллу кьурау иш бардыргъанды, арымай-талмай кюрешгенди, улоу кюч, тракторла болмай, колхоз сабанланы ийнекле бла сюредице, адамла кьоллары бла кьазадыла. Къартла, тиширыула, сабийле бичен ишлейдице, мал кютедице. Район Азретни башчылыгында фронтха кеп эт, бишлакь, мирзеу, жылы быстырла – тонла, жамычыла, жюн чындайла, жылы кьол кьапла жыйып жибереди.

Мен, артда, Совет районда ишлеген заманымда, Азретни эсгере, аны юсюнден кепле бла ушакь этиучю эдим. Азретни, элге келип, жыйылыулада селешгенин, адамла бла ушакь этгенин кепле эслеринде тутадыла. Бызынгы элге уллу кыйыи салгъан Холамханланы Сахайны бу сезлерин бир да унутмайма: «Азрет черчек, жигит, етгюр сезлю, адамланы акьылларын, муратларын ангылай билген жаш эди. Кепню керген бызынгылы, холамлы къартла окьуна, ол селеше туруп, сагъайып тынгылаучу эдице. Аллына жумушунг болуп барсанг а, тынгылы этмей жибермегенди. Бюгюн этиллик ишни тамлагъа кьоймагъанды»...

1942-чи жылда 23-чю октябрьде Байсолтанланы Алимге Совет Союзну Жигити деген ат аталгъаныны юсюнден СССР-ни Баш Советини Президиумуну Указын Москва радио береди. Экинчи кюн Яникойгъа барып, ол уллу кьууанчха атап митинг бардырыргъа деп, партияны обкомуну секретары П. И. Ильиничге бла манга буюрадыла. Мен Тебен Чегемде эдим да, 24-чю октябрьде эрттенликде Яникойгъа барама. Бир кесекден ары Ильинич бла Азрет келдице. Бир бирни кергенибизге бек кьууандыкь.

Эсимдеди, ол кюн Яникойда болгъанла – къартла, тиширыула, сабийле да, кьалмай, жыйылып, элни огъары жанында нартюх ала эдице. Биз алайда уллу митинг бардырдыкь. Халкьны кьууанчыны ахыры жокь. Колхозчула селешип: «Яникойну батыр жашына берилген ол сыйлы атха жууапха биз, бютюн ахшы, бютюн кьаты ишлеп, ит фашистлени гунч этерик жигер Къызыл Аскерибизге бютюн болушурбуз!» – деп, ант этецие.

Андан сора биз ингирикде ючюбюз да Нальчикге кьайтдыкь. 25-чи октябрьде эрттенликде уа фашист самолётла Нальчикни уруп башладыла. Ол кюн да мен Азретге тюбедим. Ол мени ахыр кергеним болду. Азрет, ашыгып: «Къашхатаугъа барама, анда кеси жашларыбыз болгъан партизан отрядха кьошуллукьма», – деп айырылды...

Сезсюз, Азрет, барып, Къашхатауда партизанлагъа кьошулуп, кьолунда ушкогу бла ит фашистлеге кьажуа сюелгенди. Алай поэт-партизан душман бла сермешде жигитча елгенди, ол Чирик келге кемюлгенди...

Будайланы Азрет жаланда 27 жыл жашагъанды. Ол эшик бла кирип, терезе бла чыгып кетгенден башха туююлдо. Къадар анга алай хатерсизлик этгенди. Алай ол аз заманны нчинде Азрет этген ишге ким да сукьланарчады. Адам елген кюнюнде угъай, халкь аны унутхан кюнюнде еледи. Азретни уа халкь ауузундан бир заманда да кетермейди. Ол бизни бла жашайды.

ГЕЛЯХЛАНЫ Ысхакъ

ОЗГЪАН ЖЫЛЛАНЫ ЭСГЕРЕ

Биз 20 жаш болуп Краснодарда ФЗУ-да окъуп башладыкъ.

Бир жылдан а, окъууну бошاپ, Нальчикге къайтып, редакцияда ишлеп башлайбыз. Анда мен бек алгъа шагъырей болгъанладан бири Будайланы Азрет эди. Аны ушагъыулу сыфатына къарай, сабыр ауазына тынгылай, редакцияда ишлегенле анга намыс-хурмет бергенлерине кёре, баям, бу къуллукъчуладан болур деп келеди кёлюме. Артдан-артха уа кесини ариу къылыгъы, таза ниети бла мени да кесине жууукълашдырады. Поэтни «Къарангъдан жарыкъгъа» деген биринчи чыгъармасын окъугъанымдан сора мени жюрегим анга бютюнда бек тартып башлады.

Бир жол а, тыш азыкъны кезиуонде, чачын да артха тарай келип: «Геляхов, къызлагъа къагъыт жаза билемисе?» – деп, ышара сорду. Мени уялгъанымы эслеп, Азрет: «Къоркъма, ол затха да тюзелирсе, шёндю уа мен санга бир китапчыкъ берейим, ол иште керек бола турлукъду», – деди.

Кертиди, артда Азретни саугъасы манга кёп кере жарагъан эди. Анда справкаланы, заявленияланы, протоколланы эм иш юсюнде керек документлени жарашдырырча юлгюле бар эдиле.

Кюнлени биринде, биягъы мени мудах болуп сюелгеними эслеп, Азрет къызла къагъыт жибермеймидиле деп, лакъырда этди. Окъуугъа кирирге бек суйгеними, аны себепли кёзюме жукъ да кёрюнмегенин билгенден сора уа, типографияны таматалары бла сёлешип, мени ишден окъургъа жибертеди. Алай бла мен ары дери да татлы кёрген адамымы энди бютюнда бек суйюп башладым. Аны «Ленинчи жол» газетни жуу-аплы секретарыны къуллугъуна салгъанларында да, таза да жюрегимден къууанган эдим. Училищеде окъуй тургъанымлай, Азретни «Мараучуну хапары» деген поэмасын окъугъанымда, аны асыры жаратхандан, кесими бир уллу ахшылыкъгъа тюбеген сунама, мындан ары поэтни андан да иги чыгъармала жазарына ишекли болмайма.

1938-чи жылда мен да, окъууну бошاپ, Бызынгы элде устаз болуп ишлейме. Ол заманда сахнада салып кёргюзтюрча пьесаларыбыз жокъну орунунда эдиле. Биз, 7-чи классны окъуучулары бла бирге келишип, «Мараучуну хапары» деген поэмагъа кёре спектакль салабыз. Суймекликни, тенгликни, эркинликни юсюнден хапарлагъан поэманы эллиле бек жаратхан эдиле.

Бир кесекеден Нальчикде Азретге тюбеп хапарлашханыбызда, ол поэма-сын элде сахнагъа чыгъарып кёргюзт-

Будайланы Азрет типографияны ишчилери бла

генибизге, адамла да аны бек жаратханларына къууанган эди. Алай Азрет малкъарлы драматургияны къарыусузлугъуна жарсыгъанын а мен ол жол толу сезген эдим.

Андан сора кѣп бармай мен да аскерге къуллукъ этерге кетеме. Азретни Холам-Бызынгы райкомну биринчи секретары болуп ишлегенини юсюнден хапар эшитгенимде, аны алгъышлап, къагъыт жибереме. Азрет да манга бек ариу сѣзле бла жууап жазады.

Ол заманда мен энди Азрет бла ёмюрде да тюбеширик тюйюлме деп, жукълап тюшюмде да жокъ эди. Алай, не медет, фашист ууучлаучула совет адамланы кѣп ахшы умутларын юзгендиле, аланы хар жаны бла да къыйнар, сынар ючюн да къоймагъандыла. Къыралыбызны мамыр кѣгюн къара булутла басханда, Азрет быллай тизгинле жазгъанды:

*Жокъду кечгинлик
Бизге чапханнга,
Тюшгенсе, начас,
Энди къапханнга!*

Халкъыбыз бек суйген поэтледен бири Будаиланы Азретни айтханына биз, Уллу Ата журт урушну ветеранлары, керти жашауда тюбегенбиз, ол жазгъанча, душманны къапханнга алып, бизни жерибизни экинчи жокъламазча этген эдик.

Алай Азретге кесини умутлары толгъан Хорламны жарыкъ кюнюн кѣрюрге тюшмеди. Аны аты уа халкъыны жюрегинден ёмюрледе да кетмез.

Мен да, суйген тенгим Азретни тансыкълай, аны эсгере, бу тизгинлени жазама, анга уллу адамлыгъы, халаллыгъы, ариу ниетлиги ючюн жюрегимде жашагъан ыразылыгъымы энтта бир кере билдиреме.

ОТАРЛАНЫ Керим

ПОЭТНИ БЕЛГИСИЗ КЪАБЫРЫНА

Будаиланы Азретге

Жашы анасын суйгенча, сую эдинг татлы,
Поэт, сен туугъан тауларыбызны.
Кюн чыгъыунуча алгъышлай эди жырынг –
къанатлы

Къууанч жашауун совет Кавказны.

Жашауну сую эдинг. Аны ариу ишлеуге
Бергененг къызыу поэт сѣзюнгю.
Назмунг, душманны жибермез ючюн совет
жерге,

Уруша эди, болуп солдат сюнгю.

Жюрегинг толу эди кѳууанчлыкѳдан бла
жашлыкѳдан,
Жырлата эд сени кѳууанчлы кюн.
Кѳызыу жюрегингде кѳайнай эди большевик
кѳан,
Ата журтну бек суйдюре бютюн.

Тѳгюлюп башлагѳанында тау этекледе кѳан,
Чыкѳганенг дейле ахыр жолунга,
Ата журтну кѳоруулаенг дейле душманладан
Тауларында, ушкок алып кѳолунга.
Тюшгенинге душманланы кѳолуна жаралы.
Тилемей эдинг дейле жашауну.

.....

«Кѳп турмайын, тауларымы жарытыр хорлам
кюн!
Ёле, тюкюреме бетигизге!
Жашасын Ата журтум! Ёлеме аны ючюн.
Мен а туумагѳан эдим ёлмезге».

Сен дуниядан кете айтхан сѳзюнг керти
болгѳанды.
Кѳызыл байракѳ таулада кѳызарады.
Фашист аскер сермешде кѳп кере ууатылгѳанды.
Уруш энди кюнбатышха барады.

Халкѳыбызгѳа тюшгенди кѳп кѳыйынлыкѳла
кѳрюрге,
Кѳп бушуу кѳргенди туугѳан жерибиз.
Ауурду ол бушууланы жюрекде жюрютюрге,
Болгѳанлыкѳгѳа эр жюреклерибиз.

Биле эдик хорламны келмезин кѳоранчсыз,
кѳансыз.
Жангы тѳююлдю бизге кюреширге.
Эркинлик, не насып бераллыкѳ тѳююл эдик ансыз
Биз юсюнде туууп ёсген жерге...

...Билмейбиз унутулмаз кѳабырынгы
кѳайдагѳысын,
Билмейбиз аны кѳайда излерге.
Багѳалы кѳабырынгы башында салырча сын,
«Зауаллы поэт, тынч жукѳла!» – дерге.

Къабырынг белгисиз жатады Черек суу
боюнунда,
Тынгылай дуния сагъышларына...
Жукъла, поэт, сен суйген тауларынгы
къоюнунда,
Жаягъынгы салып ташларына.

Поэт, эшит антыбызны, эшит къарындаш
сёзюбюзню:
Дертибиз кюйдюрюр фашистлени!
Халкъны къаты сюдуне берирбиз, алдап бизни,
Ата журтларын сатхан итлени!

Поэт, туугъан тауланы аналыкъ ёшюннюнде
Тур сен, аны белгисиз къабыры.
Поэт ёлген эсе да, жашар саула ичинде,
Кюрешге чакъыра жүрек жыры.

Магомед МОКЪА

БАСХАННЫ КЮЙГЕН ЖУЛДУЗУ

Будайланы Азретге

Адыр-Сууну кызыл-ала
Бишген наныкъларына
Къууандым, тамаша бола,
Бийик наратларына.

Алай окъудум, кёл салып,
Сен тизген назмуланы, –
Кечени хорлап, кюн
жарыкъ,
Шатлыкъ сынады жаным.

Сёз жылыуунг сабыр
сылай
Чал къаяны сакъалын,
Сездим назмунг,
зем-зем суулай,
Кёлюмде шош
саркъъанын.

Артишледе къалкъый эди
Къурму тюзню аязы,
Къая кызы къатлай эди
Жюрегинги ауазын.

Къара къузгъун тилин
билген
Басханчыла да сени
Бек сойдюле, Аллах
берген
Фахмунга эте сейир.

Тенглеринг санга,
чам этип,
Атадыла «Къыяма».
Мен да жарыдым, танг
бетли
Жырларынга къууана.

Бушуу чарсдан толуп
тургъан
Тизгинлеринг а мени
Жарсытдыла, – ёзен
туман
Жапды элни, тийрени.
Къурум бола бийик-бийик
Ауушлары тауланы.
Жыгъылды жаралы
кийик,
Къарны къызарта къаны.

Сен да къалдынг жашау
жолсуз,
Басхан башында кюйюп,
Бир бийик, бир жингил
жулдуз
Гунч болуп къалгъан
кибик.
Азрет, харип, суйген
эллим,
Анангы тилеклерин
Сууму элтди? Къурму
жели
Алыпмы кетди кери?

Ол сени, къаргъышлыкъ
этип,
Къабыр орунсуз къойгъан
Мынафыкъла, жаза жетип,
Тюшселе эди къолгъа! –

Кёзлерине кьама тиреп,
Бетсизликлерин ача,
Мункардан, Накирден
да бек
Болур эдим дауачы.

Темир юйге да керекди,
Жаным, тиреу - чигинжи.
Боран ууатхан терек да
Таянч излейди, инжип.

Таянчакълыкь этер эдинг,
Азрет, кыйын кюн
манга...
Эх, сен кялай эртге
кирдинг
Чачылмазлыкь туманнга!

ТЁППЕЛАНЫ Алим

АЗРЕТГЕ

Сен бир кёл эдинг, толкъун болуп чайпалгъан,
Тау къшу эдинг, кёк тюбюнде чайкъалгъан.
Ариу сёзню шауданы эди сёзюнг,
Бюркюп чыгъып, халкъгъа алгъыш айталгъан.

Тенглеринги халкъгъа ишлерге сагъайта,
Халкъларынгы иги сёзден гамайта,
Алгъа атлаученг партияны ызындан,
Жауунга ачы, шуёхунга кёл айта.

Кюйдюрюп таза суйген жүрекдени,
Душман окь арабыздан алды сени,
Жоюлдунг, жаш ёмюрюнг жашнагъанлай,
Къучакълап туугъан жерни – Чирик кёлню.

Ёлгенди деп айталмайма, сауду атынг,
Акь чакъгъанын атмагъанды жазгъан затынг,
Бизни бла иги жашау къурарса сен,
Унутмаз, ой Азрет, Малкъар халкъынг!

БУДАЙ УЛУ АЗРЕТГЕ АЙТАМА

Кюн барды сени сёзюнде,
Окбодум – бетим жарыды.
Будай улу, малкбар жюзюнде
Халкынгга ненча жарадынг!

Биз а санга жараялмай,
Адамыча да кьайталмай,
Къабырынгы да табалмай,
Тийишли сёз да айталмай...

Алай турабыз, кесинги
Кесинге кьойганлай, жарсый...
Жангы тёлөле келсинле,
Ала берирле Санга сый!

ЖАШАУ ЖОЛУ ЖУЛДУЗ УЧХАНЛАЙ

Къайсы таулу эшитмегенди «Мараучуну хапарын»?! Шатык, бай тил бла жазылган чыгъарма:

*Жашым, тынгылачы сен,
Хапарны башлайым мен:
Мындан алда кёп заман
Жашау болуучу эдим аман.*

Бу сёзлени окьуганлай окьуна ныгышда олтурган акьсакьалны сыфаты аллынга келеди. Сора, кесинг окьуганча угъай, биреуню хапарына тынгылаганча боласа. Поэт тиширыуну ариулугун, жерибизни ариулугун алай алаamat, алай кьууатлы ачыкьлаганына сейир этесе.

*Дугьумлача кёзлери
Бек сьюдюрген сёзлери.
Къаракъаши, акьмангылай,
Айтханынгы ангылай.*

*Будайланы Азретни
атасы Кичибатыр.*

Азретни къайсы чыгъармасын алсанг да, аны айтханын кёзюнг бла кёрюп, кьолунг бла тийгенча боласа. Баям, ала эсде аны ючюн кьала болурла. Кёп окьуучу бу поэманы саулай кёлден да биле болурла. Аны башха чыгъармаларын да алай. Сёз ючюн:

*Будай улу партияны
Къабарты-Малг'ар обкомунда
ишлеген заманда Уллубашланы
Исмайыл бла.
1939 ж.*

аллай поэтди. Аз жашады эсе да, ол малг'ар поэзияда кесини энчи, жарык ызын к'ойганды. Халкыбыз жашаг'ан к'адарда «Марачуну хапары» айтылыр, башха чыг'армалары да унутулмазла.

Жаланда 27 жыл болг'анлыкыг'а аны ёмюрю, ол кезиуге ол ок'у-г'ан да этди, к'уллук'да да ишледи. Ата журтуна жау чапханда, к'олуна сауут алып, душманлаг'а к'ажау с'юелди.

Аны жигитлиги аны атасы Кичибатырдан келген болур эди. Жыйырманчы ёмюрню аллында, орус-япон уруш башланганда, кеси ыразылыгы бла ары кетип, кишилигин к'ёрюзт'юп, к'ырал сауг'алаг'а тийишли болуп к'айтхан эди.

Азрет тууг'анлы быйыл 100 жыл болады. Бираз жашаса, литература-бызг'а да, культурабызг'а да андан да уллу ишле этерик эди, не медет... Келигиз, баг'алы ок'уучула, биз энтта да Будайланы Азретни «Марачуну хапарын» эсибизге т'юшюрейик.

*«Къарт Минги тау к'арайды
Тауланы арасында.
Адам ичип к'анармы.
Сууундан, гарасындан».*

Бу тизгинле авторну тууг'ан жерине с'оймеклигин, анга табыныуун к'ёрюзтедиле.

Бирлени жашау жоллары узунду, к'аг'анак'дан чалбаш к'арт болуп дунияларын алай алышадыла, бирлени уа, учхан жулдуз кибик, к'ысхады. Алай болг'анлыкыг'а, ол жарык ыз к'ояды – эсе к'аллык ыз. Будайланы Азрет

*Азрет (сол жанында) Теммоланы
Хамит бла газетде ишлегенде.
1937 ж.*

ЖАБОЛАНЫ Асият.

МАРАУЧУНУ ХАПАРЫ

Жашым, тынгылачы сен,
Хапарны башлайым мен:
Мындан алгъын кѣп заман
Жашау болуучу эди аман.

Мен да – жарлы, кьолайсыз,
Малсыз, жерсиз, амалсыз.
Бийге ишлесем не кьадар,
Жокъ эди манга мадар.

Жашым, кѣресе мени,
Ийнандырама сени.
Сакъалым акъ болгъанды,
Жюз жети жыл толгъанды.

Мен сенича заманда,
Бир жол ууда, туманда,
Нѣгерлерим – юч «батыр»,
Тизилип, бараек сатыр.

Кѣп айландыкъ, арыдыкъ,
Тѣгерекге кьарадыкъ,
Къауалланы жерледик,
Къымылдагъан кѣрмедик.

Айлана, узакъ кетдик,
Уллу агъачха жетдик.
Агъач – кийикден толу,
Аз да жокъ чыгъар жолу.

Биз алайда тохташдыкъ,
Таплыкъгъа оноулашдыкъ.
От этип, олтурушдукъ,
Къаты ушакъгъа болушдукъ.

Биз да алай тургъанлай,
«Шырт» деп, ма жел ургъанлай,
Чартлап чыкъды бир жанлы,
Къарадыкъ: ъхтем санлы.

Къарачы бир, эс буруп,
Секирип ѳрге туруп:
Майна, барады къачып,
Ауузун да кенгнге ачып.

Къауаллагъа жабышдыкъ,
Жан-жанындан чабышдыкъ.
Къачханны тикге тыйдыкъ,
Юсюне окъла къуйдукъ.

Къачхан, бизге айланып,
Кёзю къандан байланып,
Ачыуланып къарады,
Мени юсюмю марады.

Тишлерин бирге уруп,
Залимленип, шиш туруп,
Ачыудан тилин къапды,
Арсарсыз манга чапды.

Нёгерлерим къачдыла,
Чапханнга жол ачдыла.
Жетип, тутду ол мени,
Кёрейим, – дегенча, – сени,

Алдыкъ бир бирни къолгъа.
Булгъаша онгнга-солгъа,
Ташайдыкъ тик энишге,
Киши уа жокъ ёрюшге.

Къол ичинде кёп заман
Къарыу сынашдыкъ хаман,
Онглу онгсузну хорларгъа
Мурат этди онгларгъа.

Алай эте, сермеше,
Къажалукуьда демлеше,
Тартып, тюбюме урдум,
Къопмазча боюнун бурдум.

Арыдым, уллу талдым,
Кесим сау кючден къалдым.
Къаманы къарынына урдум,
Кёп сагъыш этип турдум.

Залимни этдим къопмазча,
Кишиге да чапмазча.
Аны ол халда жыгъып,
Кесим къоркъуудан чыгъып:

«Айыу манга не этер?
Кёрсюн тюбеп, къайры элтир?»

Халек этерме аны,
Къалмаз сынмай бир саны!» –

Деп, кесиме кёл эте,
Уллу кёллююкге жете,
Аз да танымай жолну,
Айландым ёрге къолну.

Мен къолну ёрге бара,
Кёрюндю мутхуз-къара.
Иги туурагъа келдим,
Адам болгъанын кёрдюм.

Сейир болдум, тамаша
Къауалгъа да жабыша.
Къычырды, мени кёре:
– Къайдан чыкъгъанса бери?

Айт, не айланаса сен?
Бу жерге иеме мен!
Келмегеннге тиймейме,
Келгенни сау иймейме.

Муратын къысха салды.
Башым сагъышха къалды.
Дедим анга: – Мараучу –
Баргъа, жокъгъа къараучу.

Уруп келди къатыма,
«Къоркъмаз», – деди атыма.
Кёп къарады кёзюме,
Сейирсинип сёзюме.

– Сен, айланган, жюрюген,
– Кёп жерде кёпню кёрген,
– Хапар сурайма сенден.
Айтчы, букъдурмай менден.

– Да, не хапар излейсе?
Аллай бир не кюсейсе?
Айтырма билгенимден,
Айланып кёргенимден.

Он къарындаш болабыз,
Онубуз да уучулабыз.
Менме бек кичилери
Эм барчы-келчилери.

Жокъду бизни мюлкюбюз,
Жокъду харакетибиз,
Таймай жюрнойбюз уугъа –
Тюзге, агъачха, таугъа.

Не тапсакъ да, ёлтюрербиз,
Юйюбюзге келтиребиз,
Жыйылышып ашайбыз,
Ол формада жашайбыз.

– Ахшы, ол да игиди,
Жигитликни бириди,
Къонакъ этейим сени,
Жашауум мындады мени.

Биз тебиредик юйюне,
Ол анга бек суююне.
– Ма, кёр, – деди, – таланы
Ортасында къаланы.

Къаласы бек ишленип,
Тёгереди кючленип.
Кирдим, бек арсар болуп,
Кёп тюрлю затла соруп...

Сарайында, бир жанлап,
Мен къарадым да марлап,
Эслетмей оздум кёрюп:
Тура эди ючеу ёлюп.

Чыгъарды мени ёрге,
Ариу жасалгъан жерге.
Къатапа шинтик берди,
Ышарып: – Олтур, – деди. –

Хайда, ма, ич эм аша.
Эй, Къоркъмаз, эрча боша!
Жашарем сени бла,
Турсангед мени бла.

Сагъыш этдим бегирек,
Жууапладым игирек:
– Сен мени этдинг къонакъ.
Ашынг кёп, юйюнг омакъ.

Бек бийик, кючлю къаланг,
Кийикден толу таланг.

Сёзюме бёл эсинги,
Таныт манга кесинги.

Кимледиле ёлгенле,
Сарайда биз кёргенле?
Билирге сюеме мен,
Болушун айтсанг а сен.

– Мен бу жерде тургъанлы,
Ма бу журтну кьурагъанлы –
Жюз бла жыйырма жыл,
Жегеме аллай бир кьул.

Атым мени Сыйлыхан,
Болмаз менден залим жан.
Аллайлалла ёлгенле –
Ма сенича келгенле...

Ишни толусун билдим,
Ачыудан бираз кюйдюм.
Секирип ёрге турдум,
Юч нёгерими сордум.

Онгсунмай соргъанымы
Эм ёрге тургъанымы,
Терк тюрленди бет къаны.
Халын суймедим аны...

Эшикден бир кьыз кирди:
– Сау кел! – деп кьолун берди.
Ушагъымы унутдум:
– Сау бол! – деп кьолун тутдум.

Къарап, аны кёргенлей,
Тюз эшикден киргенлей,
Къайгъыларымы чачдым,
Жюрегими анга ачдым.

Кюлюп, къарады манга,
Мен да къарадым анга,
Мен, аны суйюп, кюлдюм,
Ол да суйгенин билдим.

Дугъумлача — кёзлери,
Бек суйдюрген сёзлери.
Къаракъаш, акъмангылай,
Айтханынги ангылай.

– Мени атым, – деди, – Зайнаф.
Кёзлери кюлюп, ойнап.
Гитчеаууз, сыйдамбет.
Ариумеди? Хыйсап эт!

Башымда акъылым кетди,
Сюймеклик саныма ётдю.
Ахыр кючюме жетдим,
Бир башха мурат этдим.

Мени сёзюне бурду,
Тынгылы хапар сорду.
Айтдым хапарны къалмай,
Ичине ётюрюк салмай.

Ахтынды, мудахсынды,
Бир кесек кёлю сынды:
– Кёп болмай мени атам
Ёлтюргенди юч адам...

Кёзлериме къан чапды,
Жюрегим ауруу тапды:
– Айтхан хапарынг сени –
Юч негеримдиле мени!

Уллу бушуугъа къалды,
Манга да къайгъы салды.
Атасы анга къызды,
Кёп аман сёзле сызды.

Ачыу тийди этгени,
Аны да инжилтгени,
Ишни тапсызгъа тергеп,
Къауалны алдым, сермеп.

Къычырыкъ чыкъды юйде,
Уллу гузаба кюйде.
Олсагъат тёртеу жетди:
– Аха, къонакъ не этди?

Сёлеширге къоймалла,
Ычхынмазча байлалла,
Тёрт жанымдан алдыла,
Тутмакъ юйге салдыла.

Эшигин бек этдиле,
Къойдула да кетдиле.

Умут юздум кесимден.
Къыз кетмеди эсимден.

Озду бир бёлек заман,
Къарыусуз болдум, аман.
Кече бир таууш келди,
Къоркъдум, эсими бёлдю...

Эшикни кенг ачды къол,
Манга берирге деп жол.
– Кёпдю, бугъоунгу сыз! –
Къарасам, ма ол а – къыз!

Кирди эм кёп кюрешди,
Сыдырып, бугъоуну тешди.
Сюйюшген жүреккле кюдюк,
Ахыр кюн бир бирни билдик.

Ол къыз айтды, ышара,
Кирпиклерин терк къагъа,
Токъ кёзлери жылтырап,
Эринлери къалтырап:

Ал къауалны къолунга,
Терк тебуре жолунга!
Бусагъатдан билирле.
Билгенлей – ёлтюрюрле.

Сен бла мен бир болсакъ...
Ёмюрге бирге къалсакъ...
Насыплы болурек бирге,
Онг жокъ алай этерге.

Ах, Къоркъмаз, сени атынг,
Сени ариу сыфатынг
Жюрегимде къалдыла,
Къарыууму алдыла.

Айхай, жокъ амалыбыз,
Этерге мадарыбыз.
Энди мен кёрмем сени,
Сен да кёрмезсе мени.

Къууанчлы бар жолунга,
Сурагымы ал къолунга.
Жюрегинг суйюп къарар,
Эсинге тюшсем, жарар...

Боюнумдан кьучакълады,
Кёп кере ийнакълады.
Айырылыр сагъат жетди,
Теренден мудах этди.

Башым сагъышдан толуп,
Айтдым, къайгъылы болуп:
– Ийнан, къайда болсам да,
– Мен не кёп айлансам да,

Жюз озуп жыл толса да,
Сакъалым акъ болса да,
Унутмам, Зайнаф, сени!
Жюрегим сендед мени.

Жиляп, тутду кьолуму,
Тап юйретди жолуму.
Къаты кысып, уппа этдим,
Алай айырылып кетдим.

Ол кече хаман бардым,
Бек кыйналдым, арыдым.
Ол жерден узакъ кетдим,
Тангнга агъачдан ётдюм.

Чыкъдым таугъа агъачдан,
Онгуз да болуп ачдан.
Тёгерекге къарадым,
«Кёрсемед!» – деп, марадым.

Чыкъдым ыраннга бийик,
Кёрдюм туура бир кийик.
«Ырысхы!» – деп жапландым.
Къысха уруп, къапладым.

Сойдум, ичин да алдым,
Сермеп боюнума салдым.
Ауур болса да белге,
Келтирип келдим элге.

Сау элге хапар болду,
Арбаз адамдан толду.
Уллу сейир болдула,
Тынчлыкъ, саулукъ сордула.

Айтдым, кёп тынгылатдым,
Хапарны ангылатдым.

Даулашыугъа кирдиле,
Кийикни да кёрдюле.

Иш гузабалы болду,
Акъбатыр *, чакъырып, сорду:
– Кийикни ёлтюр деп мен
– Къайда эшитгенсе сен?!

Агъач – мени, жер – мени.
Кёрейим энди сени,
Кийик этни ашасанг,
Аны бла жашасанг!

Бусагъат бери келтир!
Эркинлик берсем, ёлтюр.
Алайсыз умут этме,
Мардадан аз да ётме!

Кийик да менден кетди,
Бий андан зауукъ этди.
Мен жарлы, къалдым къурулай,
Мудахлыкъда мурулдай.

Ма аллай зорлукъланы
Эм жашау тарлыкъланы
Мен кёбюн сынагъанма,
Термилип, къыйналгъанма.

Хапарын да бошاپ, ол
Деди: – Юйге жууукъ бол.
Бардыкъ юйге, жарашдыкъ,
Дагъыда хапарлашдыкъ.

Хапаргъа сейир болдум.
Жангы жашаудан сордум.
Къарт, кёзлери да кюлюп,
Айтып башлады суйюп:

Энди уа ма, кёресе,
Кесинг иги билесе,
Жашау иги болгъанды,
Къууанчлыкъдан толгъанды.

Мен да ма къарт болсам да,
Къарыусуз хал алсам да,
Жашды мени жүрегим,
Сыйлы колхоз – билегим.

---

* Акъбатыр – тау бий болгъанды.

Къартлыгъымы билмейме,
Жюрек жарсыу кёрмейме.
Токъ жашауда жашайма,
Сюйгеними ашайма.

Жашым, кызым жетдиле,
Къолайлы юй этдиле.
Алты адам болабыз,
Кёп трудоден алабыз.

Алгъын зулму тюбюнде,
Бийни, байны кюнюнде,
Окьюу жокъ эди бизге,
Энди жол ачыкъ сизге.

Окьюугъа кёл салыгъыз,
Бийик билим алыгъыз.
Уллу кёллю болмагъыз,
Жашаудан созулмагъыз.

Энди бий, бай да жокъду,
Колхозчу жюрек токъду.
Токъ жюрек жарыкълыкъда
Жашайбыз зауукълукъда...

Жашауу ачыкъланды,
Кёзюме суратланды.
Къарт кеси алашаракъ,
Акъсакъл, къатангыракъ.

Айтды барын кёргенин,
Жашауунда билгенин.
Хапарны толу алдым,
Тамаша болуп къалдым.

1936

БЁРЮЛЕГЕ КЪОБУЗ СОГЪУУ

Бир жол жашлары аскерден келген къоншударымда къурманлыкъда болама. Кесигиз билгенден, къоншугъа хар заманда да сыйлы жер жетеди. Мен отоугъа киргенде, шапа элтип стол таматаны онг жанына олтуртады. Менден сора да къауум адам келип, стол артына чёгедиле. Олтуруп бираз тынчайгъандан сора тамата, алгыш айтып, къурманлыкъны башлайды.

Ол инсан борчун тийишли тамамлап къайтхан жашха андан ары мамыр жашауда кеси хунерин табып, хар заманда да атын иги бла айтдыргъан, махтаулагъа тийишли болурун тежеди. Жашны тапхан атагъа, анагъа, элни жамауатына, къыралыбызгъа да уллу Аллахдан тынчлыкъ, ырахатлыкъ тиледи.

Сора, стол артындагылагъа дагъыда бир кере къарап, алгыш аякны тауусду. Андан сора къалгъанла да ичдиле да жерлерине олтурдула. Ала бираз ауусланнгандан сора тамата олтургъанлагъа кезиу-кезиу сёз берди. Ары келгенле инсан борчун толтуруп келген жашха кёп ахшылыкъла тиледиле, ала да аскерде болгъан заманларын эсердиле.

Арбазда уа ариу макъамла согъуладыла. Жашла, къызла бир бирлерин алышып, «Асланбийге», «Тюз тепсеуге», «Абизехге» барадыла. Къызла къанкъазла кёлде жюзгенча сюзюледиле. Жашла уа, хайнухча, буруладыла. Аякъ бурунларында шиш турадыла. Аламат ариудула таулу тепсеулер.

Бирле тепсей, башхала къарс ура, лахор эте тургъанлай, чалбаш чачлы жыл саны келген, узун бойлу биреу кирди отоугъа. Босагъадан ётгенлей, салам берди. Алай къолун узатмады. Къолларын артха тутуп, башын ёргерек кётюрюп, бизге бираз къарады. Сора шапа аны мени къатыма олтуртду.

Ол бизни жаныбыздан адам туююл эди. Ёхтем суюлгенине къарай, мен аны бир бек бай саудюгерчи неда бир уллу къуллукъчу сундум. Стол артында лахор эте тургъанла да хапарларын тохтатхандыла. Кезиу-кезиу анга, бир бирлерине соруулу къарайдыла.

Олтургъан заманда да ол адам къолларын артха жиберип олтурду. Кертиси бла да бу уа керексиз ёхтем кёреме деп келди эсеме. Алай бетине къарагъанымда, огъурлулукъ нюр кёрдюм, ала бла бирге дагъыда мудахлыкъ да кёрдюм. Быллай адам кесини багъасын биледи, дедим кеси кесеме.

Шапа жангы адамны аллына жангы аш келтирди. Ол санда аламат таулу ашарыкъладан бири – хумужу хычинле. Аны атын эшитсенг окъуна, аууз сууларынг келедиле. Отун печёде биширилген, жангы бишлакъдан

хычинле, сары жаулары да саркъа. Андан бир къапсанг окъуна, татыуу эсинген кетмейди.

Хычинсиз таулу той, къурманлыкъ болмайды. Тойгъа келип, хычин ашамай кетсенг а, сора сен тойда болмагъанса.

Аллына хумужу хычинле салынганда, жангы къоншум, ашыкъмай, эки къолун алгъа узатып, эки къолу бла да къысып, табакъдан бир хычин туурам алды. Ол заманда эследик аны, аны онг къолунда баш бармагъындан къалгъанларыны жиклери болмагъанлары.

Аны кѳргенде, биз аралып къалдыкъ. Аны юсонден аман сагъыш этгениме кеси кесимден да уялдым. Чалбаш киши туурамын ашап бошап, барыбызгъа да къарады. Бирсиле да алайлы болур эдиле, ким биледи, мен а бир жанына бурулайым дедим да, болсада алай эталмай, ол адамдан кѳзлерими аламай къалдым.

Барыбыз да анга соруулу къарагъаныбызны ангылап, ол терен солуду, сора терезе таба къарап бираз турду. Сора, анда бир затны кѳргенча, неда анда биреуленден эркинлик алгъанча, мен кѳргенни бир инсан сынамасын дегенча, хапарын айтды.

– Кѳп жыл мындан алда, деп башлады ол сѳзюн, – гитчелигимден окъуна къыл къобузчу болургъа итинеме. Къоншубузда къыл къобузчу эр киши жашай эди да, анда – эл тауушдан кенгде, дуппур башына чыгып, къыл къобузун согъуучу эди. Мен аны артына бугъуп къарай эдим. Ол къобузун тынч согъуп башлай эди, жылыу аязчыкъ чачынгы тынч сылагъанча. Бираздан теркден-терк согъуп тебирер эди, жаш аязчыкъ бораннга бурулгъанча, уллу боз булутланы аллында къуууп, неда къыртчыгъа кѳгюрчюнню къуугъанча. Бирде уа аны къобузундан аллай макъам чыгъар эди, аллай ариу макъам, жюрегинги теренине жетген. Аны бла бирге учуп кетеригинг келе эди.

Анга къарай, мен да аныча къыл къобузчу болургъа суйдюм. Мени макъамларымы да жел бла бирге учуп кетерча. Аланы эшитгенле мени жангы макъамларым адыргылы сакъларча. Сора школну бошагъандан сора музыка училищеге окъургъа барыргъа таукел болдум. Ол мени ахшы умутум эди. Энди мен жаланда аны сагъышын этеме. Мен онунчу классха ѳтгенимде, бизни элге жангы юйюр кѳчеди. Къызлары Зайнаф бизни классха келеди. Къара бурма чачлы, жаякларында ай бла кюн кюле тургъанча суйдюмлю, нюрлю жан. Къарылгъач къанатларыча – къапкъара къашлары. Школ арбазда нѳгерлери бла кюлюп башласа – ѳзенлеге чабып баргъан тау суучукъгъа ушаш зынгырдауукъ тауушчугъу.

Аны кѳргенден башлап жангы дуниягъа киргенча болдум. Энди школ арбазда ѳсген гюллени ариулукъларын эслейме, терек чапыракъланы шыбырдагъанларына тынгылайма. Аллай бир ѳтюп тургъанма мен аланы къатлары бла, бир заманда эс бурмагъанма. Энди уа гюлле манга къарайдыла, бизни Зайнафха саугъа эт дегенча.

Алгъын, окъуууму бошагъынчы, къызлагъа эс бурурма деп турмай эдим. Зайнаф бизге келгенли бери уа, аны къачан кѳреме деген сагъышдама. Къатына баралмайма, уяла, сѳлешалмайма. Кенгден къарайма. Ол а, къарамымы ангылап, мени таба бурулса, алайдан бир жанына кетерге ашыгъама.

Ким биледи, къаллай бир барлыкъ эди алай. Къачан барып сёлеша-лыр эдим аны бла. Бир кере дерследен сора кеси келди къатыма: «Бизни орамда огъурсуз ит ычхыннганды да, юйге барыргъа андан къоркъа-ма, мени ашырсанг», – дейди. Аны эшитгенде, мен бираз абызырагъан да этдим. Ауузумдан сёз чыгъаралмай турдум. Сора, бираз эс жыйып, шыбырдагъан халда охо дедим. Ит угъай, айыу чыкъса окъуна аллына, Зайнаф бла къайры да барлыкъма.

Жолгъа тебиредик. Орамны адамлары, хунала артларына бугъуп, бизге къарап тургъан сунама. Юйге дери ауузумдан сёз чыгъармай бардым. Алай айырыла туруп, къайдан чыкыгъан эсе да батырлыкъ, кел, шуёхла болайыкъ деп, терк окъуна кетип къалдым. Кёз къыйырым бла уа кёрюп турдум, аны ызымдан къарагъанын.

Андан сора къыз бла иги шагъырей болама. Аз-аздан бир бирни излеп тебирейбиз. Окъуу кезиуде биргебиз. Ингирде уа юйюне ашыра-ма. Ол кёрюнемей къалмайды. Биргеме окъугъан жашла манга сукълана эдиле. Ала не, мен кеси кесиме сукълана эдим. Иги да ийналмай эдим Зайнафча ариу къыз бла шуёх болгъаныма.

Аминат Хасановна деп устазыбыз бар эди. Аламат, огъурлу адам. Чынтты устаз. Ол бизни ана тилден, литературадан окъута эди. Андан сора да ол бизге тюз да анабыз кибики эди. Кеси юйюрюнден, сабийле-ринден бизге кёп эс бургъан окъуна суна эдик. Ол къуру дерсле берип къойгъандан сора да бизни жашауубуз бла жашай эди. Зайнаф бла мени арабызда школ шуёхлукъдан уллу соймекликни тууарыгъын ангылап, экибизни бир парта артына олтуртду. Зайнаф келип къатыма олтурса, дуняда кесимден насыплы жокъ суна эдим. Кюн да аны ючюн чыгып, танг аласын жарытхан суна эдим.

Алай бла школ да бошалды. Къалай эсе бу жыл бир терк ётюп кетди. Школну бошагъаныма къууанган, жарыгъан да этдим. Энди муратым толады, окъуугъа киреме дедим. Ата къарындашым шахарда жашай эди да, аны юйюнде туруп окъурукъма. Зайнафха уа элде къалыргъа тюшдю. Анга окъургъа барыргъа онг болмады.

Кёл салып, беш жыл окъудум. Къыл къобузну биринчи согъуп башла-гъаным кесими бир башха дунягъа тюшгенча болдум. Дуппур башын-да, жел да чачын тарай, къыл къобузундан ариу макъамла чыгъарады. Муратыма бир атлам этдим деп къууанама. Окъууну ючюнчю жылында белгили композиторланы макъамларын согъаргъа буюрадыла. Андан сора махтаулу студентлени санында айтыла башладым.

Зайнаф бла къагъыт жюриютебиз. Хар къагъытымда тансыкылыгъымы айтама, ол да мени къайтырымы ашыгъып сакълагъанын билдиреди. За-йнафдан жангылыкъланы ашыгъып сакълайма. Окъуууму ахыр жылында Зайнафдан къагъыт келмей къалады. Не болгъанын билмей, жарсыйма. Элде къалгъан нёгерлеримден бирине хапар соруп жазама. Ол билдиреди Зайнафлары элден район арагъа кёчгенлерин. Жашагъан жерлерин толу билмей, къызгъа къагъыт жазалмай къалама.

Окъууну бошاپ, элге келеме. Кёншу, жууукъ, ахлу жыйыладыла. Атам къой союп, къурманлыкъ этди. Тепси артында алгыш кёп. Мен а Зайнафны юсюнден билирге адыргы этеме.

Кечирек устазым Аминат Хасановна да келеди. Барысындан да бек мен анга кьюандым. Алай ол манга иги хапар айтмады. Ол, бир жанына чакъырып: «Бирде уллу суймекликден эсе жашау халла кючлю боладыла. Ала адамланы кеслерине бойсундурадыла. Алгъаракъда район арагъа баргъан эдим. Сени суйгенинги Зайнафны анда кёрдюм. Бир эр киши бла келе эди. Кеси айтды ол аны эри болгъанын. Районда аты айтылгъан механизатор. Мени кёргенде, абызырады, уялгъан да этди. Сени бла Зайнафны къатында Тахир бла Зухураны суймекликлери узакъда къалырла деп окьюна тура эдим. Алай, кёрдюнгмю жашау къалай буйрукъ этди. Сен жаш адамса. Кетген суймекликни унут. Жангы жашауну къайгъысын эт», – деди.

Суйген устазым ачы хапар айтды. Жюрегиме бичакъ чанчылгъанлай болдум. Зайнафны таныгъанлы ол эди мени муратым, жарыгъым, таза кёлюм. Сора мен аны къалай унутайым, тау черекни шорхасыча таза суймеклигими.

Къыл къобузуму алып, бахча башына барып, анда согъуп тебиредим. Окьюуну бошاپ элге келсем, Зайнафыма ариу, жарыкъ макъамла согъарма деп тура эдим. Энди уа къыл къобуздан мудах тауушла чыгъадыла. Ала кёкню къара – боз булутла басып, жауарыкъ кюннге ушайдыла. Эслемедим, адамла тегерегиме басынып, тынгылап тургъанларын. Азмы-кёпмю сокъдум, биягъы устазым келди къатыма. Къолун инбашыма салып: «Сен алаamat уста болгъанса. Кьюандым санга. Кеч болгъанды, кирейик юйге», – деди.

Устазым. Къаллай огъурлу адам эди ол. Мени бла тенг жарсыды. Билегимден тутуп, юйге кийирди.

Бир-тёрт кюнден шахаргъа кетдим. Туралмадым элде. Музыкачыланы къауумуна къошулуп, ала бла жер-жерледе концертле берип айланабыз. Атыбыз да айтыла тебирегенди. Мени да усталыгъым ёсе барады. Алай жюрегимде жарыкълыкъ къалмагъанды. Жашауумда бек багъалы затымы тас этгеними ангылайма.

Андан бери озду беш жыл. Жангы суймеклик тапдым. Излеген окьюна этмедим. Суймеклик жаланда бир болады. Бар эди мени суймеклигим. Сакъляялмадым мен аны.

Жангы жыл аллында Зайнаф жашагъан элге барыргъа хазырланабыз. Алгъадан билдириуле тагъылгъандыла. Мени суратым да барды алада. Къыш, къар тегерекде. Гитче автобус бла музыкачы къауум келдик элге. Уллу, ариу эл. Концерт маданият юйде бардырыллыкъды. Биз сахнагъа тизилгенбиз, адамла уллу отоуда олтурадыла. От этилмеген жер эди да, сууукъду. Киши да тыш кийимин тешмегенди. Мен а олтургъанладан кёзюмю алмайма, ким биледи, Зайнафны кёрсем. Таньялырмамы, тюрленнген болурму? Адам кёп эди, мен а Зайнафны эслеялмадым. Ким биледи, келген да болмаз. Энди аны кеси юйюрю, сенмисе аны къайгъысы.

Сагъат бла жарым барды концерт. Классикадан, миллет тартыуладан да кёп сокъдукъ. Адамла жаратадыла, къарсла къагъадыла.

Концерт бошалгъандан сора, къатыма бир жаш адам келип, тёрт бюкленнген къагъыт журунну узатып, муну санга бир тиширыу береди деп

кетди. Къагъытны алама, алай къатымда адамла кѣп эдиле да, къагъытны окъумай, хуржунума салып къояма.

Бзыбызгъа кетип бара, автобусда къагъыт эсиме тюшюп, чыгъарып ачама. Къарагъанлай окъуна, Зайнафны къол ызын таныдым. «Къууандым, къарап турдум. Тамашалыкъ къыл къобузчу болгъанса. Муратынга жетгенсе. Концертден сора юйге къайт. Баш иеме да айтханма. Ол да ыраыды сени бла танышыргъа», – деп, жазылады къагъытда. Аны окъу-гъанымда, бетим да къызарды. Нѣгерлерим окъуна эследиле аны.

Элден алты-жети къычырым кетгенбиз.

Кечди, къарангы болгъанды. Тѣгерек-башны къар басыпды. Жаланда улоу жюриюген жол белгилиди. Уллу, кенг акъ аулакда узун жилиннга ушайды.

Шофѣргъа айтып, автобусну тохтатама. Сора нѣгерлериме ызыма къайтыргъа керек болгъанын айтама. Ала соруулу къарайдыла, унамайдыла. Алай, таукеллигими кѣрюп, тохтайдыла. Шофѣр жетдирип къайтайым деп да айтады. Алай мен унамайма. Къыл къобузуму да алып, автобусдан тюшюп, эл таба тебирейме. Нѣгерлерим да шахаргъа кетедиле.

Тюппе-тюз жер. Бир терек, дуппур, таш окъуна кѣрюнмейди. Жаланда узакда элни чыраклары эсленедиле.

Мен да, жолдан чыкъмай, ала таба барама. Зайнафны кѣрюр ючюн алты-жети километр манга неди. Сагъат, сагъат бла жарым барлыкъ жол. Сюйгеними кѣрюр ючюн, жер тѣгерегине окъуна айланып келейим.

Аккъылымда уа мен анга не айтайым, хапарны къалай башлайым деген сагъышладыла.

Кѣкде уа жарыкъ жулдузла кѣкню къаматадыла. Аладан бирин алып Зайнафха саугъа этеригим келеди. Алагъа да къарай, ичимден бир макъамны да мурулдай, уллу-уллу атлап барама.

Жолдан эки-юч къычырым къоратхан болур эдим, билмей тургъанлай боран жетди. Къазакъ бѣрю улугъанлай сарнайды. Тѣгерек-баш къаппа-къарангы болуп, бир жукъ кѣрюнмей къалды. Жел тѣгерек буруп, къарны бетиме урады, желкеме буштукъ этеди. Не этейим, къайры бугъайым. Бу къуругъан журтда таш окъуна кѣрюнмейди. Тюппе-тюз жер. Энди уа жол окъуна кѣрюнмей къалгъанды, къар басханды.

Энди уа къайры барыргъа да билмейме. Борандан бетими букъдурама деп, ары-бери бурулуп, жолдан чыкъдым, ажашдым. Кѣп жюриюдум, бир жерден узакъ кетмей, тѣгерек айланып тургъан эсем да, билмейме. Тохтаргъа жарамай эди. Бузлап къаллыкъма. Аркъамы желге тутуп барыргъа кюрешеме. Алай ѳзенде жел бир жанына уруп турмайды. Жан-жанынгдан юфгюргенлей турады. Абына, сюрюше, жел ургъан жанына баргъанлай турама. Къар тобукъгъа жетгенди. Атлам этген окъуна къыйынды.

Кѣзлериме къар киргенди, мыйыкъларым буз таякъла болгъандыла. Анам этген жюн боюнлугъуму бетиме чулгъаргъа кюрешгенме. Ол бираз себеп тапдыргъанды.

Ким биледи, къаллай бир барды алай. Бир сагъатмы, эки сагъатмы. Битеу дунияны боранлары алайгъа жыйылгъан окъуна суннган эдим. Бѣрю жыйыны кибик улуп, боран юсюме къарны къуады. Бир ауукъда жерге жатып окъуна къаллыгъым келди. «Ай, хомух а, энди желчик

урады, кёзлериме кьан тамычыла тамгъандыла деп, жатып ёлноп кьалыргъамы керекме. Болма кьарыусуз. Быллай бир затчыкъ да сынамай, суйген адамынгы аллына сени биреу кётюрюпмю элтирге керекди», – деп, кеси кесиме кёл этдирип, аякъларымы бирин ёрге ала, экинчисин жерге сала, барыргъа кюрешеме.

Эки-юч сагъатдан боран да тохтады. Бираз аязды да, узакъда эл жарыгъы кёрюндю. Къууандым. Жолну ары салдым. Теркирек ары жетсем эди. Сууукъ болгъанма, бузлагъанма. Кьолларымы тонуму ичине сугъуп жылытыргъа кюрешеме.

Тёгерек-башны кьар жапханды, чыммакъ-акъ кьар. Жол да билинмейди. Тюзюнлей чыракъ жарыккълагъа тебирегенме. Арыгъан да этгенме. Терен кьарда баргъан бек кыйынды. Кёкде уа жулдузла жылтырайдыла. Сууукъ жулдузла. Арилукъларына ушаш жылыулары да болса эди ала-ны. Огъесе ала да сууукъданмы жылтырай болурла.

Бираз баргъанлай, ызымдан бир улугъан таууш эшитдим. Ёмюрюмде аллай таууш эшитегенме. Аны эшитгенде, чач тюклерим турдула, аркъа жилигиме сууукъ буз чанчылгъанча болдум. Тюзюн айтханда, таууш чыкыгъан жанына бурулургъа да кьоркъдум. Алай кьарамай да не этгин.

Артха бурулуп, ызыма кьарасам, о, мени Аллахым, дуняны, къудуретни жаратхан! Мени ызымдан жыйын бёрю жетип келе эди. Жети жыртхыч жаныуар тюз да мени ызларым бла келедиле. Аланы кёргенде, кьоркъуу киреди. Терк-терк атларгъа кюрешеме. Алай тобукъгъа жетген кьарда къалай терк барлыкъса? Кёкюрегими алгъа атсам да, аякъларым артда къаладыла. Бир такыйкыагъа тохтап, тёгерекге-башха энтта кьарадым. Бёрюледен бугъар жер элемедим. Кьуругъан журтда бир терек окъуна жокъду. Элге уа узакъ да къалмагъан эди. Кёп бар эсе, бир кычырым чакълы.

Жаныуарла гумхотларын жерге ийип, бир бири ызларындан тизилишип, жууукълашып келедиле. Не этерге билмейме. Ала иги да жууукълашханда, асыры амалсыздан, ачы-ачы кычырдым. Ол кезиуде адамла аллай бир кьоркъуп тургъан жаныуарла жан-жанына къачдыла. Ала менден кьоркъуп къачхан сунама да, бираз батырыракъ да болама.

«Была уа аллай бир кьоркъуулу затла туююл кёреме да», – деп, кеси кесиме кёл да этеме.

Арткыкъ узакъ да кетмеген эдим. Бёрюлени улугъанлары жангыдан чыкыдыла. Кьарасам, сени жауунг да аллайны кёрсюн, жаханымлик затла, бир биринден кенгирек туруп, мени кьуршоугъа алып башлайдыла. Эки кыйырдагыла бирсилеринден теркирек келедиле. Ангыладым. Ала элге баргъан жанын кеседиле. Санагъан да этдим. Битеу да жети боладыла. Энди иги да жууукълашхандыла. Алда келген бир секиргенлей жетерикди. Кьалгъанлары тёгерегине тизилдиле. «Энди сен тутулгъанса, биз сени ашайбыз», – дегенча кьарайдыла. Ауузларын ачса, жахани эшигине ушайдыла. Тишлерин бир бирге урсала, от чакыгъан окъуна сунаса.

Алдагъы бёрюню ауузундан шытылары окъуна келеди. Отну мыдыхындан кызыл кёзлери къалайындан тутайым дегенча кьарайдыла. Кеси кесиме жарсыдым. Нек берилди манга быллай сынау, быллай ахыр? Мен энди жашап тебирегенме. Билеме, жерни жарыгъын кёрген,

къарангысына да кетеригин. Бир Аллахдан сора ёлюмсюзле жокъдула. Деменгили къырал, аскер башчыла, сыйлы файгъамбарла да кетгендиле дунядан. Мен а кимме? Уллу дуняда юзmez ташчыкъ тенгли окъуна жокъма. Алай мен да жашаргъа сюеме. Бир да болмаса, былай жашлай дунядан кетмеzге неда бу халда бёрюлеге аш болуп.

Анам эсима тюшюп, жарсыдым. Хапарымы эшитсе, жиляр. Ким тыялыр жарлы ананы? Ол да, жилий-жилай, ачыудан ёлюр. Атам а, къауалын да лып, бёрюлени къырыргъа аулакълагъа кетер. Ол да аны ахыр иши болур. Мени Зайнафым, аны да энди бир заманда да кёрмеzмеми? Мен да алай сагъыш эте, бёрюле да жууукъдан жууукъ келедиле. Ала юсюме секирирге да ашыкъмайдыла. Энди бу уа бизден къайры кетерикди дей болурла.

Алдагъы бёрю ауузун ачса, тишлеринде жулдузла окъуна жылтырайдыла. Къолумда сауутум болуп, была бла бир сермешир эдим деп, акъылыма да келди. Алай къайдан боллукъ эди менде сауут. Бир заманда хуржунумда жюлгюч окъуна жюрютмегенме. Амалсыздан къыл къобузуму къолтукъ тюбюме сугъуп, къабын алдагъы бёрюге атдым. Ол анга не этерик эди, жаныуар бютюнда бек къозуду.

Сен алай эсенг, мен а сени богъурдагъынгдан тутайым дегенча, секирирге хазырланды. Аны кёрмейим деп, бир жанына бурулсам, андан да экиси аллымда сюелип. Шытылары да келе, ала да секирирге хазыр болуп турадыла. Энди уа жашаудан да тюнгюлдюм. Тюнгюлмей да не этгин, тегерегинги ач бёрюле къуршаласала. Я Аллах, сен болуш манга!

Амалсыздан, не этерге билмей, кёзлерими да къысып, къыл къобузну согъуп тебиредим. Бёрюле да улуй башладыла. Бу жол а къалай эсе да башха тюрлю улугъанча кёрюндю. Кёзлерими да къысып, къобузну да согъа, энди была къачан секиредиле деп сакълайма. Нек эсе да ала ашыкъмайдыла. Мен согъама, ала улуйдула.

Кёзлерими ачып къарасам, аллайгъа къара, бёрюле артларына олтуруп, башларын да артха этип, кёкге буруп, улуй эдиле. Къобузну тауушун тохтатмай, алагъа бираз къарадым. Бу жол мен аланы кеслери ча жырлагъан сундум. Мудах эди аланы жырлары, бёрю къадарларына жарсыгъанча.

Сууукъду, жел тохтаусуз юфгюргенлей турады. Бармакъларым буз болгъандыла. Къолларымы бираз жылыгъайым деп, согъууну тохтатханымлай, жаныуарла, ёрге къобуп, юсюме келип тебиредиле. Сора билдим, къобузну сокъгъан къадарымда жашарыгъымы.

Бираздан кёк да аязды. Тегерек-баш жарый тебирегенди. Къыш кече, кёкде жарыкъ жулдузла, ачы сууукъ жел сызгырады, бёрюле улуйдула. Мен аланы орталарында къыл къобузну согъама. Согъама десем да, бармакъла бузлагъандыла, таш болгъандыла. Не зат согъарыкъ эдим? Къобузну жыясын энишге-ёрге бардырама. Ичимден а Аллахдан теркирек танг атса эди деп тилейме.

Арыгъанма, бузлагъанма, ахырыма таяннганма. Да не этейим, къадарым алай болур эди, мындан ары болалмайма, жыгъылама деп тургъанлай, эл табадан трактор таууш чыкъды. Ол мени таба келеди. Кёп бар

есе, арада бир кычырым болур эди. Аны трактор кяллай бир заманнга келликди. Ол мени кыатыма жетгинчи сау ёмюр озгъан сундум.

Ол жетгенлей, андан биреу тюшюп, ушкок атып, бёрюлени кыууду, мен а асыры бузлагъанымдан, кятханма. Сол кьолум а кыыл кьобузгъа жабышханлай кялгъанма.

Бюгюн да сейир этеме, жыгъылып, бёрюлеге аш болмай кялгъаныма. Аллахны кючю уллуду, сынау берсе, кюч да береди. Эр кишини болушлугъу бла тракторгъа миндим. Юсюме тонун да атды. Жол узуну ол манга бир затла сора барды, алай мен анга жууап эталмай эдим. Асыры кялтырауукъ тийгенден, аузумдан сёз чыгъаралмадым. Трактор бир арбазгъа жетип тохтады. Юйден тиширыу чыгъып: «Алан, былай терк нек къайтдынг», – деп соруп бошагъынчы, мени кёрюп, оу кюнюм, муну къайдан алып келесе, не болгъанды мынга?» – деп юсюме чапды.

– Къайдан тапдым, къайдан? Элден арлакъ баргъанлай, бёрюлеге кьобуз согъа тура эди. Зайнаф, сен а кьой да, аякъларын салыргъа жылыу хазырла, деди тракторчу жаш. Ол мени Зайнафымы юйю эди.

Андан ары не болгъанын билалмайма. Эсими жыйгъанда, больницада жатып тура эдим. Кёзлерими ачханда, атам, анам, Зайнаф тура эдиле кыатымда. Мени алай кёргенде, тиширыула, бир бирлерин кыучакълап, жилидыла. Атам а башын бир жанына бурду. Сора, манга кыарап, мудах кёзлери бла: «Къыйналдынг, алай жанынг кялды. Ол бизге уллу насыпды. Сен эр кишисе, хорлатма. Биз а хар заманда да кыатынгда боллукъбуз», – деди.

Алты ай бакъдыла врачла. Жаным кялды эсе да, бармакъларымы сакълаялмадыла. Алайды бармакъсыз кыыл кьобузчуну хапары.

Акъсакъл хапарын бошагъынчы, бир адам чуу этмей тынгыладыкъ. Арбазда кьобуз тауушла тохташханын окъуна билмей тура эдик. Хапар бошалгъанлыкъгъа, бир адам жеринден тепмейди. Энтта да ол бир зат айтады деп сакълайдыла.

Тынгылауну мен буздум. «Атанг, ананг, сау-саламатмыдыла. Зайнафны андан ары кыадары уа кыалайды», – деп сордум. Баям, менден кялгъанла да Зайнафны кыадарын билирге суйген болур эдиле, ала манга ыразы кыарадыла.

Хапарчы бираз сагъыш этди да: «Атам, анам хар заманда да кыатымда эдиле. Жашаууму таянчакълары. Ала кёлюмю кётюргенлей турдула. Кыауум жыл мындан алгъа дунияларын алышхандыла. Юч айны ичинде бир бири ызларындан керти дунияларына кетгендиле», – деп, мудах айтды.

Сора бираздан, кюн таягъы бетине бургъанча, аз-маз ышарып: «Зайнаф а, жанымдан суйген Зайнафым, андан бери биргемеди. Бир да кетмегенди кыатымдан. Дайым биргебиз. Бюгюн да биргеме келгенди. Бирси отоуда тиширыула бла турады. Больницада жатханымда, баш иеси бла бирге келедиле. Хапарны тракторчу жаш башлайды:

– Мен юй бийчеми бек сюеме. Ол насыплы болур ючюн не да этерикме. Алай ол сизни суймеклигизни юсюнден айтханлы бери кёп сагъыш этгенме. Сен жашлай, былай болгъанынга жарсыгъанма, алай аны ючюн да угъай, Зайнаф сени чексиз суйгени ючюн, аны башына

эркин этеме. Аллах буюруп, сени ёлюмден кьутхаргъан эсем, сенден суйгенинги сыйырып, сени жангы ёлюмге нек атаргъа керекме. Манга аллай гюнях керек тьююлдою. Ол ингирде сени сакълап келмегенин ден сора биз кеч жатхан эдик. Танг аласына Зайнаф мени уятды. Ол жукъламай терезе ауузунда олтуруп тура эди. «Мен кьыл кьобузну тауушун эшитдим. Тракторгъа мин да, жолгъа чыкъ. Ким биледи, автобуслары бузулуп тура эселе. Жюрегим тынгысызды», – мени бу жиберген эди. Бир Аллахдан сора жанынги ол сакълагъанды. Сен огъурлу адам кёрюнесе. Жашыма да иги болурса. Кесингча чынтты эр кишича юйретип ёсдюрюрсе», – деп кетди.

Зайнаф экибизни дагъыда эки жашыбыз болду. Юч къарындаш да бир бирлерин кёз жарыкъларынча жюрютедиле. Таматаны атасына да терк-терк барадыла. Жашланы бирге кёрсе, ол да бек кьууанады. Энди уа, айып этмегиз, кеч болгъанды, юйге барайыкъ деп, арбазгъа чыкъды. Сора бир жаш кьызчыкьны кьулагъына шыбырдады да, ол тиширыула олтургъан отоугъа чабып кетди.

Бир такъыйкъадан, андан алаамат, ариу тиширыу чыкъды. Ол, ашыкъмай, баш иесини кьатына барды. Экиси да, бизни бла саламлашып, орам бла энишге кетдиле. Ким биледи, мёлеклеми эдиле ала, огъесе башха дуняны келчилерими.

АКЪ КЕШЕНЕ

Таурух

Хапар айт, хапар айт деп кьадалгъанса да, кьоймайса. Адам санга не этсин? Къарайма да, айырылыр акъылынг жокъду. Баям, сени жумушунгу тындыргъынчы, манга тынчлыкъ боллукъ болмаз.

– Кесим жаш заманымда кёргеними айтайым, – деп, къарт башын узакъда кёрюне тургъан таула таба бурду. Сора, кёзлерин кьысып, терен сагъышха кетди. Бираздан а кёзлерин жангыдан ачды, биреуден эркинлик алгъанча, хапарын башлады.

– Кёремисе, ол таула сынжырын, – деп акъсакъал кьолун кюнбатыш таба бурду. Бийикле, деменгилеле, кьалала кибик ёхтемле. Дуняны кьайсы заманларындан бери тура болурла, жер тарыхыны эсгертмелери. Ортадагъы чукуй барысындан да бийикди. Аны аты Къашха тауду. Жайда аны тегерегинде таулада жашил кырдык ёссе да, аны бек чукуюнда къар эримей турады. Кёремисе, къашхачыкъ кибик жылтырайды. Жаланаякъ заманымда чыбыкъ атыма да минип, орамланы букъусун кётюрюп айлангъанымда да тюз алай эди. Бююнлюкде да тюрленмей турады. Къашхатау деп да андан аталгъанды. Бурун заманладан бери халкъда аны юсюнден кёп хапарла, таурухла жюрюйдоле.

Алай да айтадыла: бир дорбуну барды да, эки атлы эркин сыйынады. Кече-кюн барса уа, кьыйыры тенгизде чыгъады деп. Тауну ары жанында уа ариу ёзен барды. Аны жашил кырдыгында кийик жаныуарла отлайдыла. Акъ жугъутурланы жериди. Жаланда ала отлайдыла анда.

Ол Апсатыны журтуду деген таурухланы бек гитчелигимден эшите тургъанма. Аланы кёзюм бла кёрюрге бек сую эдим. Бютюнда Апсатыны журтун. Ол кьаллай кьалада жашай болур? Бир жол ма сени кибик жаш заманымда муратымы толтурургъа болама. Кесиме бек базаынама.

Кюнлени биринде жол азыкь хазырлайма. Артмагъыма нартюх кьалач бла кьош бишлакь салама. Гыбытны бели бла бир гыпы айран да алама. Аланы барысын да кьараторну кьанжыгъысына байлап, чолпан жулдуз бла танг жолгъа тебирейме. Атамдан кьалгъан кьара кьамам бла мужурам да биргемедиле.

Элден чыкьгъанлай окьуна, черек боюну бла жол салдым. Аны кьысхартыр муратда: «Кьараторгъа базаынып, мен узакь жолгъа чыкьгъанма»,– дей, жырлагъан да эте, кьая кьызын уятхан черек тауушуна да тынгылай, барама. Алтынчач кюн, бу жанында борчун толтуруп, энди уа тауланы ары жанына барыргъа керекди дегенча, кёкню бир жартысын кьызыл бояугъа алдырып, аланы башларындан аууп тебирегенде, мен да кьалын агъачха тирелип тохтадым. Алайда кече кьалыр акьыл этип, жер изледим. Сора гола ташны кьатында тохтадым. От тиргиздим, ушхууур ашадым, атны тешип, иерин жастыкь, жамычымы уа тёшек этип, таяндым. Кёкдеги жулдузлагъа кьарай, аланы жылтырагъанларына сейир эте, кьалай жукьлагъанымы да билалмадым.

Танг аласында кырдык юсюнден чыкь бла бетими жуудум. Айрандан эки-юч уртлам этип, жолума тебиредим. Кьалын агъач, тереклени бийикликлерине кьарасанг, башындан бёркюнг окьуна тюшеди. Сейирлик, кийик жерле. Баям, манга дери бу жанына адам аягъы басмагъанды. Жаныуарла жюрюген жолчукьну табып, аны бла барама.

Алай эте, кюн ортагъа агъачдан чыкьдым. Алайда атымы да солутдум, кесим да аууландым.

Эндиги жолум тар ёзени бла эди. Ариу жашил кырдыкны жырып, кьаратор алгъа атлайды. Мен а, сейир эте, жангы жерлеге кьарайма.

Барлыкь жерим тик ёр эди. Атым чыгъаллыкь туююл эди да, аны алайда кьоюп, мужурама таяна, Кьашха тау таба ёрлеп тебирейме. Кюн батхынчы башына чыгъар акьыл этдим. Алай болалмадым. Таныгъан жеринг туююл, жол жокь. Тауда уа, хар атламынга сагъыш эте, сакь барыргъа керекди. Алайсыз, бир жерде аягъынгы тапсыз басханлай окьуна, туюбуне ташайып кетерге кьоркьуу барды.

Мен да башына иги жетгинчи, кюн таула артына аууп, терк окьуна кьарангы бола башлады. Кече кьалырны кьайгъысын эте, дорбун маталлы бир жерчик табып, алайда тохтадым. Жамычымы тёшек, жууургъан да этип, танг аласына дери тепмей, жукьлап чыкьдым.

Биягъы жолума тебиредим. Азмы, кёпмю бардым, бираздан тауну башына чыкьдым. Андан кьарап, ташны ташха ура битеу ауузну тауушха алдыргъан уллу черегибиз бичен байлагъан аркьанча иничке окьуна кёрюне эди.

Кюнбатыш жанына да бурулдум. Тенгиз кёрмедим, жаланда мен эслеген – таракьлача сюелген тау чукуйла. Кьашха таудан да бийиклери бар эдиле. Бир-бирлерини башларында кьары, бузу эримей тура эдиле. Алагъа да сейир этдим. Кьашха таудан бийик жокь сунуп тура эдим.

Бийиклери уа бар эдиле. Алай тенгизни кәрмегениме уа жарсыдым. Таула арасында жашил таланы хапары да ётюрюк болур дедим.

Бери ёрлегенден ары, төгерек-башха да бираз къарайым деп, кюнбатыш таба тебиредим. Юч-тёрт кычырым баргъандан сора, узакъда бир чунгур жер эследим. Жууукъ жанлай барсам, уллудан-уллу бола барады. Жетдим мен анга. Къаяланы ичинде, теренде, ариу жап-жашил тала. Артык уллу деп айтырча да туююлдо. Гитчеде дерге да жарамаз, былай бир тау сыйыныр чаклы бир жер. Ортагагъында кёл да барды.

Тейри, мен излеген бу болур деп, ары тюшер акъыл этеме. Айлана кетип, бир чыгыш тапдым. Чыгыш деп да туююл, жугъутурла жолу. Мужурама да таяна, тынч-тынч энишге тюшдюм. Къыйын эди жолум. Алайтын тюшерге жаныуарла, жугъутурла окъуна базынмаз эдиле. Алай мен ары тюшмей болалмадым. Жетдим ары.

Гюл бахча сунарса, ариу гокка ханслы жашил тала. Бир деп бир терек не юлкую окъуна эследемим. Жомакълы жер. Энишге, ёрге бардым. Жангы жерге сейир-тамаша этеме. Хар хансын сыларыгъым окъуна келеди. Кёлюне барып, суундан ичдим. Хар уртрамы тишлерими бузлата эдиле.

Ярабий, энди уа не кёрлюкме деп, төгерек-башха къарай кетип, таланы кюнлюм бетинде къаягъа тирелип, акъ ташладан къаланнган журт эследим да, ары тебиредим. Жангы жаугъан къарча алай жылтырай эди кеси уа. Къаллай бир жууукъ жанлай барсам, аллай бир бек къаматады кёзлерими.

Мен анга жетдим. Төгерек – сыйдам ташдан ишленген кешене. Ташла бир бирлерине асыры тап жарашдырылып къаланннгандан, араларында чёп сыйыныр тешиклери окъуна жокъ эди. Ким эсе да аны бир бек уста къалагъанды. Аллында уа экеулен эркин сыйынып ётерча аркъа маталлы эшиги.

Узакъдан къарап, мен аны кешенеге ушатдым. Андан кёзюме алалмай барама. Сызгыргъан таууш эшитип къарагъанымда, кюте тургъан жугъутур сюрюунно да кёреме. Тюз да акъ кырпакъ басханча, барысы да бирча чыммакъла. Ала, отлагъанларын кёюп, эки аякълы уа ким болур дегенча, эслерин манга бургъандыла. Баям, была бир заманда да адам кёрген болмаз эдиле, алай сабыр эдиле. Менден бир да юркмедиле, кьоркъмадыла.

Арлакъда уа, уллу ташны башында, узун сакъалын да аязгъа тарата, ныгышда олтургъан таулу къартха ушаш, кёзлерин къакъмай, мени таба бир жугъутур къарап тура эди. Ол да, нёгерлерича, юсюнде бир къара тюгю болмагъан, чыммакъ-акъ. Бу тийрелени иесича: «Менден эркинликсиз къайры бараса?» – деп, соруу бергенча, кёзлерин менден алмай къарайды. Жеринден а тепмеди.

Кешенени аллына жетип, ёрге къарагъанымда, аны бийиклиги тюплю-башлы юй тенгли бир болур эди. Сора босагъадан ичине атладым...

Кёргениме ийналмай, бираз сюелдим. Ортада – бир кьошагъы болмай акъ состар ташдан узун стол. Юсюнде тышлары – къара кюмюш. Ичлери уа – алтын болган адырла: табакъла, къашыкъла, чёмючле. Аланы юслеринде букъу неда ау кёрюнмеди. Таза эдиле. Шапа адырланы сыйпап-сылап, олсагъатда алайгъа тизип кетген окъуна сунар эдинг.

Столну эки жанында аллай ташладан жетишер шинтик. Ала да акъ со-стар ташдан.

Столну баш жанында уа бир шинтик. Ол да алагъа ушаш. Алай ол шинтик бирсиледен эсе бираз бийигирек эди. Былай бир кенгешге жый-ылыкъланы сакълагъаннга ушай эди. Шинтикни аллында уа жугъутурну тогъай мюйюзлеринден эки сабы бла уллу гоппан. Ол да, бирси адырлача, тышы кюмюш, ичи уа алтын. Тышында да суратлары бла. Бир жанында – мен бери келе кёрген акъ жугъутур. Аны къатында уа – боракъ.

Гоппанны бирси жанына къарасам, анда да бир сейирлик жаныуар кёрдюм. Бир мазаллы арслан, таш башындан, къанатларын да кенгнге жайып, учаргъа хаппа-хазыр. Жаныуарланы патчахларыны бу сураты жюрекке къоркъуу салады. Санланы къалтыратады. Кёргениме сейир этип, кеталмай бираз турдум.

Болсада, ызыма къайтыргъа керек эди. Адырлагъа кёзюм къарады. Аллыгъым келди. Алай атамы: «Асыралгъан хазнагъа тие турма. Аны жин бийлейди. Зараны жетер», – деген сёзлери эсиме тюшдюле. Экили болдум. Бир жанындан, алыргъа ыразыма, экинчиден а, атамы сёзлери тыядыла. Барысындан да бек гоппаннга кёзюм къарагъан эди. Арсарлы бола кетдим да, башхаларына тиймей, гоппанны алып чыкъдым.

Кешенени босагъасындан атлам этгенлей, бир сууукъ аязчыкъ уруп, санларымы къалтыратды. Анга артыкъ эс бурмадым. Дагъыда эки-юч атлам этгенлей, биреу чалдиу салгъанча, абындым. Аягъым ташха или-нип жыгъылгъан сунуп, тегерегиме къарадым. Бир зат да эслемедим, ариу къыргыш.

Гоппанны да къолтугъума алып, дагъыда кетип тебиредим. Бир-эки атлам этгенлей, экинчи кере да жыгъылдым. Кешенеден кенгирек кетип башласам, жыгъылып къалама. Жашагъан жеримде мен ёрлемеген къая чукуй къалмагъанды. Ёрлей турупму огъесе тюшгендеми, кесими жы-гъылып бир да билмейме. Былайда уа алай болуп къалама.

Алай эте, къауум кере жыгъылгъандан сора атамы сёзлери жангыдан эсиме тюшдюле. Кертиси бла да муну иеси болур деп акъыл этдим. Сора кешене таба тебиредим. Жыгъылгъанны не айтдыраса, абынган окъуна этмедим. Ол угъай да, асыры женгилден, жел кётюрюп элтгенча бара эдим. Кирдим кешенеге. Гоппанны сыйпап, сылап, жерине тап салдым. Сора жолума тебиредим. Бу жол бир тюрлю чырмау болмады.

Баргъан жолум бла артха да чыкъдым. Къараторум да къойгъан же-римден узакъ кетмей тура эди. Эки кюнден юйюме къайтдым. Соргъанла болдула: «Къашха тауну башында не кёрдюнг», – деп. «Къашха тауну башы – къара гера. Анда кырдык ёсмейди. Жан жокъду. Анда жел, бёрю жыйыны улугъанлай, сызгырып жетип, булутланы чачханлай турады. Андан башха бир зат да кёрмедим. Къашха тауу, Акъ къаясы да элиме къор болсунла», – дедим. Кертисин а санга айтама. Жашау жолумда кёрген бек сейир затым олду.

Акъсакъл, хапарын бошап, онг къолун жаягъына тиреп, таула таба къарай, озгъан жылларын эсине тюшюре, терен сагъышха къалды.

АНАМЫ УРЧУГЪУ

Чертлеуюк чыбыкьдан жонулган сыйдам таякчыкь. Узунлугу бир кырыш бла эки эл. Баш жаны аз базыгыракь, кыйырында жон халы илинирча бичакь бла этилген кезчик. Аны тюбюнде уа – урчукь баш.

Урчукь башда кызыган темир бла кюйдюрюлюп ишленген суратчыкьла. Бир жанындагыла чынгыл каяла, экинчисинде уа – тау череги тарны энишге чабады.

Кыйыры жютюрек жонулуп, тюп жаны уа андан да иничкерек. Ма олду битеу да анамы урчукь. Кюн сайын иесини кьолунда халы ийирип турган таулу ананы дайым кьатында турган сёз нёгери.

Урчукьун бура, анам бешик жыр да айтды, аны бла кьонакыга да барды. Кюн тууушда олтуруп, кьоншу тиширыула бла лахор да этди. Хар заманда жанында тутду, ажашдырмады. Ол да, аны керти шуёхуча, кетмеди кьатындан. Энишге-ёрге секире, тегерек бурула, иесине жабышханлай, кёп жылланы оздурду.

Бюгюн а урчукь мендеди. Иеси кетгенди да узакыга. Ёксюз болуп жатады анамы суратыны кьатында. «Турма былай, кьоп ёрге. Тансыкь болганма санга, сылачы жылы кьолларынг бла башымы. Сора биягы экибиз жолга чыгыйкь. Сен бла мен антлы шуёхлабыз да», – дегенчады иесине.

Алай сурат сёз айталмайды. Жаланда мудах кьарайды узакыга. Кюн сайын тансыкь этдире кесине, заман оза барганы сайын, аллай бир излете, термилте, дуняда бек суйген адамьм – багыалы анам.

Эсингдемиди, бир жол а мен урчукьну букьдурган эдим. Бираз солурунгу, мени бла хапар айтырынгы, манга да тынгыларынгы изледим. Сен а алайсыз да айта, тынгылай да биле эдинг. Урчукьунгу да бура, мени бла да хапар айтыр эдинг. Сиз эки антлы шуёхла кибик эдигиз. Аны ючюн болур эди, урчукьунгу бир бек багыалы затныча излегенинг да.

– Жаным, сен урчукьну кёрмедингми? Бусагыатчыкьда былайчыкьда тура эди да. Тоба, былайгы салган болур эдим. Ай, кьартлыкь, кьартлыкь! Адамланы эссиз этип окьуна кьояса да.

Сёзюнгю, айтырынгы сакылай, кьууанчым, жарсыуум болса да келир эдим санга. Анам, бир башха тюрлю тынгылай биле эдинг. Сора сени бла хапар айтсам, жүрегим хош бола, ырахатдан тола, кетер эдим ызыма.

Энди уа жокьса кьатымда. Узакь жолоочулукьга кетгенсе. Урчукьунгу алсам кьолума, сени тансыкылай, билемисе, келип кьаласа кёз аллыма. Арбазда, аркьангы да юйню кьабыргьасына таяндырып, бетинге да кюн ышара, олтураса узун шинтикде, кесинг тикген кьатапа тышлы аппынны юсюнде.

Биягы халы ийире тураса. Олтурама кьатынга: «Кьойчу, анам, ишинги. Жюнюнгю, урчукьунгу да бир жанына сал. Аз-маз солугьан да эт. Хапар айтыйкь».

– Жууугьуракь олтур, балам, кьатыма. Урчукь ийирген кьыйын туююлду манга. Бусагыат, ийирип бошасам, санга чындайла, жон кёлек эшерикме. Сууукьлада кие турурса. Бюгюн кёзлеринг мудахдыла. Не болгьанды санга? Айтчы, жашым, не жарсыуунг барды?

– Угъай. Игиме, анам. Халкъ жашагъанлай жашайма. Алай санга бир кѣп айтырыгъым бар эди да, билдиралмай къалдым. Олду мени жарсытхан. Сен бир кесекчик окъуна башымы сыласанг эди. Бешик жырынгы да айт, тынгылайым. Мен алыкъа сени гитче балачыгъынга. Излейме сени, чексиз тансыкъ да болгъанма.

– Сен кесинги къыйнама. Бир инсан да анасына айтырыгъын айтып бошайлмагъанды. Мен да угъай. Кесинг ата болсанг да, излейсе анангы. Ол хар заманда да тѣреди. Алай заман жетсе, бизге кетерге тюшеди сизден. Артда, кѣп жылладан сора, жангыдан ана бла бала болуп жолугъурча.

Анам, сен къайдаса? Мен санга келген эдим, тансыкъ болуп, сени кѣрюрге, къатынга олтуруп, ушакъ этерге. Сен а жокъса. Къайры кетип къалдың, къайры...

КЪАЯДА БУРУНГУ СУРАТЛА

Тауларыбыз – деменгили къалаларыбыз. Бийikle, чукуйлары акъ булутлагъа, кѣкге жете тургъанла. Сагъышлыдыла, ныгъышлада акъ-сакъалла олтуруп тургъанча сюеледиле, бир бирлерине таянчакъ бола. Ариула, поэт таудан жалаанда тау ариуду деп, махтагъанча. Узакъ ъмюрлени келчилери, хапарчылары, жер жаратылгъанлы, жашау къуралгъанлы бола келген тюрлениулени шагъатлары. Аланы араларында айлана кетсенг а, билмей, сунмай тургъанынглай, сейир затлагъа жолугъуп да къаласа. Кѣрген затынга ийнанырыгъын окъуна келмейди.

Байрым кюн Тырныауздан татлы тенгим Хапаланы Назир сѣлешеди. Тауланы иги билген, аланы ата юйюча сюйген жашды. Кеси уа чынты къаячыды десек да, ътюрюк болмаз. Жыл саны юч жыйырма жылдан атлагъанды. Чегем, Бахсан ауузларында, Кѣнделен жанында ол бармагъан тау, тѣш, къол, чат, дорбун, чучхур къалмагъанды. Кѣрген затларыны юслеринден хапар айта да тургъанды. Бу жол а мени кеси бла элтирге таукеллигин баямлайды.

Экинчи кюн танг аласы бла «Алан» организацияны исполкомуну председатели Жаболаны Жабраил бла жолгъа чыгъабыз. «Аланны» таматасы Бепайланы Суфияннга билдиребиз. Ол да ары барлыгъыбызгъа ыразыды.

Сагъат жетиге Быллым аягъына Шашбауатха жетебиз. Алгъын алайда Ахматлары жашагъандыла. Жерни бурун аты Кюнлюм-Шошбауат болгъанды. Орус жолоучула жер-суу атларыбызны белгилегенде, терс жазып къойгъандыла.

Бюгюнлюкде эл чачылыпды. Аны орунуна дачала сюеледиле. Кѣп жыл мындан алда Тырныаузну ишчилерине берилип, ала юйчюкле иш-легендиле, терекле салгъандыла. Алма, шаптал, балли былайда бек иги ъседи.

Биз да алайгъа жетер-жетмез, баш жанындан жол устабыз Назир, биргесине Быллымны орта школуну устазы Ахматланы Зауурбек, аны сохтасы Ахматланы Исмайыл эм Тырныаузда Керим Хацуков келедиле.

Назир, жол жанындан таугъа къарап, къалайгъа барлыгъыбызны ачыкълагъанда, асыры бийик кёрюнгенден, чыгъалырмамы деп, бир аз гурушхаракъ да болама. Алай экилигимми билдирмейме.

Ёргерекдеги къош тийресинде машиналарыбызны да къоюп, бир бири ызыбыздан тизилип, тебирейбиз. Жолубуз Быллымны кюнлюм бетиндеги Къасбот къаягъады. Аны баш жаны жайлыкъды. Бурун заманда Журтубайланы Къасбот анда къош къурап тургъанды.

Жолну ючден бири тик ёрге болгъанлыкъгъа, артыкъ къыйын туююл эди. Мал жюрюген жол ызчыкъ бла бара, бир ауукъдан къол ичи бла да барабыз. Сол жаныбызда гитче суучукъ да шорхулдай. Анга жууукъда агъач алма, эрик, тал терек да кёп. Берлакъда уа тюртю чыгъанала.

Жолну экинчи кесегин аланы ичлери бла ётерге тюшдю. Шинжилери илинген жерлерин жыртадыла, бир бирибизге болуша, аладан да къутулабыз. Энди жолну эм къыйын жери къалгъанды.

Таугъа чыкъгъанда, ашыгъыргъа керекмейди. Уллу атларгъа да жарамайды. Аякъ басханны кёзюнг бла кёрюп барыргъа керексе. Жолубуз ташды, зыгъырды. Анга, баям, жаныуарла жюрюген ыз десек, тюзорек болур.

Жетер жерибизге не къадар жууугъуракъ барсакъ, аллай бир тик, ёр, къыйындан-къыйын бола барады. Эки сагъат чакълы ёрлегенден сора сыйдам къая бет аллында сюелдик. Андан энишге къарагъанда, башыбыз окъуна айланды.

Сора кёрдюк мингле бла жылла мындан алда ишленген суратланы. Ала кеслери да къызыл тюрсюнлюдюле. Юслерин да ёмюрлени букъусу басып, иги кёрюнмейдиле.

Жолгъа тебирегенибизде, Зауурбекни суу чачдырыучусу бар эди. Ол аны нек алгъанын билмей турдум. Къаяны аллында тохтагъаныбызда, ол, аны жарашдырып, суу сепдирип, суратла болгъан жерни жуудурду. Тазаланнгандан сора суратла ариу кёрюнюп тебиредиле. Барысы да отуздан артыкъдыла. Жерден метр бийикликден башлап юч метрге дери барадыла. Мында кийик жаныуарла, адам суратла, белгиле, тамгъала да бардыла.

Бек биринчиси тегерек тогъай боялып, ичинде уа жору барды. Тарыхчыла айтханнга кёре, ол кюнню белгисиди. Кеси да бек эрттегили белгиге саналады. Аллайладан онусу барды.

Онг жанында юч метр бийикликде тиширыу кийикге садакъ ата турады. Хар суратха ат атайбыз. Бу суратха «Амазонка ууда» дегенбиз.

Берлакъда уа жашчыкъ бёрюге минип. Аллай экиси барды. Бирини къатында белгисиз жаныуар. Къуйругъун артха бургъанына кёре барсха ушатханбыз.

Аланы жанында атлыны ариу сураты, къатындагъы жаныуар а уллу гургуннга ушайды. Анга да «Сарыуек» деп атайбыз.

Суратланы араларында пирамидала да бардыла. Аладан бирини чукою ёрге къарап, аны къатында уа атлы. Эки пирамида да баштёбен бурулуп, ючюнчюсю энишге бурулуп, топ кибик тегерекге тийрелипди. Ким биледи, ала не затны белгилеридиле?

Баш жанында тешиклери бла төртгюл сурат барды. Аны уа, не бек кюрешдик эсе да, бир затха ушаталмадыкь. Быланы барысындан да иги кёрюнеди кюнню сураты бла суратчыны кьол аязы. Жерден бийикде ишленнгенине эс бурсанг, суратчы бийик адам болгъанды деригинг келеди. Узакь ёмюрлени келечилери, кызыл тюрсюнлю суратла хапар айтыргъа хаппа-хазыр эдиле. Биз да аланы кесибишча ангыладыкь. Къайсы ёмюрледе ишленнген болурла ала? Соруу жууабын сакълайды.

Назир биринчи бери келгенинде, суратланы тюплеринде, таш юсюнде онтөрт темир садакь окь тапхан эди. Ала сегизинчи ёмюрнюкюлеге келишедиле. Таулуланы ата-бабалары аланла уугъа тебирегенде, алайда Апсатыдан тилек этгендиле. Садакь окь кьоюп болгъандыла. Къаяда суратла уа кёп ёмюр ары дери ишленнгендиле.

Суратланы баш жанында аладан отуз метр чакълы бийикликде дорбун да барды. Къаяны ичине кирип кетеди. Узунлугъу беш, эни төрт метрге жетеди. Тюбю сыйдамды. Анда адам жашагъаны билинеди. Ким биледи, суратланы ишлеген кесими жашагъан болур анда. Биз анга «Суратчыны дорбуну» деп атадыкь.

Озгъан ёмюрлени шагъатларына къарап зауукълукь алгъандан сора, ызыбызгъа тебиредик. Тюзюн айтханда, ёрлегенден да тюшген кыйыныракь кёрюннген эди. Къалай – алай болса да, Аллахны ахшылыгъындан, ол сейир затланы кёрюп, ызыбызгъа сау-саламат къайтдыкь. Ахматланы чучхурларыны кытына да бардыкь. Къая башындан секирген сууну ариулугъун сёз бла айтып берирча туююлдо. Аны жаланда кеси кёзю бла кёрген ангыларыкьды. Таурухлудула тау жерлерибиз.

КЪЫРГЪЫЗЛЫ ТИШИРЫУНУ МАЛКЪАРДА КЪАДАРЫ

Чегем тарында, Акъ-Топуракъдан ёргерек ётюп, Жора деген жер барды. Мурачалары алайда жашагъандыла. Ала мал да тутхандыла, жерчилик бла кюрешгендиле. Урдоз тюзюнде уа уллу терек бахчалары болгъанды. Бюгюнлюкде да алайда къарт шаптал тереклени кёрюрге боллукьду. Онтогъузунчу ёмюрню экинчи жарымында алайда бу тукъумдан Тенгиз деп бир бий киши жашагъанды. Аны эки кызы: Гошахурай бла Кябасарай, сора төрт жашы болгъандыла: Бияслан, Бердыбий, Тенгиз, Аслангерий. Жашладан бири атасыны атын жюрютгенди. Бияслан Россейде докторлукъгъа окъугъан эди. Андан сора, элине къайтып, саусузлагъа багъып башлайды. Кеси адамлары доктор болуп келгенлерине чегемлиле бек къуанадыла. Бир кезиуде Мурача улугъа Орта Азиягъа барыргъа тошеди. Мындан фазтон бла тебирейди. Арбачысы Къудайланы Дугъайды. Азмы-кёпмю бардыла, бир уллу элни кытында намазны кезиую жетеди да, жашла алайда тохтайдыла. Бияслан доктор болгъанлыкъгъа, дин ахлусу адам эди, бир ууахты намазын, оразасын кьоймагъанды. Абидез алады да, алайда къабырлагъа барып, бир жангы къабырны кытында намаз этип башлайды. Элде тургъанда да, сууапды деп, къабырлада намаз этиучю эди. Намаз эте тургъанлай, къабырны ичинден таууш эшитеди. Башха

адам алайда абызырап кялыр эди, алай Бияслан доктор эди. Негерин чакьырып, экиси да кябырны кязадыла. Анда саппа-саулай бир жаш тиширыучукьну чыгъарадыла. Хапар сорадыла. Ол а алайдагы элде бир кьолайлы кишини жангыз кызы болады. Биясланлары кызыны да алып, аны атасыны юйюне барадыла. Кызыны фаэтонда кюядыла. Арбазда халкь басынып.

Алыкя дууасы тохтамагъанды. Бияслан, кызыны атасына жанлап: «Не болгъанды, не бушууунг барды», – деп сорады. «Жангыз кызым ёлгенди», – дейди ол.

– Къачан?

– Да бюгюн ючюнчю кюнюдю.

– Мен сени кызынгы сау этип, аллынга сюесем, не саугъа берликсе?

– Айхай, айтханынгы эталсанг, кызы да, битеу мюлкюм да сеникидиле.

Бияслан арбачысына айтып, кызыны юйге кийиртеди. Кызыны атасы Аблиханланы Муса болады, кызыны аты уа Бибажан. Къыргъызлыладыла.

Мурача улу кызыны юйюнде кююп, андан ары жумушуна кетеди. Азмы-кёпмю турду ол жанында, ызына тебирегенде, Мусаны юйюне къайтады. Жашлагъа жарыкь тюбейдиле, мал союп, кюрманлыкь этедиле. Жашла тебирегенде уа, кызыны да бередиле, эки фаэтонну да багъалы хапчукдан толтуруп жибередиле. Бияслан, къыргъызлы кызы Бибажан, арбачылары Дугъай, узакь жолда кёп кыйналгъан да этип, журтларына жыйышадыла. Доктор ишин башлайды. Тюрлю-тюрлю хансладан дарманла этип, адамланы багъады. Узакь элледен окъуна келип болгъандыла анга саусузла. Кесини усталыгына юй бийчесин да юйретип башлайды. Жарсыгъа, Биясланны ёмюрю кысха болгъанды. Ол жашлай ёледи. Быланы эки сабийлери болгъан эди да, ала да гитчелей ёлгендиле. Бибажан жангызлай къалады. Биясланны къарындашы Бердыбийни Мухаммат деп жангыз жашы бар эди. Аны юй бийчеси Гирхожанда Этезланы Хажимырзаны кызы Гыжыйды. Эл аузуна къарагъан, аны оноун сакълагъан, эр киши акъыллы тиширыу эди. Ол Бибажан, адамлары ёлюп, жангызлай къалгъанда, чорбат тюбюнде тиширыу кюру кеси кялыргъа жарамайды деп, къайын атасыны келинин юйюне келтиредиле. Бибажан орус тилге да уста эди да, Мухамматны сабийлерин да анга юйретеди. Андан сора да баш иесинден юйреннген ишин бардырады. Энди уллу, гитче ауруса да, анга келтирип тебирейдиле. Сабийлени кемирчеклерин тюзетгенди, улайгъан адамладан къан алгъанды, сабийлери болмагъан тиширыулары сылагъанды. Башха ауруулары болгъанлагъа да ханс дарманла бергенди. Алай эте, бу тиширыу Мухамматны юйюнде жашай турады. Эри ёлюп, эки-юч жыл озгъандан сора элден адамла тилеп тебирейдиле. Биягъы аны оноун Гыжый къолгъа алады. Эрине былай айтады: «Бу тиширыуну Аллах Мурачалагъа буюргъан эсе, аладан башха ол бир арбазгъа аягъын басдырылыкь туююдю. Анга тийишли киши сенсе», – дегенни айтып, элни эфендисе Гелястанланы Хасан хажини чакьыртып, баш иеси кеси унамай тургъанлай окъуна, экисине да неках этдиреди.

Мухаммат къарбулу жаш болгъанды. Таш атып Чегем аузунда анга хазна адам жетмегенди. Жыгъышыргъа жетгенде уа, аны тутаргъа кёп

адам базынмагъанды. Бий болгъанлыкъгъа, къара ишден да артха турмагъанды.

Хуна къалагъанды, дагъыда алаамат агъач уста эди. Революцияны кезиуонде байла, бийле, жарлыла бир бирлерине къажау сюелгенде, мен байма деп, жангы власть бла уруш этерге чыкъмагъанды. Колхозла къуралгъан заманда малны, мюлкюн кеси ыразылыгъы бла ары ётдюреди. Анга да къарамай, юйюн да торгга салып, кесин да тутадыла. Мурманск тийресинде тутмакъда юч жыл туруп, журтуна сау-саламат къайтады. Болсада Мухамматха элде тынчлыкъ къуругъан эди. Кёп да турмай, юйюн жангыдан торгга салып, адамларын элден къыстайдыла.

Оноуну тюз кёрмесенг да, этер амал жокъ. Мухаммат юйюрюн, юйдегисин да аллына тизип, ёмюрледен бери ата-бабалары жашагъан журтларына дагъыда бир къарап, ахтына-ахтына, жүрексине, тар бла энишге жол саладыла. Юйюр кёп айлана, жүрюй, ахырында Кисловодскде тохтайды. Кёрген, сынагъан къыйынлыкъларыны къайсы бирин айтхын. Бирде жашырын подвал этип, Мухамматны анда букъдуруп да тургъандыла. Жарыкъ кёрмей, кёп тургъаныны хатасындан, кёзлери ауруулу болуп, Мурача улу артда кёп къыйналгъанды.

Мухаммат атасыны жангыз жашы эди. Жууукълары, ахлулары аны бек ариу кёргендиле. «Мухаммат ёлмесин», – деп аны атындан къаргъанып болгъандыла. Ол аллай къыйынлыкъгъа тюшгенде да, унутмагъандыла. Аны атасыны эгечлери Гошахурай бла Кябасарай Кисловодскде Мухамматха юй алып бередила. Андан сора ол къурулушда ишге тохтайды. Биринчи юй бийчеси Гыжый кийизле, жамычыла чыгъаргъан фабрикагъа киреди. Сабийлерине уа кюндеши Бибажан къарайды. Сабийле анга Ноха дей эдиле. «Тапхан анабыз Гыжый этген эсе да, ёсдюрген а Ноха этгенди», – деп къыргъызлы аналарын хар заманда да хурмет бла эсгергендиле. Ата журт урушну кезиуонде, немециле Кавказ тийреси-не жанлай башлагъанларында, Мухамматны тутадыла. Бир жол Гыжый анга аш алып баргъанда, аны да тутуп къоядыла. Бирздан тутмакъланы Туркменистанны жерине ашырадыла. Мухамматны къайда, къалай ёлгени белгисизди. Гыжый а анда тюрмеде ёлгенди. Аталары, аналары тутулгъандан сора сабийлеге Ноха къарай турады. Бир жол былай дейди: «Энди жаш, къыз да жете тебирегенсиз. Сиз башха миллетлеге ажашхынчы, журтубузгъа жууугъуракъ жерге барайыкъ. Энди власть къууарча бизде адам къалмагъанды». Экинчи кюн была жыйылышып, Нальчикге Долинскге келедиле. Ол 1944 жылны март айыны жетинчи кюню эди. Ингирде Долинскде жууукъларында къаладыла. Экинчи кюн эрттенликде уа, сени жауунг да сынамасын аны, халкъ бла бирге была да Азиягъа кёчюрюледиле. Кёп жылланы тыш жерлеринде айланып, къыйынлыкъла сынап, адамларын да тас этип, журтларына къайтханда, жангыз бир кечечик къалдыла. Биягъы жангыдан азап чегерге ашырылдыла. Мурачалары сюрюнде Къыргъызстаннга тюшген эдиле. Мухамматны къыргъызлы къатыны сабийледен анда да айырылмады. Таймай биргелерине турду. Мен да бу жаныны адамыма деп, не Къыргъызда, не уа Къазахстанда кесине жууукъ излемеди. Мени Аллах берген ахлуларым, ёлгюнчо, сизсиз деп, юйюрюнден айырылмады. Кеси уа 1964 жыл

сабийлерини кьолунда ауушханды. Анга ол заманда сексен жылдан атлап эди. Ма алай эди, ажалы жетмей басдырылып, ахыратдан эркин этилген тиширууну кьадары.

КЪАРЫЛГЪАЧНЫ ЖЮРЕК КЪЫЙЫНЫ

Колхозланы заманында мюлкде мал кёп эди. Чалынмай кьарыш жер кьалмагъанды. Бир жыл оноучула мени, дагъыда тёрт жашны Кундушлугъа бичен этерге жибередиле. Ташдан кьаланнган кьошубуз барды. От жагъада, сынжыргъа тагъылып, кьазаныбыз да турады. Былтыр кьоюп кетген эдик. Ол кезиуде аллай затха адам тиймей эди. Иги заманла бар эдиле. Кьошну бир кьабыргъасыны узунлугъуна кётюртме ишленипди. Аны жарашдырабыз да, артда биринчи жыйгъан биченден мулжар этип, аны юсюнде жатханбыз. Кьошубузну башы шифер бла бир жанлы жабылыпды. Кётюртмени башы бла баргъан эки хырыкда эки кьарылгъач уя бардыла. Биринде – тёрт бала. Экинчиси уа бошду. Аланы кирлери юсюбюзге тюшмез ючюн, чалманчыкь этип, юсуне да кырдык салып, кьарылгъач уяны тюп жанына орнатама. Жаннет чыпчыкълары ариу жырлары бла танг аласында уятадыла. Кече да аланы жырларына тынгылай жукълайбыз. Бир кюн, кьошдан кенгирекде дорбун аллында бичен чала тургъаныбызлай, уллу жел этип, сакь жауады. Биз дорбуннга кирип бугъабыз. Сагъатдан да артыкь жаугъан болур эди. Бираз тохтагъанлай, андан ары ишлей турмай, кьошха кьайтабыз. Келсенг а – аллайгъа кел. Кьошубузну бир жартысыны башында шиферлени жел алып, ичин да ашыкьгъа дери суу басып тура эди. Жашла чачылгъан шиферлени жыйып башлайдыла. Кьарылгъачла уа гузаба этип айланадыла. Кьарасам, балалары болгъан уя, жауунда жибип, мен орнатхан чалманчыкьгъа тюшюп тура эди. Алай эте, бираздан эки кьанатлы да учуп кетедиле. Мен а, уза-лып, уяны кьолума алдым. Тёрт баланы да аякълары ат кьыл бла бирге байланып, кьылны бир жаны уа уясына бегитилип тура эди. Анга кьарап, сейир этдик. Сора балаланы бирси уягъа салдым. Мен да алай этип, бошар-бошамаз, дуня бла бир кьарылгъач жетдиле. Тёгерекни хахайгъа алдыргъандыла. Бир кьаууму кьош ичине кирдиле. Анда чыкьырдаталдыла. Биз а, бир жанына кетип, кьарайбыз. Кьанатлыла уа бир бирлерин алышып, кьошха кире-чыгъа турадыла. Бираздан келгенлерича кетдиле. Экиси уа жангъы уяларына кьонуп, кёп «хапарлашадыла». Нёгерлерим да, мен да алагъа сейир этип, кьарап турдукь. Кьарылгъачла нек келген болур эдиле? Балаланы кётюрюп, башха жерге элтирге депми? Ким биледи? Оноулары алайгъа ушай эди. Кьанатлылары этгенлерине кьарай кетип, нёгерлеримден бири сейир зат айтды.

– Бир жыл гюрбежиде ишлейме. Жангы чалгъылагъа тогъай, тартыу салабыз, сабанчы бригаданы чагаларын хазырлайбыз. Темир ишлени бардырабыз. Жай, кыш да жашауубуз гюрбежиде. Солуу отоубузда уа кьарылгъач уя бар эди. Эки кере окьуна балала ёсдоредиле. Кюз артында была ингирден тангнга думп боладыла. Жыйылышып, бирден жылы жерлеге учуп кетдиле. Ол жыл кыш да терк келип, кьаты сууукь да болгъан

эди. Бир кюн кьарасакъ, уяда бир кьарылгъач турады. Кьар а жаугъанды. Жарсыгъан да этдик аны жангызлай кьалгъанына. Акъкъалай бла терезе аллына суу салабыз, гыржын бурхула да кьуябыз. Биз болуп, аны не суу ичип неда ашап кёрмедик. Алай бла кьыш да кетди, жаз жылыула да жетдиле. Кьонагъыбыз тышына чыгъып, учуп тебирейди. Бир кюн, отну уллу этип, налла ишлей турабыз. Кюн ортада солургъа олтурабыз. Бир заманда отоугъа тогъуз-он кьарылгъач киредиле. Ишчи кийимлерибизни такъгъан агъырлыкъгъа кьонуп, бири арлакьда, кьалгъанлары да бир жерге жыйышып, «даулашадыла». Барысындан да жангыз тургъан кёбюрек таууш этеди. Биз да, быланы ахырлары не бла бошалыр деп, тауушсуз алагъа кьарап турабыз. Бир заманда кеси жангыз тургъан кьарылгъач, ёрге учуп, отоуну ичинде эки-юч кере айланып, кесин жана тургъан отха атады. Аны кёргенде, жерибизден тебалмай кьалдыкь. Нёгерлери кьоюп кетгенлерине ачууланып, кесин ары андан атхан болур эди.

КЕЧЕГИ КЪЫЧЫРЫКЪ

Азиядан кечирек кьайтхан эдим. Мен келгенде, тау элдеде колхозла, совхозла жангъдан кьуралып, ишлерин бардыра эдиле. Баш сугъар жерни кьайгъысын этип бошагъандан сора, колхозну председателине келип: «Да, бир иш буюрсанг, жубана турур эдим», – дейме.

Председателибиз огъурлу адам эди. Кьолунда ишлегенлеге не заманда да онг тапдырыргъа угъай демеген. Жангы юйюрлеге, кьолайсызыракълагъа мал, мирзеу бла да болушханды. Ол заманда колхозла бай тьойул эдиле, алай болгъанлыкъгъа, аллына келгенни председатель хазна кьурулай иймегенди.

Манга ол былай айтады: «Колхозну тауда кьысыр тууарлары турадыла. Алагъа кьараргъа энгта да бир адам керекди. Сен ары бар. Ферманы таматасына айтырма да, артдаракъда кесинге да бир тана бердирirme. Кьарап-кьарагъынчы, ол да ийнек болур».

Экинчи кюн хапчуларымы жыяма да, ол жанына баргъан машинагъа «тагъылып», жолгъа чыгъама. Иги кесек жаяу барыргъа да тьошеди. Кьошха ингир ала жетеме. Узакъдан окьуна ит юрген таууш эшитеме, кет, бу хайырсызла кьапхан иш этерле деп, малчылагъа кьычырама. Орта бойлу бир жаш адам аллыма келеди, эки уллу акъ парий да биргесине. Жаш саламлашады. Атын айтады. Жюгюмю да алады. Парийле тегерегеме эки-юч кере айланадыла, сора, ийисгей-ийисгей, бир жанына кетедиле. Кьошха жетебиз. Анда дагъыда экеулен. Ала бла да шагъырей болама. Бири таматаракъ, экинчиси жашыракъ. Экинчи кюн биргелерине ишлеп тебирейме. Не айтдыраса, жайлыкъла бек алапат, сейирлик жерледиле: тауу, тёшо, кьалын агъачы. Кьысха айтханда, кийик жерле. Тау этеклеринде алыкъа кьар кёпдю. Кеси да жылны февраль айыды. Тюзюрек жерде бир уллу таш барды. Тейри, бийиклиги он метрден да артыкъ болур. Адамла тургъан кьош анга тирелип ишленгенди. Арлакьда уа, жарым жюз атлам чакълы болур кьошдан, анга дери кьяаны ичине кирип кетген уллу дорбун. Аны ал жанына ташдан хуна ишленипди, башы да

жатмача жабылыпды. Анда эки жүздөн артык тууар барды. Мал орунну кыатында иги кесек жерни төгереги чалман бла бегитилипди. Колхозну тауда этилген бичени да ары жыйылыпды. Биченни ол биз кыарагъан маллагъа кереклисинден артыгъын энди элге ташырыкъдыла. Негерлерим тынгылы адамладыла. Бу иште сынаулары болгъаны кёрюнюп турады. Хар бири кесини жумушун хапарсыз, дауурсуз этеди. Экеулен ат арба бла маллагъа бичен ташыйдыла, ючюнчюлери кыошда шапалык этеди, аш-азык хазырлайды.

Бары да мазаллы жашла. Ашагъан ашлары, ичген айранлары зырафына кетмегенди. Мени аллыма келген жашны аты Махтиди. Билеклерине кыарасанг, базыкылыклары чыпынла кибик. Бу уа пил базук да сындырыр дерсе анга. Бир бирни ангылап, ишлей турабыз. Февральны ортасы болур эди, бир кюн тардан тракторну келген тауушу эшитиледи. Кыарап турабыз да, уллу трактор бла экеулен келедиле. Экиси да оруслу жашла. Тургъан бизни кыошда этерикдиле. Ыйыкны ичинде ала жолну кенгертедиле, машинала кыоркыуусуз жюрюрча этедиле. Тамбла кетейик деген кюн быладан бири Махтиден: «Бир кыабан ёлтюрсенг эди», – деп тилейди. Махти угъай демейди. Узакъ барып кыйналлыгъы жокъ. Кече агъач тонгузла мал орунла тийресине келип турадыла. Алайда бугъуп, Махти аладан бирин кыапларма дейди.

Ингир жабалакъ жауады, кечеси уа ариу аязып кыалады. Жулдузла асыры жылтырагъандан, кёзлеринги кыамата эдиле. Махти, экиатар кыауалны да алып, уугъа чыгъады. Мен оруслу жашладан бири бла фатеген чыракъны жарыгъында карта ойнайма, кыалгъанла уа от жагъа кыатында лахор этедиле.

Уугъа кетген жашыбыз кечирек кыалгъанча кёрюнеди да, акъ жагъалы уллу тонубуз бар эди, аны да кыаплап, тышына чыгъама.

Кыошдан бир жыйырма атлам чакълы арлакъ барып тохтайма да, Махти кетген жанына кыарайма. Мал орунланы баш жанында гитче чыракъчыкъ жаннганча, кёк бояулу жарыкчыкъ кёреме. Ярабий, бу сейирлик не болур деп, анга кыарай тургъанымлай, мал орунланы ичинден киштик макъыргъанча төрт тюрлю таууш эшитиледи. Бираздан а, оллахий дейме, мени жауум да эшитмесин аны, тауланы, кыаяланы зынгырдатып, бир ачы кычырык чыгъады. Аллай бир кыоркыуулукъ бар эди анда, Аллахым жаны саугъа аны эшитдирмесин. Чач тюклерим ёрге кётюрюлюп, аркъа жиклерим титиреп, бутларымы кыалтырауукъ басып, жеримден тебалмай кыалдым. Кёзлерим, ол жарыкчыкыгъа аралгъанлай. Ол а, бираздан уллудан-уллу бола барып, колхоз гебен тенгли бир болду да кыалды. Ол төгерекни жай кюндеча жарытып, тынч-тынч таугъа ёрлеп, ары жанына аууп кетеди.

Сора жарыкны аллында бир уллу кыарелди сюелди. Не уллу кишиден да уллу эди. Эки кыолун да кёкге узатып, дагъыда алай бир кычырды. Кыулакларымы тешилген сундум, аркъа жиклериме биз чанчылгъанча болдум. Санларыма кыалтырауукъ тийди. Не этерге билмей, кыауалымы да бир жанына салып, жерге кыапландым.

Ичимден а: «Баям, бу кийик жаныуарланы тейриси Апсагы болур. Кюндюз кыыргъаныгъыз азды, кече да кыоймайсыз быланы», – дей, ачыу-

ланганлыгы болур деп, сагыш этдим. Бу ишигизни энди кьоюгъуз деген белгиси болур эди аны. Андан сора азмы, кѣпмю озду заман, анга да эс буралмадым, кьошдагыла да чабып жетедиле. «Не болду, не зат эди ол кычырыкъ», – деп кезиу-кезиу сорадыла. Олсагъатда мен эталгъан жаланда кьолуму кьош таба узатдым. Жашладан экиси кьолтукъларымдан тутуп, кьошха элтип, тапчаныма жатдырдыла. Тѣгерегиме чабадыла: «Не этейик, не бла болушайыкъ», – деп. Сагъат жарым жатхандан сора эс жыя башладым. Бираз эс жыйып, нѣгерлериме хапар айтайым деп тебирегенлей, кьошну эшиги тынч ачылып тебиреди. Кычырыкъны иеси келипми кьалды деп, барыбыз да сагъайдыкъ.

Башы да энишге ийилип, онг кьолунда ушкогу да жерге салынып, сюркеле-сюркеле, биреу кирди кьошха. Ол Махти эди. Аны кѣргенден сора уугъа кетген жашыбыз эсибизге тюшдю. Ол а, келе-келип, биринчи тапчаннга жетгенлей окъуна бауур тѣбен аууп тѣнгереде. Къатына барып, сыртындан жатдыргъан заманыбызда кѣз акълары айланып тургъанларын эледик. Терк окъуна бетине суу сылап, жаякъларын ийлеп, эс жыйдырдыкъ. Кычырыкъны юсюнден сорургъа уа базынмадыкъ. Экинчи кюн танг аласы бла, итлени да алып, мал орунну тѣгерегине айландыкъ, жарыкъ чыкыгъан жерге да бардыкъ. Кече жаугъан жангы кьарны юсюнде да бир тюрлю аякъ ыз кѣрмедик.

Артда ингир сайын ушкок атдыра турдукъ. Ким биледи, аны ючюнмю болур эди, биз алайдан кетгинчи аллай зат эшитмедик.

Андан бери эки жыйырма жылдан озганды, ол кычырыкъ эсиме тюшсе, энтта да аркъам титирейди.

ЖАРЫМ ПАТЧАХНЫ САУГЪАСЫ

Османланы Къарабашны юй бийчеси Къарабашланы Залкъыны кызы болгъанды. XIX ъмюрню биринчи жарымында Залкъы Хурзукдан кѣчюп келген эди. Ары дери Малкъар жанында Къарабашлары жашагъандыла деп эшитмегенбиз.

Залкъыны жети кызы бла юч жашы болгъандыла. Заманлары жетгенде, ала да бирер жерде юйор кьурайдыла. Къызла эрге барадыла, жашла къатын аладыла. Залкъыны сабийлеринден бек жигити, бек аты айтылгъан Кичибатыр болгъанды. Огъары Малкъарда байла-бийле бла кюрешгенди. Эки кере Сибирьни да сынап къайтханды. 1913 жылда Черек ауузунда болгъан кьозгъалуулагъа къатышханды. Потѣмкинчилени хапарын да Огъары Малкъарда ол жайгъанды. Аны серебряковчула асхандыла. Малкъардан тышында да Кичибатырны кѣп ышаннгылы адамлары болгъандыла. Аладан бири Азов тенгизни тийресинде жашагъан оруслу помецик. Аны нек сагъыннганыбызны артдаракъ ангыларсыз.

Башында айтханыбызча, Къарабашланы Залкъыны бир кызы Османлагъа барады. Аланы тѣрт жашлары болады. Бек гитчелери Баймырза эди.

Ол туугъан заманда асыры тюклюден, анасына кѣргюзтюрге кьоркъадыла да, кьоншу элде бир жангы туугъан сабийге алышадыла. Алы-

шадыла дегенде да, сабийин кѳргенде, анасы кѳркѳур деп (ауругъан тиширыу андан да бек кѳарыусуз болмасын деген акъыл бла). Тиширыу аязгъандан сора ол сабийни анга кѳргюзтедиле. Ана кѳагъанакъ сабий аныкѳы болмагъанын жыйысындан ангылап кѳояды: «Сау эсе, мени сабийими бери тапдырыгъыз», – деп тохтаиды. Не этерик эдиле, алдыла да келдиле. Жарсыды сабийин кѳргенде анасы, болса да, артха уа тюртмеди. Кереклисин тапдырып, кѳарап турду. Сабий ѳсюп, 4–5 жылы толуп, орамда нѳгерлери бла ойнай тургъан заманда ала муну хыликкя этип башлайдыла. Энди сабий сабийлигин этеди. Бу хапар Кичибатыргъа жетеди. Бир жол келеди да, жашны тап кийиндирип, алып кетеди.

Ол биз башында айтхан Азов тенгизни тийресинде Тавриялы жарым айрыкамда жашагъан шуѳхуна элтеди да, Баймырзаны анда кѳюп кетеди. Жашчыкѳны элден узакъ болмай бир мал кѳошда тутадыла. Беш жыл озады, дагъыда беш жыл.

Баймырза орус помещикни кѳолунда ишлейди. Бир кюн Баймырзаны биргесине ишлегенледен бири келип, иелерине жашны юсюнден тюгю кетип, эти ариу тазаланнганыны юсюнден кѳууанчлы хапар билдиреди. Бу хапарны эшитгенлей, Кичибатыр салып кѳошха барады. Баймырзаны ауруу юсюнден кетгенин кѳргенден сора биргесине алып келеди. Андан сора Баймырза энди 2–3 жыл чакѳлы бирни помещикни аты бла аны кѳошларына, сабанларына барып, ол буюргъан жумушланы толтуруп тургъанды. Бютюнда бег а ол адам Баймырзаны малгъа кѳарагъанын, аны сюйгенин, андан терен ангылауу болгъанын бек жаратханды да, кесине управляющий этип салады. Османланы Кѳарабашны жашы Баймырза ол бай оруслу кишиде 40 жылы толгунчу тургъанды. Аны кѳре Кичибатыр терк-терк келип болгъанды. Баймырза кѳалгъан кѳошну аллында уллу гыйы таш болгъанды. Кичибатыр биринчи кере бери келгенде, жашчыкѳны аны юсюне миндирип, аузуу бла тепсеу тартыу айтып, кѳарс кѳагъып, жашчыкѳны тепсетген этгенди. Ким биледи, энди кѳачан кѳайтырма, сабийни эсинде бир зат кѳалсын дегенлигими болур эди. Артда кѳош нѳгерлери ишден бош заманларында, Кичибатырча кѳарс кѳагъып, Баймырзаны тепсетип тургъандыла. Башха жубанчлары болмагъанлагъа ол сейир кѳрюне болур эди. Ардан-артха Баймырза ол ишге алай бериледи, кѳошда кеси кѳалса да, ташны башына чыгъып, жаланаякъ тепсеп болгъанды. Тепсеген дегенде да, сагъатла бла ташдан тюшмей тургъанды. Жашны бу кѳылыгына артыкѳда эс нек бургъаныбызны ардаракъ ангыларсыз.

Кюнлени биринде Азов тенгизни тийресинден Кичибатыргъа кѳагъыт келеди: «Жашыгъыз чырайы, сыфаты ариу болгъан адамды. Иш кѳллюдю, кѳылыгында бир шарайып табар затыбыз жокѳду. Адамла арасында уллу намысы жюрююдю. Тиширыулары юслеринден айтханда уа, кеси кѳызымдан башлап аны жаратмагъан элде хазна бири жокѳду. Сен тенгимсе, шуѳхумса. Сизни тѳрегизни билеме. Жаш башха миллетлиге, башха динлиге шашхынчы, аны оноун эт», – деп айтылады анда. Жашны атасы, кѳарындашлары, ана кѳарындашы Кичибатыр да Баймырзаны келтирирге жолгъа чыгъадыла.

Кьонаклагъа битеу эл чыгып тюбейди. Бек ариу кӛредиле. Оруслу помещик бу жашны юлюшюдю деп, кьойдан, тууардан да кӛп мал береди.

Келгенлеге да бирер ат саугъа этеди. Кетер кюнлеринде адамына, малына да жол азыкь да салып, алай ашырады. Жыйын жолда кыйналгъан эсе да, адамларын да ачитмай, мал да кьоратмай, Малкьар аузуна жетеди. Шыннган-Сууну боюнунда тохтайды. Маллагъа суу ичиредиле. Адамла да солуйдула, абидез алып, намаз да этедиле. Энди тебирейик деп тургъанлай, эл жанындан Асанланы Гония юслерине чыгып кьалады. Салам береди, салам алады.

Малланы ичлеринде уа эки уллу ӛгюз болгъанды, кьулач мюйюзлюле. Алагъа мамича ӛгюзле дегендиле. Асан улуну жаны кетеди ол ӛгюзлеге.

«Айтхан багъагъызын берейим, бу эки малны манга сатыгъыз», – деп тохтайды. Ол заманда Кичибатыр Баймырзаны атасын Къарабашны бир жанына чакьырады да, оноулашадьла. Къайтып келип, оноуларын Асан улугъа билдиредиле. Аны уа юйюнде Бабий деп онтӛртжыллыкь кызы болгъанды. Жаш болса да, айтылгъан кыз эди. Кичибатыр оноуларын билдиреди.

«Сен, – дегенни айтды ол, – юйде кызынг Бабийни ма бу малланы иесине бер. Киеу кьоллу, мал кьол да боласа. Биз а жарагъан келин кьоллу болабыз».

– Ыразымыса?

Асан улу бираз сагъыш этди да:

– Сизнича жууукъладан Аллах кьачырмасын, ыразыма, – деди. Жашла, жангы жууукь юлюшлерини кьолларын тутуп:

– Аллах этилген ишни огурулулугъун берсин, – деп алгъыш этдиле. Ары дери не кыз жашны кӛрмегенди не да жаш кызыны. Болса да таматала этген оноугъа аладан бири да угъай деп айтмагъанды. Жыл санларында уллу башхалыкь болгъанлыкьгъа, бир бирни ангылап, ариу жашагъандыла, кӛп сабийлери да болгъанды.

Ол жыл Баймырза элде турады. Экинчи жыл а жаз башында бешалты нӛгери бла Хаймаша жайлыкьлагъа малларын да алып чыгъадыла. Айдаболланы Азвор Огъары Малкьарны старшинасы болгъан кезиудю. Ол жылда Заюковха бийик даражалы кьуллукьчуладан биреулен келеди. Хапаргъа кӛре, жарым патчах болгъанды. Ким биледи, ол алай эсе да. Заюковда уллу той-оюн болады. Ары Малкьардан да барадыла. Тӛгерекден кеслерине базыннган жигитле да жыйыладыла. Хар бири кьонаклагъа хунерин кӛргюзтеди. Азвор а, ары барырдан алгъа Хаймашагъа ӛтӛп, Осман улуну алып келгенди.

Уллу арбазда адамла, тӛгерек туруп, тепсерге суйгенлеге жерни эркин этгендиле. Бир жанында – сыйлы кьонакьла, аланы жанларында – кьобузчула. Тепсерле башланадыла. Экеу-экеу кызла, жашла чыгып, усталыкларын кӛргюзтедиле. Кезиу Осман улугъа жетеди.

Кызыладан бирин чыгырып тепсейди. Ол тепсеуюн бошап, кызыны жерине элтип, арха бурулган кезиуде Айдабол улу кьобузчуланы кьулакларына бир зат шыбырдайды. Олсагъат кьобузчула «Асланбийни» согъуп тебирейдиле.

Осман улу, секирип, аякъ бурунларына туруп, адамланы аллы бла эки кере тегерек айланып, къобузчулагъа да баш уруп, тойну уллусун башлайды.

Тобукъларында тепсейди, аякъ бюгеди. Битеу билгенин, усталыгъын таулу жаш алайда кѣргюзтеди.

Не къадар тепседиди эсе да, арыгъан халы болмады. Сора ол сыйлы къонакъны аллына барып, онг къолун мангылайына тиреп, солдатча орус тилде: «Сизге саулукъ тилейме», – деп сюелди.

Къонакъ адам асыры сейир этгенден, ѳрге туруп, орус тилде бир къауум зат сорду. Малкъарлы жаш да анга ол тилде шатык жууап этди. Тепсегенине, сѣлешгенине да асыры сейир этгенден, жарым патчах кѣкюрегинден майдалларындан бирин тешиди да, Баймырзаны къапталына туйреди. Артда Баймырзаны юй бийчеси саугъаны Нальчикде багъалы затланы алгъан тюкеннге ѳтдюрюп, аны багъасына баш иесине багъалы пальто алады. Баймырза кѣчгюнчюлюкде Къазахстанда ѳлгенди. Ол заманда анга 100 жылдан атлагъан эди.

БАШ ИЕМ – ТАЯНЧАГЪЫМ

Къошхан, къоратхан да этмей, тюз да эшитгенимча айтама. Иш а былай болгъанды. Алгъаракълада жумуш чыгъып, тау элледен бирине барыргъа тюшеди. Эрттенликде вокзалгъа келип, автобуса минип, кетер заманыбызны сакълайма. Мени ызымдан кирген экеулен, эр киши бла тиширыу – жашаулу адамла, мени аллымда жерлеге олтурдула. Тиширыу нѳгерин алгъа жиберди да, ол олтургъандан сора, жан-жанына да къарап, аны къатына чѳгеди.

Эр кишини башында бийик мухар бѳркю барды. Юсю-башы да тазады, тизгинлиди, тюз да эбизе бий кибик. Чачын кюмюш бет алгъан къатын да жанында тауушсуз олтурду. Онг жанымда жерде уа тиширыу олтуруп келеди, бир уллу къыйынлыгъы болгъанча, аны бети мудахды.

Бираздан автобуса дагъыда бир къауум адам кирдиле. Ол тебиреген заманда уа эки къолунда да бирер жюгю бла тиширыу чабып минеди. Солуу алып бошагъандан сора жангыз олтуруп тургъан тиширыуну эслейди да, аны къатына келип: «Аллах, Аллах, Фаризат, сенмисе? Таньялмай окъуна къалдым да. Нек былай аман болгъанса, ауругъанынг ишми барды? Юйде уа тынчмысыз, уллугъуз, гитчегиз, биз сорлукъла бары да? Ахмат а не ишлейди? Дунияда болмаз андан огъурлу адам», – деп, тюз да автоматдан атдыргъанлай такъыйкъаны ичинде жангыз кеси олтуруп келген тиширыугъа кѳп затланы юсюнден сорду.

Фаризатны аны бла сѣлеширге артыкъ ыразы болмагъаны кѳрюнюп тура эди. Болсада, шинтикден арлакъ тепди да, жангы келген тиширыугъа жер къойду. Ол а, соруу этиучю бегеуол кибик, Фаризат къачан жууап къайтарлыкъды деп, кѳзлерин андан алмай тохтады. Фаризат а бираз тынгылауну басып турду да, алай ол адам андан айырылмазлыгъын билгенден сора кесини хапарын башлады:

– Да, сабийлени да хаталары жокъду. Аллахха шукур, сау-саламатдыла. Таматаны быйыл школгъа берликме. Гитчени уа анам къоймай

биргесине алып кетгенди. Жарым жылдан бери да ол аанадады. Кесим а алыкъа иш мажаралмагъанма. Ары-бериле эшип, базаргъа чыгъа турама.

– Ахмат а, Ахмат, ол а не ишлейди, къалайды? Кёпден бери да кёрмегенме. Файгъамбар кибик. Ол бизни жашха алай иги болуучуду, Аллах сюерик жанын. Жолда кёрсе окъуна, эс бурмай бир да къоймаз. Анга тюбеген кюн жаш да асыры къууаннгандан, тёппеси кёкге жетгенча болуп келир. Аллах ыразы боллукъ жанына, – деп биягъы тиширыу башын да артхаракъ этип, Фаризатны бетине аралып тохтады. Фаризат бираз шош турду да, сора ол тиширыу таба бурулуп, тюз да элия атылгъанча:

– Сен а эшитмегенмисе да мени хапарымы, ол сен махтагъан Ахматны бизге этип кетгенин, жахамим андан толлукъну?

– Тоба, тоба, нек айтаса алай? Эшитмегенме. Арталлыда бир тюрлю хапар сизни юсюгюзден эшитмегенме. Бизге кирген жокъ, жаш окъууда, мен да орамгъа айдан, жылдан бир кере чыгъама да, къайдан, не зат эшитейим.

Сормайма, айтчы, не болгъанды? Тейри, Ахматны уа бек иги кишиге санап тургъанма. Аны уа терс иши болмазгъа керекди. Мен ангылагъаннга кёре, ол тиширыу Ахмат бла Фаризатны араларында болгъан ишни биле эди, алай, нек эсе да, аны юсюнден Фаризатны кесини ауузундан эшитирге сюе эди. Бираздан автобус шахардан чыкъды. Узакъ жолну къысхартайым дегенча, шофёр автобусну магнитофонун гитче ауазына салып, жырлатып башлады. Дагъыда, не десенг да, жолда баргъан адамгъа жыр, музыка хычыуун кёрюнеди, къайгъысын, сагъышларын да чаады. Алай «бегеуюлню» акъылы уа башхада эди. «Бу адам манга къачан жууап берликди?» дегенча, Фаризатны бетинден кёзлерин алмай турады.

Хапарны айтмай ол адамдан къутулалмазлыгъын ангылагъандан сора Фаризат сёзюн жангыдан башлады: – Ахмат бла бирге жашагъанлы быйыл он жыл боллукъ эди. Бир бирни ангыларгъа кюрешип, жашап тургъанбыз. Гюняхы керекмейди – ичги бла къыйнамагъанды. Алай тюзюнлей ол къырал ишге жюрюгенден башха бир тюрлю мадары жокъ эди. Халкъны кишисин кёремисе, юйюме хайыр этейим деп, кече жер тюбю бла жюрюгенлерин. Ол а, хоу бир да, мадар эте билген киши болса, не жарлы эдим. Юйде бир гитче иш этиллик болса окъуна, кеси къолу бла бир затха тиймез. Къоншуладанмы болады неда ишчи нёгерлеринденми, бир-эки «такъгъыч» келтирип, алагъа ишлетип кюрешир.

Мени уа бютюнда бек не зат къозутады десенг, кеси тамата болуп тургъанлай, гитче къарындашын келтирип, анга оноу этдиртсе. Ма, жаз башында тауукъ орун ишлерге керек эди да, биягъы къарындашын чакъыргъанды да, мен кёргозтген жерде ишлемей, башха жерде салып башлайдыла. Ол а манга алай ачыу тийгенди, алай ачыу: «Атанга налат, мен айтханлай этмеген эсенг», – деген эдим. Андан сора бир сёз да айтмагъанма, Аллах бирди.

Къарындашы уа, кёзюме да къарап: «Келин, харип, не ачы ауузунг бар эди», – деп, ишни къоюп кетеди. Бираздан а ол сен махтагъан Ахмат, костюмун да юсюне жарты-къурту къаплап, аны ызындан тебиреди. Ол кюнден бери аны аягъы биз болгъан жерге басмагъанды.

Къайда эсе да бирде къарындашы бла малчы болуп тургъан хапары барды. Угъай, угъай, мен аны соруп айланмагъанма, Хамитни къызыны тоюнда тиширыула айтып эшитгенме. Аллай бир сѣзчюгюмю кѣтюралмагъан эсе, турсун алай?

Аллахны ахшылыгъындан, мени да бардыла эгечим, къарындашым да. Атам, анам да сау, бир адамгъа да жалындырлыкъ тѳюйюлдюле. Ахчаны уа узакъ базаргъа бир барып келсем, ол сен махтагъан киши жылгъа ишлегенни келтирликме. Андан сора да кѣп хапар айтды Фаризат кесини жашаууну юсюнден, алай Ахмат жанлы болуп аны ауузундан бир сѣз да чыкъмады.

Автобус а, тюзледен ѳтѳп, тау ауушха кирди. Аны эки жанындагъы бийик таулары, къалын агъачлары ариулукъларына да эс бурмай, ол эки тиширыу хапарларын къыздырадан къыздыра барадыла.

Бираздан Фаризатны къатына олтургъан тиширыу да баш иесин эсине тѳшюрдю. Алай ол да аны юсюнден ариу сѣз айтып къыйналмады. Хапарда айтылгъаннга кѳре, ала да бир къауум жылдан бери айырылыпдыла. Эки тиширыуну хапарлары бошалгъандан сора, автобусну шошлукъ бийледи. Аланы айтханларын эшитгенле, баям, хар бири да бирер сагъыш эте болур эдиле. Юйюрню чачаргъа уа жангыз бир сѣз да жетеди, деген акъыл мени башыма да келди.

– Акъылсызласыз, – деген таууш бузду шошлукъну. – Хау, экигиз да акъылсызласыз. Ол сѣзлени аллымда олтуруп келген тиширыу айтды. Сора ол, бу жаншакъла таба къарап:

– Жанымдагъы мени баш иемди. Биз бирге жашагъанлы элли жылдан атлагъанды. Къууанган, къыйналгъан кюнѳмде да таймай жанымда тургъан буду. Эгеч, къарындаш, сабийлерибиз бизни да бардыла, Аллахха шукур, онгларына кѳре жокълай турадыла. Сау болсунла. Аланы да бардыла юйюрлери, сабийлери, анга кѳре ишлери, жумушлары, къыйынлыкълары. Сен сѳйгенча ала хар заманда келалмайдыла. Бу уа дайым къатымдады.

Эртте, жаш келин заманымда, мени кѳре анам, эгечим, аны гитче жашчыгъы да келедиле. Кече бизде къалгъан эдиле. Бу адам ингир ала, ишден жыйышхандан сора, ала бла кѣп олтуруп хапар да айтады. Менден а ичерге суусап тилейди. Агъач аякъ бла акъ суу келтиреме да, башындан эгечимден туугъан жашчыкыгъа ичиреме. Ол алайлай къалады. Бир къауум замандан мен юйге барама. Анам ол ишни эсиме тѳшюрѳп, манга бир хал кѳргюзтген эди да. Баш иенге намыс этмегенлей, сен къаллай юй бийче боллукъса? Бу жолдан сора сени алай этип бир да кѳрмейим. Къызым, нек къалгъанды сени баш иенг биреуню жугъусун ичерге? Менден жууугъунг келсе да, бек алгъа аны жумушун тынгылы эт, анга сакъ бол. Ол айып тѳюйюлдю. Сен аны къаллай бир багъалай билсенг, алай бир намысынг да жюрюр».

Мен бир заманда да унутмагъанма анамы ол сѣзлерин. Биягъында да айтдым къаллай бир жашагъаныбызны бирге. Ким биледи, кеси сѳйгенча кѳлюне да жеталгъан болмам, алай бюгюнлюкде да анга таплыкъны, тынчлыкъны излейме. Аны ючюн бир заманда да сокъуранмагъанма. Акъыл сѣзюм а сизге ол болсун – не иги, не ахшы сабий да атасына,

анасына къалауур болуп турлукъ туююлдо. Сабийни да сабийлери боллукъду. Аны да кеси жашауу барды. Къартны нёгери уа къартды. Ол кюнюгюзню сагъышын шёндюден этигиз. Баш уругъа тюшсе да, нёгерлеригизни къайтарыгъа кюрешигиз. Ашыгъыгъыз. Заман терк кетеди.

Автобуста олтургъанла, чалбаш тиширыгъа бетлерин бурмагъан эселе да, аны хапарындан къулакъ алмай тынгылап келгенлери кёрюне эди. Ким биледи, ол адам хапарына дагъыдамы кшошарыкъ болур эди, алай мухар бёркю киши аны билегине аз-маз кьолун жетдирди. Тиширыу хапарын тыйды, сора ашыкъмай башын сол жанына бурду да, баш иесине къарады. Мен аны кёзлерин кёрдюм. Аллаила жаланда тюшде кёрюнедиле. Аны кёзлеринде баш иесине аллай бир хурмет, аны ючюн аллай бир ёхтемлик бар эди, не уста да сёз бла айтып, айталмазча. Андан сора автобус элге жетгинчи бир адамны ауузундан сёз чыкъмады. Адамла уа андан тюшгенден сора бирер жанына жайылдыла. Мен а ол эки къартны ызындан бираз къарап турдум. Эр киши аз алгъаракъда, тиширыу да аны ызындан аякъларын бирча алып бара эдиле. Кюнню таякълары жерге бирча жетгенликге, мен а нек эсе да ол эки къарт баргъан жолда жылыу кёп сунум.

ГОЛА-ОРТА БОЛА

Ташины тауруху

Мындан бара, Тырнаууздан беш-алты кычырым ёрге чыгъып, Бахсанга жетмей, черекден ётюп, онг кьолда таш барды. Уллуду: бийиклиги отуз метр. Узакъдан кёрюнеди. Таш эки жарылыпды. Жарылгъаны суратда кёрюнюп турады. Ким биледи, ёмюрлени къайсы заманларындан бери турады бу былайда? Жер тепгенде неда къалыубалада таудан, къаядан юзюлюпмю тюшген болур? Аллындагъы хуна кеч ишленгенди: халкъ Азиядан къайтхандан сора. Анда колхоз кшош тургъанды. Алай ары дери да мында адамла жашап болгъандыла. Бюгюнлюкде да эслерге боллукъду эски юй-журт ызланы, оюлгъан юй тюплени. Кимле болур эдиле ала, къайры, нек кетдиле, бу тийреде уа къачан жашагъандыла? Аны билгенле да болурла, алай билирге суйгенле да табылырла. Алайды да, билгенибизни, эшитгенибизни айтайыкъ.

Хапарны мен Орусбийланы Солтанбекни жашы Сафар-Алийден 2000 жылда эшитгенме. Анга ол заманда 77 жыл бола эди. Сафар-Алий а хапарны озгъан ёмюрню отузунчу жылларында къарт анасыны къарындашы Жаппулану Мокунхажиден эшитгенди. Жаппу улу да ол заманда кёзлеринден суу келген къарт эди. Экиси да, эшеклерин да алып, эл тийреге отун этерге баргъандыла. Ташны огъары жанында эртте заманлада кырылып тургъан агъач болгъанды: тюкгючле, томуроула. Отунну аладан этгендиле. Къарт мынга Алхазны бла Элмырзаны кийик эчкилери ойнагъан таш дегенди. Ала уа кимле эдиле? Къарачай халкъ Бахсан ауузундан кёчюп кетгенден сора артда бу тийреде Орусбийланы Чепеллеу тохтайды. Алхаз бла Элмырза аны биринчи юйдегисинден жашларыдыла. Быланы аналары ёлгенден сора аталары экинчи къатын алады:

Къарабугъаланы Мёретханны. Жашай баргъан заманда, аталары ёлгенден сора, жашланы бла ёге ананы араларында даулаш чыгъады да, Алхаз бла Элмырза юйден кетип къаладыла. Кеслерине жетген малланы да алып, бу тийреге келип, алайда тохташадыла.

Ташны онг жанында дорбун болгъанды. Бюгюнлюкде да аны бир кесекчиги сакъланыпды. Анда жашап, ташны аллында ыстауат этгендиле. Артдан-артха ташдан юйле да ишлегендиле. «Кийик эчкиле ойнагъан таш» деб а нек айтылгъанды? Ташны ёрге жаны бийик тауду. Алайда къалын агъач ёсгенди. Кийик жаныуар кёп болгъанды. Жанлы къууса, кийик эчкиле, улакъла къачып, Алхазны бла Элмырзаны малларына къошулуп къалгъандыла. Таш аны ючюн аталгъанды алай.

Агъачны уа Алхаз бла Элмырза асламысын къырып тауусхандыла. Кийик эчкилени жанлы къуууп, аладан туталмаса, Алхазны бла Элмырзаны малларына тийип болгъанды. Андан сора да маллагъа кютер жер эте болур эдиле. Асламысында агъачны аны ючюн къыргъандыла.

Артда биягъы ёге аналары бла Чепеллеуню биринчи юйдегисинден жашларыны араларында жер-мюлк ючюн даулаш чыгъады да, жашла экиси да Къарачайгъа кёчюп кетедиле. Юйдегили болургъа да жетишалмагъан эдиле. Анда эминаны жайылгъан заманы болуп, андан ауруп ёлгендиле. Ташны юсюнден хапарны нек башладыкъ? Ол да халкъыбызны тарыхыны бир кесекчигиди. Бу жанында дагъыда болгъандыла атлары таурухлада айтылгъан ташла. Сёз ючюн, Гошых бийчени, Къарчаны, Къарындашланы ташлары дегенча. Ала барысы да малкъар халкъны тарыхы бла байламлыдыла. Жарсыугъа, аланы кёбюсю бюгюнлюкге сакъланмагъандыла.

Бу ташны тюз аты айтылмай тургъаны уа Орусбийланы тукъум репрессиягъа тюшгени бла байламлы болгъанды. Алай ташла да, эрттегили адамла ишлеген къалалача, халкъны тарыхыны ёмюрлюк сынларыдыла. Аланы тюз атларын тохташдырып белгилесек, тарых жаны бла магъаналы иш этиллик эди.

Хапарыбызгъа «Гола-Орта Бола» деп нек атагъанбыз? Бу нарт сёздю. Гола деп къаядан, таудан юзюлюп, кесинлей тургъан ташха айтылады. Ол уллу, гитче болургъа да боллукъду. Андан сора да Къарачайда, Малкъарда да голаны чекге белги этип болгъандыла. Орта бола деп да андан айтылады. Голаны тюп жаны жерге терен киргени ючюн аны тепдирирге онг болмагъанды. Чекге да ол себепден салыннганды. Аны шёндююгю аты уа Айыры-Ташды.

ДЮГЕРЛИ КЪАРТ ТАУЛУЛАНЫ ЮСЛЕРИНДЕН ЖЫРЛАЙ ЭДИ

Онтогъузунчу ёмюрню ахырында Россей бла Тюркню арасында Балкан жарым айрыкамда баргъан урушха дюгерли жаш Къарабугъаланы Ислам да къатышханды. Ол орус аскерде къуллукъ эте эди. Аны офицер чыны болгъанды. Бир жол къызыу сермеш баргъан кезиуде жаш, жаралы болуп, жесирге тюшеди. Муну тутхан аскер бёлюмню таматасы

Тюркню Тенгиз кючлерини полковниги болгъанды. Ол пленнге тюшген-лени барысын да ким, не миллетден, къайсы жерледен чыкъгъанларын тинтеди. Дюгерли аскерчи сыйлы тукъумдан болгъанын билгенден сора анга башхаракъ къарагъанды. Аны саулуугъуна бакъдыргъанды.

Уруш бошалып, арада мамыр жашау башланган кезиге дери юйюнде тутханды. Чекден ётерге эркинлик болгъанда уа, была экиси да Кавказгъа келедиле.

Урушда тас болгъан жашыбыз табылгъанды деп, Исламны жууукълары, элни адамлары уллу той этедиле. Тюрклюге да иги къарайдыла.

Къонакъны, тауда-тюзде да айландырып, жууукъ-ахлу бла, ол тийре-ни жери бла да шагъырей этедиле Тюрклю жаш Дюгерде айдан артыкъ турады. Элине, журтуна къайтыргъа тебирегенде, Къарабугъаланы Фатиматны жаратханын, эркинлик болса, аны алып, биргесине элтиригин шу-ёхуна билдиреди. Ол да кеси жанындан ишни болушун юйюнде айтады.

Тукъумну таматарлары, эсилери жыйылып, оноу этедиле: «Тили башха болгъанлыкъгъа, дини бир, санында-чархында кыяу кермейбиз, жашыбызны да ёлюмден кьутхаргъанды, биз мындан къачар сылтау жокъ. Энди жашагъан жери узакъды десенг, хау, алайы барды. Алай, жууукъда, кенгде болса да, эрге баргъан кызыны юйю тышындады. Бу иште ол чырмау туююлду, жашны тилегин ыразы ётерге керекди», – деген акъылгъа келедиле.

Уллу той этип, Къарабугъалары кызыларын тюрклю жашха береди-ле. Жангы юйдегили болгъанла жолгъа тебирегенде уа, эгечибиз башха миллетни тилине, адетине, төресине юйренгинчи, эрикмей турсун деп, Исламны 5-6-жыллыкъ жашын Ибрахимни ала бла иедиле.

Дюгерли киеу юйюне жыйышхандан сора ишине къайтханды. Бир заманда Тюркню аскер министри болуп тургъан хапары да барды. Къайынын да унутмагъанды. Аны да аскер окъуугъа салгъанды. Андан тышында да, жаш жыя къобузну уста согъаргъа да юйренгенди.

Дюгерге уа, окъууун да бошاپ, жетген жаш болгъандан сора, ХХ ёмюрню аллында къайтханды. Келгенлей окъуна патчахны аскеринде къуллукъ ётерге тохтаиды. Кёп да бармай Биринчи дуня уруш башланады. Германияны аскерлери бла бардырылгъан сермешлеге къатышып, аладан да сау-саламат кьутулгъанды. Революцияны заманында большевикле жанын сайлагъанды, Къызыл аскерде къуллукъ этгенди. Власть тохташып, Граждан уруш бошалгъандан сора элине-журтуна къайтып, бир къауум жыл Дюгерде жашагъандан сора Нальчикге кёчеди.

Къарабугъаланы Ислам 103 жыл жашап ёлгенди, Вольный Ауулда асыралгъанды. Муну барын да айта келгенибиз, ол уста жырчы да болгъанды. Кёп нарт жырланы кёлден билгенди. Магнитофон кассетагъа жазылып къалып, ол айтып, эки эрттегили таулу жырланы хапарына тынгылагъан эдим.

Биринде Огъары Малкъардан Айдаболланы Шаулукъ бла дюгерли жаш Асланбекни юсюнден барады сёз. Биринчи малкъар бийледен эди. Малы-мюлкю, харакети-ырысхысы кимден да кёп. Кече-кюн демегенлей, кёз кысмай, бир къауум адам сакълагъан уллу жылкысы да бар. Аны

уа Айдабол улу элден узакъ болмагъан жайлыкълардан биринде тутады. Ол заманлада башха малдан эсе, атланы урларгъа суйгенле кѣп болгъандыла. Аны ючюн Шаулук, айтханыбызча, жылкысын элден узакъ жибермей тутханды. Бир жол, не къуууму болгъан эсе да, ол халкъны юйюне жыйгъанды. Узакъдан, жууукъдан да кѣп адам келгенди. Арбазда малла союладыла, къазанла асылладыла. Отоулада, хант къангада олтуруп, таматала алгъыш этедиле. Той-оюн къыстау бара тургъан кезиуде, Шаулукну антлы шуѳху Асланбек да жыйыны бла жетеди. Алайдагъы адамладан биреуленни шуѳхуна жибереди. «Быллай-быллай адам келгенди, бар, билдир», – дейди. Ол адам терк окъуна барады да, Шаулукха хапар айтады. Айдабол улу хант къанганы баш жанында олтурупду. Сол жанына, онг жанына къарайды да, тышына чыгъама десе, олтургъанланы бир жартысын къобарыргъа тюшеди. Сора келечиге айтады былай: «Асланбек мында къонакъ туююлдо. Бу аны кеси юйюдо. Тююнлей бери ѳтсун, нѳгерлерине уа жашла къарарла».

Дюгерли жаш шуѳхуну ол жууабын жаратмады. Дагъыда адам ийди. «Сиз мени ким болгъанымы тюз ангылатхан болмасыз. Мен дюгерли Асланбекме. Айтыгъыз, ангылатыгъыз. Мен аны былайда сакълагъанымы билдиригиз», – дейди. Айдабол улуну энди айтханы да былай эди: «Халымы кѳресе. Бу адамланы юслери бла чыгъар онгум жокъду. Айт, бери келсин».

Асланбек экинчи кере айтдыргъанында да, Шаулук муну аллына чыкъмагъандан сора, ачууланып, жыйынын да алып, ызына тебирейди.

Жолда кетип бара, муну башына аман акъыл киреди да, къалауурларындан онглу болуп, сыйырып, Айдабол улуну жылкысын сюретиле. Къуугъун келип, болгъан ишни Шаулукха билдиреди. Муну уа асыралып тургъан ажири болгъанды. Терк окъуна аны хазырлап, сауут-сабасын да алып, гудучуланы ызларындан тебирейди. Жууукъ-ахлудан Шаулукну биргесине барыргъа суйгенле да болдула. Алай Айдабол улу: «Мени антлы нѳгерим, бек ышангылы тенгим манга итлик этгенди. Аман, иги бла болса да, арабызны кесибиз айырыргъа керекбиз», – деп, адам алыргъа унамай, жангызлай чыгады.

Кѣп заманны ичинде къарангы бауда асыралып тургъан къаратор ажир, бурун тешиклеринден къыстау тылпыу чыгъара, кесин тыйдырмай барады. Бираздан Шаулук гудучуланы жетеди. Дюгерли да жигит улан эди. Дагъыда атхан огу жерине жетген уста мараучу болгъанды. Алгъа бу Шаулукну бугъуп атаргъа умут этеди. Гола ташны артында тохтап, Айдабол улу келир жол таба къауалын буруп сакълайды. Нѳгерлери уа жылкыны сюрюп арлакъ ѳтгендиле.

Ол да кесин алайгъа иги да орнатып бошагъынчы, ол тийреге, атын да сапын кѳмюкге алдырып, Шаулук жетеди. Сора, бугъуп тургъан адамны эслеп къойгъанча, ташха жете бара, атны жорюшюн бираз тынч этеди. Аз-аздан ушок да атылып, окъ да жетер жерге жууукълашады. Ташны къатына жетгенлей, ажир жеринден тепмей къалады. Ол бир зат сезгенин ангылап, Шаулук: «Асланбек, чыкъ», – деп сѳлешеди.

Дюгерлини онгу бар эди бугъуп тургъан жеринден Шаулукну атып уругъа. Алай ол аны ѳтмеди. Ким биледи, кѣп кере шуѳхуну юйюнде аны

анасыны кьолундан туз-гыржын ашагъанымы эсине тюшген болур эди, огъесе экиси да жугьтур уугъа жюрюген заманларымы? Тенгин бугьуп атаргъа бетими жетмеди. Къалай болгъан эсе да, Асланбек чыгъады, барып, Шаулухну аллында сюеледи.

– Ай, осал а, бек сьуйгенингден бек кюй дегенлей, сенден ышаннгылы адамым жокьду деп тургъанымлай, бу айыплы ишни къалай этдинг, жер, жарылып, сени нек жутмады, – дейди Айдабол улу, тенгини бетине къарап. Асланбек кезлерин жерге ийип бираз турду да, сора, башын ёрге кетюрюп, былай айтды: «Жыйын болуп келгенде, аллыма чыгъып тюбемегенинг ачыу тийди, келюме бек тийген эдинг. Малкъарлы шуёхум бизни эл кыйырында окьуна сакъларыкъды, керюрсюз, ол къаллай жашды деп, нёгерлериме жол узуну махтанып келген эдим. Сен а не этдинг манга? Къабакъ эшигинги къатындан эки кере айтдыргъан заманда окьуна, хант къангада олтургъан сылтауну этип, аллыбызгъа чыгъып тюбеялмагъанса. Тюзюнлей юйге кирип барсам да жарарыкъ эди, биринчи кере бармай эдим мен ол арбазгъа. Алай ишни болуру болгъанды. Энди аны биз артха къайтаралмайбыз, мынга башха амал жокьду, жаланда къан бла жуууп, тазаларгъа керекбиз».

– Да алай эсе, биринчи сен ат. Итлик этгенсе. Бюгюнден арысында мен сени кесиме тенг этмейме. Ал къауалынгы кьолунга, – дейди Айдабол улу.

Асланбек атыны тагъылып тургъан жерине барып, анга минип къайтады.

– Угъай, бу иште мени терслигим кепдю, сен биринчи атаргъа эркинсе. Алгъа сен ат, – деп, дюгерли жаш къаты болады.

Кюн къая башларын къызарта, таула артына ауа башлагъан кезиудю. Малкъар бла Дюгер чекде жашил кырдык басхан бир ариу ёзенден кепден бери шуёхлукъ жюрютюп тургъан, бюгюн а къанлы жаула болуп, эки жаш адам бетден-бетге къарап, бираз сюелдиле. Сора алгъа Шаулухну, ызы бла уа Асланбекни жанындан атылгъан ачы ушкок тауушла алайдагъы шошлукьну буздула. Айдабол улу жиберген окъ дюгерли Асланбекни жан башын чачдырады. Аны къызыу къоргъашини уа шуёхуну кекюрегине чанчылады. Атларыны жалкъаларына жабышыргъа кюрешгенликге, къарыу аладан кетеди. Эки жаш да бир бири ызындан жыгъылдыла. Кырдык къызыл къаннга боялады. Кенг жауурунларын жерге жабышдырып, ахыр кере кюнню ызындан къарай, Айдабол улуну кезлери энди ачылмазча къысыладыла. Жырны ахыры уа былай бошалады: ол кюн Айдаболланы Шаулухну ахыр кюнню эди. Асланбекни уа нёгерлери юйюне элтдиле. Алай анга да сау болмазлыкъ жара салыннган эди. Ай да жашамай, ол да ёледи. Дюгерли къарт айтхан жырда эки тенгни – малкъарлы жаш Айдаболланы Шаулухну бла Асланбекни – къадарлары алай бла бошалады.

Таулу болуп ким эшитмегенди Къанаматны жырын?! Къартны экинчи жыры олду. Башхалыгъы неди? Къашхатау тийресинде акъсюек тукьумдан эки къарындаш – Къасболат бла Къанамат – жашай эдиле деп жыр алай башланады. Жашау кыйын эди. Халкъны кёбюсю кьолайсыз эди. Ачдан-жалангачдан кыйналгъанды. Была байланы-бийлени мюклерине, казнаны хазнасына да кьол жетдире тургъандыла. Кеслери

хайырланнгандан артыгъын къарыусузлагъа, жарлылагъа юлешип болгъандыла. Власть органла ызларындан тюшгенлеринде уа, былагъа къачаргъа керек болады. Къарындашла Тюркге ётерге оноу этедиле. Аны ючюн а былагъа къагъытла керек боладыла. Аланы къайгъысын этип, Къанамат бла Къасболат ана къарындашларына Къарачайгъа ётедиле. Ол былагъа жарыкъ тюбейди. Жашла нек келгенлерин айтханларында: «Ол мени кьолумдан келлик иш туююлдю. Алай мен сизни биреуге жиберейим. Ол да сизни жууукъ адамыгъызды. Анга барыгъыз, менден эсе сизни жумушугъузну ол тынгылы этерикди», – дейди. Къасболат бла Къанамат ана къарындашлары ийген адамгъа барадыла. Жашлагъа ол да жарыкъ тюбейди. Ашатады, ичиреди, тешек этип, кьонакъланы жатдырады. Быланы уа иги сауутлары болгъанды: ушкоклары, кьамалары. Къарындашла жукълап тургъан кезиуде ол жашланы сауутларын букъдурады. Сора, тышына адам чыкъмазча эшикни къаты бегитип, барып органлагъа билдиреди.

Кечени бир заманында Къанамат юйню босагъасы кьан болуп, аман тюш кёргенме деп къарындашын уятады. Ол а тюшге артыкъ ийнаннганладан туююл эди. «Тюш ётюрюкден жаратылгъан бир затды. Жат, жукъла, солу, тамблагъы кюнню оноуу да этилир», – деп кьойду.

Эрттенликде юйню тегерегин орус кьазакъла алып тургъанларын жашла кёрдюле. Сермеп, сауутларына узалдыла. Тапмагъанларындан сора бушуу-бушман болдула. Къанамат уруп, эшикни бузуп, отоудан чыгъады. Алайда уа юйню иеси бугъуп болады да, жаш чыгъа келгенлей, кюрек бла уруп, башын жарады. Къаны тегюле тургъанына да къарамай, Къанамат ол адамны буады. Алайдан чыгъа келип, кьазакъладан да экиюч адамны ёлтюреди деп жыр алай бошалады.

Къанаматны Малкърда жюрюген жырыны дюгерли кьарт жырлагъан жырдан башхалыгъы неди дегенде, башында айтханыбызча, эки къарындаш жанларына кьоркьуу тюшгенде, Тюркге, Стамбулгъа кетерге дегендиле. Биздеги жырында уа Арисейге ётейик деп айтылады.

Дагъыда бир жерине эс бурайыкъ. Жырда быллай жери да барды: «Къашхатау тйиресинде акъсюек тукъумдан эки къарындаш жашай эди», – деп. Бу жырны тюзю дюгерли кьарт айтханча окъуна болур. Нек дегенде, бизни жаныбызда бир-бир жырланы революциядан сора тюрлендирилгенлерини хапары барды. Алайды да, Малкърда этилген жырла Дюгерде да жырланнгандыла.

ЖАНХОТЛАНЫ АЗНАУУР БАТЫР

Жанхотланы Ийбакъны жашы Азнауур жигитлени да жигити эди. Пелиуан, кёпле къарыууна сукъланнган, кючлю жаш. Кеси да жарлыла бла иги байламлыкъ жюрютгенди. Атасыны байлыгъындан, анга да билдирмей, къарыусузлагъа юлош чыгъарып тургъанды.

Бурун заманлада жортууулгъа чыкыгъан адет болгъанды. Кеслерине базыннган батырла элледен жыйылып, жыйын болуп, узакъ жерлеге барып, жылкыы сюргендиле. Бирде алай кетгенле жыл да тургъандыла. Анга

жыл жортууул дегендиле. Аллай жолоучулукъ кёплени кьолундан да кел-мегенди. Бир жол Жанхот улу жыллыкъ жортууулгъа кетеди. Къалай эсе да бу жол ол къайтыучу кезиунден кечирек къалады. Сора Азнауур бир жерде жоулгъан болур деген хапар жайылады. Абайлары да ол кезиуню ычхындырмай хайырланьыргъа мурат этедиле. Байрам кюн ала Ийбакъны юйлерине чакъырадыла. Аны ёлтюрюп, байлыгына ие болур акъылда. Жанхотланы адамлары Абайладан аз эди, ырысхылары уа кёбюрек. Анга эрттеден кёзлери къарагъанды. Абайлада отда, сынжыргъа да тагъылып, къазан къайнайды. Ариу алгъышла айтыладыла, боза аякъла терк-терк кётюрюледиле. Абайлары Ийбакъны тёрге ётдюргендиле. Жанхот улуну да ичгени башына жетип, бюлдюргю сёлеше башлагъанды. Кьонакъбайла хыйла ниетлерин толтурургъа хазырланадыла.

Алай Аллах бермегеннге ёлюм жокъду. Аны оноун ол этеди. Ол кезиучюкде Азнауур жортууулдан къайтып къалады. Юйге киргенлей, атасы къайда болгъанын сорады. Къайры кетгенин билгенлей, ишни халын сезеди, терк окъуна ары жетеди. Барса – Абайлада уллу байрам. Отда къазан асылып. Жаш адамла аны тегерегинде жумуш эте, таматала уа хант къангада бири биринден ариу алгъыш айта. Азнауур, кёп сагъыш эте турмай, сарыкъулакъ къылычын чыгъарып, къазан асылгъан сынжырны юздюреди, къазанда эт отха тегюледи. Сора, болгъанны тютюн басып, бир зат да кёрюнемей къалады. Ол такъыйкъалада Азнауур атасын юйден чыгъарып, ат боюнуна алып, алайдан ташады. Абайланы Алиймырзаны Къаракюмюш деп Беш да Тау элде аты айтылгъан ариу кызы болгъанды. Кеси да обур тилни билгенди деп, таурухда алай айтылады. Сора Абайлары, кеслерини терсликлерин жулур муратда, Къаракюмюшню Азнауургъа бердиле. Энди уа аланы кьояйыкъ да, Къабартыгъа ётейик. Къабарты бийлени бек жигитлери жыйылып, жортууулгъа тебирейдиле. Алай алагъа жол кёргюзторге адам керек болады. Къарайдыла да, араларында аллай табылмайды. Сора ары дери да жортуууллада бола тургъан жыйылгъанладан бири былай айтады:

– Таулуду ансы, Азнауурну чакъырыр эдик... Экинчиси уа турду да: «Энди тешик чабырлы таулу болмаса, биз кесибиз жортууулгъа баралмайбызмы?.. Ол сёзледен сора жортууулгъа тебирегенле экили болдула. Биринчи сёлешген дагъыда кьошду: *«Ол тешик чабырлы таулу туююлдо, ол Азнауурду, Азнауур»... Азнауур а туююлдо, ол сары саурусханды, Ногъай жылкъыланы уа таулада тауусханды.*

Ногъай атладан а таулада жылкъыла, Ногъай сюекледен а тюзледе туркъула. Терк суундан паром кибибк ётюучюдю Азнауур. Чапыракълай Ногъай башла тегюучюдю Азнауур».

Жанхот улуну къаллай болгъанын ангылагъандан сора жыйын, Азнауурну жортууулгъа чакъырта, сёзге уста бир адам жибереди. Ол да келип, жумушун Азнауургъа билдиреди. Жанхот улу уа къатын алгъанлы алыкъа ай да озмай. Ол барыргъа ыразы болмайды. Сёз уста, хыйлачы келечи аны жүрегине жол табады: «Энди жаш къатынынгы кесинлей кьоюп, жортууулгъа къалай чыгъарыкъса ансы»... – деп масхара этерге кюрешеди Ол терк кызыучу таулу къан а: «Жыйылыучу жерибизге сизден мен алгъа жетерме», – деди.

Жаш кьатын кёп кюрешди эрин жибермезге, алай болалмады. Ол жилий, сытыла, бу сёзлени айтды: «*Ат юсюнде къара къанла тёкдюрген Азнауур. Мындан барсанг, жыйынынга ал бол, Азнауур. Андан келсенг, кёк атынга сакъ бол, Азнауур.*

Батылмаучу атынг батхакълагъа батылсын, Азнауур.

Табаныгдан Ногъай окъла къатылсын, Азнауур. Ол да барып жюрек тамырлагъа чанчылсын, Азнауур. Къара къанынг чырдылагъа чачылсын, Азнауур».

Баям, адам не жигит болса да, аллай ишле бла кюреширге бир кьалса, ол ачымай кьутула болмаз. «Бир кере кьутулду, экинчи кере кьутулду, ючюнчю кере уа тутулду», – деп да бошдан айтылмайды. Бу жол кьадар аны жанлы туююл эди. Жанхот улу сёзюне ие болду. Айтханыча, жыйындан да алгъа айтылгъан жерге келди. Азнауур, жортуулгъа жюрюй тургъан киши. Аны хар кереклиси да тынгылыды: юсю-башы, сауутлары. Ушкок отуна дери бир адамгъа ышанмай, ол кесин тынгылы хазырлагъанды. Аты уа? Азнауурну уа кёк аты болгъанды.

Аллай иште ол андан бир да айырылмагъанды. Ненча жерде кёк ат иесини жанын сакълагъанды, кьаллай бир кыйынлыкълардан кьутхаргъанды. Къышда, боранда, жай иссиде, жауунда да ала бирге болгъандыла. Кёк ат иесини хар айтханын ангылагъанды. Къуугъун ызындан кьаршы туюшуп, Азнауургъа бугьаргъа туюссе, ат да иесини жанында жатып, жер бла тенг болуп кьалыр эди. Андан белги алмай, тепмез эди жеринден.

Азнауур атын бир заманда кьамичи бла урмагъанды. Ол керекли жумушун атны кьулагъына шыбырдап болгъанды. Ала бир бирни терк ангылай эдиле. Ма аллай эди Азнауурну кёк аты. Жортуулчула азмыкёпмю айландыла, алай Ногъай тюзлеге жетдиле. Марай кетдиле да, бир жылкыны сюрдюле.

Энди уа Ногъайны юсюнден эки-юч сёз айтайыкъ. Азнауурну туугъан эгечи мындагъы ханладан биринде эрде болгъанды. Ол а кьоркьуп артха тура билмеген жигит болгъанды. Ана кьарындаш аллай ишле бла кюрешенин да билгенди. Ала бир бирге тиймегендиле... Эгечден туугъан узакъдан окъуна Азнауурну кёк атындан танып болгъанды. Жортуулчула, кыйынлыкъларгъа да тубей, чырмала, жылкыны сюрюп келедиле. Ызларындан Азнауурну эгечинден туугъан къуугъун бла жетеди. Ары дери уа жортуулчуланы араларында Хадажукъланы кьарт бийлери бар эди да, аны аты арып, баралмай тебирейди. Ол заманда Азнауур кёк атын анга берип, кеси уа жылкыдан ат сайлап минеди. Къуугъунчула бла жортуулчуланы араларында атыш башланады. Азнауур эгечинден туугъанны кёргенлей окъуна танийды, аны жанына уллу кёллю болады. Алай ол ана кьарындашын таниялмайды. Азнауурну тубюндеги кёк туююл эди. Атын алышындыргъаны Жанхот улугъа жарашмады. Ол бек ышанган жанындан анга ушкок агылды. Къызыу кьоргашин Азнауурну кёкюрегине тиеди. Ол, эки кьолу бла атны жалкьасына жабыша, акырын жерге учхалайды. Жанхот улу батырны жюреги алайда тохтайды.

Эгечинден туугъан ана кьарындашын алайда кьаплады. Жаш келип, кимни ёлтюргенин билгенден сора, айхай да, бек ачыу этеди. Ёлюкню

аллында да кѣп сюеледи. Сора, кесини сол къулагъын кесип, Азнауурну юсюне салып кетеди... Азнауурну сын ташы Бийчесында «Ташлы сырт» аралыкъны Минги тау жанында («Боркъулакъ») бла «Къызыл-Къол» сууладан ётюп), «Уллу Таш тебе» къалауну кюн чыкъгъан жанында салынганды. Бюгюн да сакъланады.

Алайда 0,5 км. чакълы жерде къабырла да бардыла, тегерегине къанга ташла сюелип. Аны ким салгъаны белгисизди. Юсюнде уа арапча былай жазылыпды: «Ишинг жокъ эсе, манга не болгъанын сен сурама, анангы сютю бла тилейме»...

АЛАМАТ СЫБЫЗГЪЫЧЫ

Сиз сурагта кѣрген эр киши Атабийланы Абустолну жашы Мазанды. Таулу тиширыу ийлеген жүн къалпагъы башында, жамычысы юсюнде. Ол кеси балдыргъандан ишлеген къышкъыш да къолунда. Не бла белгили эди Атабий улу кеси заманында?

Бек алгъа къышкъышчыча, сыбызгъычыча. Ол аланы жырлатхан, жилиятхан да, кюлдюрген, сарнатхан да этдиргенди. Мазан сыбызгъыны согъаргъа тѣртжыллыгъында юйренгенди.

Ол замандан башлап ахыр кюнюне дери сыбызгъысын жанындан кетермегенди. Кѣчгюнчолокде белгили орус, къыргъыз макъамлагъа да юйренген эди. Артха къайтхандан сора да терк-терк аланы согъа-согъа тургъанды.

Фахмусу болгъан адам, эштада, къуру бир зат бла чекленип къала болмаз. Мазан андан сора да сѣз устасы болгъанды. Бара тургъан адамны ызындан къарап, жыр такъгъанды. Агъачдан къашыкъ, чѣмюч, башха юй адырла ишлегенди.

Ол кеси уа 1902 жылда Мухолда туугъанды. Бек гитчелигинден малчылагъа къошулуп, къошлада айланганды. Агъач усталыкъгъа, баям, ол анда юйренген болур.

Мазан кеси да бек кючлю адам болгъанды – пелиуан киши. Атасы Абустол да бѣкем адам эди. Ким биледи, ангамы ушагъанды, огъесе ана къарындашларынамы? Ала уа гѣжефле эдиле: Малкъардан тышында да кѣп жерледе къарыуларын сынап айланганла. Мазан акъылбалыкъ болгъандан сора аны да биргелерине элте-элте тургъандыла. Эгечлеринден туугъанны тутушханын да бек жаратхандыла. Аны бла байламлы Мазанны юйюнде болгъан бир ишни айтайыкъ.

Къыргъызстанда Мазанлары Къызыл Байракъ элде жашап болгъандыла. Анда уа тутушургъа юйренген айбуланы, эл-элге жүрюютюп, адамла бла жыгъышдыра эдиле. Бир жол аллайладан бирлери Къызыл Байракъгъа да жетди. Хапар жайылады. Терк окъуна элни къарты, жашы да алайгъа жыйылдыла. Айыу бла тутушургъа уа киши базынмайды. Ол заманда ортагъа Мазан чыгъады. Кюреш башланады. Азмы-кѣпмю жыгъышдыла, ахырында таулу жаш онглу болуп, айбуну жерге салды.

Атабий улу бир заманда да къара ишден артха турмагъанды. Азиядан къайтхандан сора Бабугентде ишлегенди. Кеси да белгили къобузчу

Къазийланы Билялны къоншусу болгъанды. Экиси да шуѣхлукъ жүрүтгендиле. Бир сыбызгыда, экинчиси да къобузда сокъсала, адамла жыйылып, алагъа сейирге къалып тынгылагъандыла. Мазан орамгъа чыкъса, сабийле, төгерегинден алып: «Сокъ сыбызгынгы, биз тепсейик», – деп тохтар эдиле. Билялны, Мазан бла бирге къобуз, сыбызгы согъа билгенлени жыйып, ансамбль къуаргъа умуту бар эди. Жарсыугъа, Къазий улу ауушханы бла бу иш тохтап къалады.

1964 жылда халкъ чыгъармачылары арасында эришиуге Бабугентден Мазанны да чакъырадыла. Атабий улу кесини балдыргъандан ишленген сыбызгысы бла келеди. Ол район конкурсха жыйылгъанлары кѣп ариу макъам бла шагъырей этеди. Биринчи жерни да анга тийишли кѣредиле.

Москвада Совет Союзну халкъ чыгъармачылыгыны усталарыны фестивалы болады. Анга къатышыргъа Улбашланы Азнорну, Маммеланы Магометни эм Атабийланы Мазанны айырадыла.

Жай кезиуюдо. Дырынны заманы. Азнор, хапар билдире, Мазаннга келеди. Кесине тюбейлмайды, юйдегиси уа: «Дырын кѣпдю, бусагъатда хазна баралмаз», – дейди. Ишни болушу Кючмезланы Шакъманнга жетеди. Ол а районну биринчи секретары эди. Шакъман кеси жетеди Атабий улуна. Секретарыгъа ким угъай деп айталлыкъ эди.

Мазан Москвагъа барыргъа жол чыкъгъанына бек къууанады. Аны ары хазырларгъа райкомну биринчи секретары Азноргъа буюрады. Улбаш улу ишни къолгъа алады. Башындан аягына дери таулу кийимле, анга кѣре къама да мажарады. Бир кюн Атабий улун, аны балдыргъан сыбызгысын да алып, Нальчикде тюрсюнлю металла заводну директоруна элтеди. Азнор жумушун анга билдиреди. Былагъа быргъыдан сыбызгы ишлетирге керек эди.

Тойчула жолгъа тебирейдиле. Мазанны юй бийчеси уа Азнордан тилейди: «Жашха къатын келтирликбиз да, аны тоюна быллай затла керекдиле», – деп, аллыкъ затларын къагъытха жазып береди. Аны нек сагъыннганыбызны уа артдаракъда ангыларсыз.

Маммеланы Магомет быланы ючюнчю нѣгерлери болады. Кеси да уста жырчыды. Жашла Москвагъа жетедиле.

Таулу жашланы вокзалдан тюзюнлей Останкиногъа элтедиле. Кече да анда къаладыла. Эрттенликде-эртте Мазан Азноргъа: «Балам, Аллах ючюн балконнга чыкъ да, бу бийикден Жалпакъ жайлыкъгъа бир къара, кюн тие болурму анда? Дырыным бир бек кѣпдю...», – дейди. Оюнчу адам эди Атабий улу.

Тойгъа-оюннга уллу хунерлери болгъанладан юч жүзден артыкъ адам келген эдиле бери. Ала барысы да уллу Совет Союзну кѣп регионларындыла. Алагъа тамата айырыргъа керек болгъанда, келгенле бары да бир аууздан башындан аягына дери таулу кийимле кийген Атабий улу айырадыла.

Фестиваль бошалгъандан сора жашла ючносю да вокзалгъа келедиле. Азнорну къолунда уа Мазанны къатыны айтхан затладан толу уллу къара чемоданы. Поездни бироз сакъларгъа тюшеди. Азноргъа, Мамме улуна да жумуш бла тышына чыгъаргъа керек болады. Мазаннга уа ала сыбызгынгы чыгъарма, жүклеге да сакъ бол, деп кетедиле.

Бираздан келселе, аллайгъа кел! «Катюша» жырны макъамын Мазан сыбызгыда согъа, адамла уа, тегерегин алып, кими тепсей, кими жырлай, кими тынгылай.

Негерлерин кергенлей, Атабий улу сыбызгысын бир жанына салады, адамла да аз-аз селейдиле. Къарасала – бернеси бла къара чемодан а жокъ. «Энди уа не этейим? Мазанны юй бийчесине не айтып барайым?» – деп, Азгор оу-шау этеди. Аны керген Атабий улу да, шуехун жапсарыргъа кюреше: «Къайгы этме, Аллах айтса, чемодан табылып. Ол меники болгъанын билмеген эдиле ансы, тиерик туююл эдиле. Бусагъат къайтарлыкдыла», – дейди.

Поезд да келип, адамла анга минип башлагъан заманда бир оруслу къатын чемоданны букдурулгъан жерин кергюзтеди. Мазан къууанч тыпырлы: «Айтхан эдим да сизге, адамла, Аллах да мени бек сюеди-ле», – дейди. Ариу тилли адам эди Атабийланы Абустолну жашы Мазан: жырчы, тойчу, оюнчу, уста къоллу, закий сыбызгычы.

Дагыда бу адамны юсюнде бир огъурлу шартны айтыргъа сюе эдик. Москвада тургъан заманда окъуна, анда уа онбеш кюн турургъа тюшеди, Мазан бир ууахты намазын къоймагъанды. Азгорну хайырындан Останкинону директору бла шагъырей болуп, намазын аны кабинетинде этип тургъанды.

Бери кете туруб а, аны къонакъгъа да чакъырады. Москвачы, эки ыйыкъны Мазанны юйюнде туруп, Малкъарны ариу, тамаша жерлерин керюп кетгенди. Ол келген кюн а Атабий улу къонагъына жарагъан къочхар сояды.

Атабий улу жашаууну асламысын Бабугентде ётдюргенди. Асыралгъан да анда этгенди. Сыбызгычы 1976 жылда ауушханды.

Мени анама Уллу Ата журт уруш 70 жыл баргъанды. Анча жылны ичинде къолунда тёрт сабий бла къалгъан 27-жыллыкъ Анам Аба (жазылгъаны – Абат, аны атын уллу харф бла жазгъанымда да барды магъана – аны кеси кирик сёзюне табылгъан, баш иесине кертилей къалгъан, урушха кете туруп баш иеси этген аманатланы, тамбла келип къалса, не бетден тю-

Атик бла Атик уруш 70 жылда

берме деген магъанада, осуятныча толтургъан анамы атын гитче харф бла жазаргъа жүрегим къоймады) атабыз Солтанбек кетген жары 70 жылны кёз къакъмай къарагъанындан эриген кёз жаулары, жилимукъ тамычыла болуп, агъа, ачыу къызыулары бла къайнап тамгъан жерлерин тешип, алайлары бюгюнлюкде да сепгилленгенлей турадыла. Анга кёк долайы да чыдаялмай, кесин терк-терк буза-буза турады. Да, сейирмиди – бир кёрчю 70 жылны (айтхан жерден Аллах кери этсин) къуруда бир жары сакълаулу къаран!..

Къолунда тёрт сабийи, атамы анасы Къурманкъыз, атамы баш иеси да урушда болгъан эгечи Нафий, аны да тёрт къызы – кеси бла 11 адам жюгю боюнуна тюшюп, 1944 жылны мартында Орта Азия тюзлерине тёгюлгенде, анда да адамлыкъ сырына да, тиширыу намысына да чып тюшюрмей, суу-суратлай ариулугъун да (бу суратха бир къарагъыз) сёнгдюрмез кюч табып, 13 жылны, келсе да, бу къыйырсыз-чексиз тюзледе тапхан да къалай этер, излемей амалы уа жокъду, деген къайгъысы бла артха къарап бир турду ансы, Акъ-Сууну орта орамын кёзден сыйырса да, кёлден а кетералмай, эсинде тутду.

1957 жылда ата ташиларыбызгъа къайтхандан сора да, жерибизге къайтхан къууанчы бла аны, Ол келген этсе иш да, къыйналмай табарыкъды, деген ышаныу къууанчы бир болуп, сабийлерини атлары бла Ол орнатып кетген тёрт алма терек бла ушакъ эте, анга атабызны аякъ ызларын туура этип туруучу орта орамны чайыр бла тышлагъанларына бюсюремей, 97 жыл жашады, анча къыйынлыкъ кётюрген анам, аладан 70 жылны мени атамы аллына къаран!

Ёлюр кюнюню аллында кюн, тамата къарындашым Салимни къызы Лейляны чакъырып: «Мени сын ташымы къатында аталарына да сын таш орнатсынла жашла» – деп, ол сёзюн бизге, эркегырыу сабийлерине, айтыргъа уялып, тиширыу туудугъуна айтханы окъуна да барды бир эл багъасы. Ол а дерс туююлмюдю битеу тиширыулагъа бу чайкъа дунияда!

АТАМ

(Поэма)

I

Эсимде кьалгъан сёзлери

Жилянны башын кетерсенг, куйругъу
Бир ауукъгъа дери кьалыр кьымылдай.
Аман хансны тюбю бла кьурутуп
Кетермесенг, ёсюп башлар мылыда.

Жашнасынла, гюллеча, бизден кьалгъан
Адамла эшитмегенлей топ таууш.
Жыгъылгъанбыз, энди чыкъмаз деп кьаугъа,
Уруш болдурмаз ючюн эте уруш.

Саугъа этип бердик жашауну сизге,
Сизден болсун энди уа анга сакълыкъ.
Къыйын кюнледе тюшюн эсигизге:
Бу кюнлеге биз кьаллай къыйын салдыкъ.

Жашауда сиз болмагъыз уллу кёллю,
Акъны къарадан айыра билигиз.
Бир онгсузну ызындан къарап, кюлюп
Турмай, ахшы сёзню анга беригиз.

Мен кьайтмасам, насыпсызма деп, энишге
Къарап турма. Дунияда батыр кёзлю
Къараргъа керекди адам хар ишге,
Халал ишингде тап кьууаныр кезиу.

Биреуде бир мажал затны кёргенлей,
Къайда дач сакъ бол сукъланмазгъа, шашып.
Кеси кёлегинг жарашыр, кийгенлей,
Къойчугъа да хыжысы бек жарашыр.

Мени тенглеримден сау кьайтханы иш
Болуп, санга тюбеп, сёлешмей кетсе,
Жарсыма – аны къыйын кюню бир тюш
Кибик эди... Женгил кьутулгъан эсе,

Ол алай этерикди, мен билеме,
Алай, керти киши уа, сени кёрюп,
Санга жылы сёзюн айтыр, ийменмей,
Ол да сени кьонагъынг болсун тёрде.

Тюшюмде келип кетдинг

Тюшюмде келип кетдинг манга, атам
Саламлашып, ишге барып келликча.
Сени ызынгдан алай къарап кълалдым,
Алыкъя кёрюр кюнлерим эркинча.

Не тауусулмагъан иш эди бу ишинг, –
Сен салып кетген алма тереклени
Орунларындан къарайла тюкгючле,
Жаш терекле уа тарга кёкге, кенгнге.

Айтыр сёзюм тил кыйырымда кълалды,
Уялгъан да этеме энди айтыргъа,
Жолоучума, жолну кыйыры къайда, –
Къайда тюрберме жазыу болгъан тангнга...

Жолоучума, атланама жолума,
Къагъытчыкъ къояйым стол юсюнде.
Мен жууукъ жыллада хазна жолукъмам,
Кете туруп тилегенинг – эсимде.

Айып этме, сенден изимчик табып,
Аппа болур заманынгы кысхартдым.
Сакълайма, къарап ол сен кетген таба,
Бир бирге кёлкълалды болмазча артда.

Тюшюмде къонакъгъамы келген эдинг? –
Келининги кёрюрге ырысладың.
«Кетдим, жашны анасы кёрген эди
Келиним а алай кълалмасын жашдан», –

Деген кибики, артха бир бурулмадың,
Къоркъгъан кибики кёллюбюзге тиерге.
Мени да кёп умутларым толмайын,
Кёп тюрлю ишге тюшгенди тюрберге.

Энтта келип, болушурса жолумда, –
Деп, сен кетген жары къарап турама.
Ненча тюрлю адам тилде «жонулдум» –
Тёзе келеме, кишиге тарыкъмай.

Къыш акъ къаргъа, жайда да кёк кырдыкга
Къарай, тутам кёз туурамда сени.
Хар тюрлю акъылдан болгъанма дыккы,
Мен жашауда желни кёрмедим селин.

Жууукьму бола барады арабыз,
Чачымы кьырпагъы береди жууап.
Сен кыйналма, мен барама, атабыз,
Аякъ ызымы заман жауун жууа.

Кесингча кертчиме, бир – антыбыз,
Таугъа, ташха, – ол сенден кьалгъан суна, –
Сен кыйналма, мен барама, атабыз,
Аякъ ызымы заман жауун жууа.

II

Атама энтта да бир кере айтама

Эсимдеди,
Мудахды суратда деп
Мени ананга, ыннама аманат этгенинг.
Кёк да кеси кёклогюне кьайта башлагъан
заман эди.

Кырдык жерден ура башлагъан заман эди.
Мени мудахлыгъым кьыралгъа хата тьююл эди.
Сен ишинги кьойма аны ючюн деп,
Къаты айтдыргъан эди ыннам.
Ол кезиуледе окъуна билген эдим
Уруш кыйын иш болгъанын мен,
Тауусула билмеген иш.
Тоя билмеген иш,
Ичинде сюлесин болгъанча.
Халкъым алай атагъанды аштапар мурдарлагъа.
Мени жашауум булутлу кюнча болмаз ючюн,
Кесинги сакъла.
Сакъламадын
Кьыралынгы кюнюн булут урламаз ючюн
Сени жанынг керек болду да –
Бердинг.

Жаралыла кёп алыкъа

Нек мудахса деп сорадыла энтта,
Элли кере жаз алышханда кьышны.
Сабийлеримден да уялама, алай
Ушакъ нёгерге керек эдинг бир бек
Жюрек кыйыным айтыргъа.
Алай бла кёлюмю жумушатыргъа,
Алай бла бетими бир жарытыргъа,
Мудахлыгъым кёчмезча бир жарлыгъа,
Жумушакълыгъым болушурча жаралылагъа,
Жаралыла уа – кёп алыкъа.

Афганистанда жаралы, кыяулу болуп келгенле,
 Алыкча озгъан урушдан кыайтхан саусузланы
 Кереклерин тапдыралмай тургъаныбызлай.
 Саусузла юйюн ишлер ючюн ахча жыябыз
 халкъдан,

Аны банкда счёту – 750.
 Аланы айтмай кыояргъа жарамайды,
 Аны бизге кечерик туююлдю киши.
 Алай, айтмай кыойсакъ окъуна –
 Болсун алай бир минутха –
 Кючлюле – эссиз кзулдукчула,
 Жыйырмашар жыл
 бийик шинтиклени тутханла;
 Залимле – аланы тегереклеринде жёбелегенле;
 «Темир терекле» – аланы жууукълары –
 Эгечлери, кыарындашлары
 Ачытадыла кёллери ушатмагъанланы,
 Кеслеринден акъыл бла онглуракъланы,
 Фахму бла озарыкъланы,
 Ишге аладан эсе игирек узалгъанланы...
 Жаланда аланы юслеринден айтылып турурча
 Бар ариу сёзле,
 Саугъала, майдалла, орденле
 Жангыз да алагъа берилип,
 Неда кеслерини узакъ жууукъларына
 окъуна болсун, –

Берилип туруп ючюн,
 Ол затла бирсилени –
 Алагъа аладан эсе тийишлиреклени –
 Бурунларын кыанатырыкъ кибики.
 Бийикледе жюрююлде от кемеле,
 Жерде поездле жюрюгенден башха туююл.
 Поездлени сен кёргенсе,
 От кемелени кёргенме мен,
 Сени туудугъунг, –
 Айып этме, –
 Мени уа жашым Расул аланы кеси кёлу бла
 Тийип да кёргенди.
 Адам акъыл чексизди.
 Алай от кемеле кёкню тешедиле да,
 Андан бери ёлом келеди,
 Деп да адамланы хайран этдиле.
 Шахарла жерни тумалап барадыла,
 Талайдыла жерлени, жыртадыла,
 Ырхы ашагъандан да аман этип.
 Кёрмегенинг да насыбынг аны,
 Жанынг-тининг эди сабан сюрген.

Санга ушатадыла мени

Санга ушатадыла мени
Сени таныгъанла.
Саныммы?
Жаныммы?
Огъесе этимми?
Айтмайдыла тюзюн.
Алай сени юсюнгден бир аман хапар
Киши айтмагъанды манга
Ойнап да.
Ма ол жаны бла ушасам
Сюе эдим санга.

Огъурлу хауанг

Сууну ары жанында,
Жеркеде,
Чертлеуюк тѣшлемед
Аякъ ызларынгы излейме,
Солугъан хауангы.
Къар да букъдуралмайды аланы.
Хауанг а терекледе жашайды.
Нечик огъурлу эди хауанг –
Анам да аны бла жашайды бюгюн да.
Керти дарман эди солууунг –
Анам аны бла жашайды бюгюн да.
Бизден да букъдуруп, –
Салимден бла менден, –
Кесибиз атала болгъандан сора
ангылагъанбыз аны.
Нечик жумушакъ эди атлашынг,

Жер аны ючюн этип къойгъанды атлашынгы
Кесини бетине тамгъа,
Кери атмай,
Бияры жетдирмей,
Аман адамланы эте келгенича.

Аны кѣре, сезе тургъанымлай,
Къалай кесер эдим терекни;
Ол адетлеринг менде тургъанлай,
Мен къалай чучхур эдим жерни,
Тонгуз чучхугъанлай.

Огъурлулукъ кѣчерге керекди бирден бирге,
Аталадан – сабийлеге.

Биз эсек аланы отлукъ ташлары,
Сени менден уруш сыйыргъанды,
Андан да къаныбызны ала,
От жагъаланы жылытайыкъ биз!
Отсуз от жагъалада от жагъайыкъ биз!
Бизни сёзюбюздю бу,
Сёзге табылыргъа уа сиз юйретгенсиз бизни.

III

Керти дуниядан хапар

*1992 жыл. Жаз. Халкъгъа
ачлыкъ келе турады.
Газетледен.*

*Кёк жауунлап, терленип,
Мусаны термилгени –
Бийлик жерингдеди, Даулет, башында.
Мусаны * нёгерини, –
Титиретип кёрлени, –
Ауазы тунукъ келеди, башхаракъ,*

*Эсингде эсе, Айкъыз
Сакълай эди айыпсыз:
«Мусача, гулайланып да келсин ол!»
Ол а, къурум да жагъып,
Ауазын ийди жангыз,
Сакълагъан жанны сакълауун алып от...*

Бисмилляхий ррахмани ррахим.
Мындан жазама ары
Бу къарангы дуниядан,
Айымыса, къолум арып
Къалмаз сизге жазыудан.
Мен биягъы Солтанмек,
Сен а – биягъы Айкъыз.
Узакъды арабыз бек,
Ишлеме бери сен ыз.

Узакълай турсун ара,
Тансыгъым – бу къагъытда.
Сабийлериме къара.
Мени сакълау къайгъыдан
Эталмадым да азат,
Олду бюгюн къыйнагъан.
Жаным а санга – таза,
Тазады биягъынлай.

---

* Авторну «Агъач къалауур» поэмасыны жигити.

Хадижатдан * бир затла
 Жетген эдиле санга,
 Мен а Мухаммат туююл,
 Аллай насып да къайда!
 Сен жашагъан дуняда
 Къайдандыла осалла
 Жер киндикге саналгъан
 Бу ичгичи къыралда.

Жерни кёзю эдинг сен,
 Айбаты эдинг жерни.
 Уллу Аллахым суюсюн
 Мени ючюн да сени.
 Турамыса алайлай!
 Жанны эритген бетинг
 Тюрленмей жангы айлай,
 Заманнга ёлсюн дерти.
 Сабийлерим тенглиле

Да тюшедиле бери.
 Хочасызлыгъын биле
 Кеслерини кюнлерин.
 Манга төрт сабий берген
 Сени – кёз жарыгъымы –
 Эсгерсем, – шемшер экен
 Кёр жашауну агъымы.

Атынг, Къуран аяты
 Кибик, сыйлы эди бек.
 Женгил туююл хаяты
 Адамны соруп кёрсек.
 Сакълаялмадынг барын
 Сабийлерибизни сен.
 Хо да, – жокъду айтырым –
 Бир зат къалмады сенден.
 Кюйюп кетген дырынлай,
 Сагъайта аулакъланы.
 Юзюлдюле ырыула,
 Ата ийнакълыкълары.
 Сора не айып санга!
 Къурманма баш ауунга.
 Тауусдунг, намысынга
 Къоркъа, жаш жашауунгу.

Таш да кётюралмазлыкъ
 Жюк эди сени бергинг.

---

* Мухаммат файгъамбарны, Аллахны саламы анга болсун, юйдегиси.

Къышынг жокъ эди, жазынг, –
Сабий къайгысы – белгинг.
Бир да этмединг учуз,
Сынау келсе да минглеп,
Шауданча тауусумсуз
Огъурлу ниетинги.

Жанынгы жер башында
Ариу жүрютдюмю, деп
Саггыш этеме мында, –
Къара жерни тюбюнде.
Жүрюталмагъан эсем,
Ариуум, кечгинлик бер.
Уста билесе кесинг –
Кечгинден терек ёсер.

Кесингден жукъ аяма
Бери келмез ючюнге.
Аммадан да уялмай,
Ачама мен ичими.
Алма-Атадады энтта
Ол, харип, жергесинде.
Света, Азрет да
Къалдыла биргесине.

Кавказны юйю кюйген
Заман эди.
Айып жокъ.
Кёчгюн!
Къысталыу!
Сюргюн!
Жаны баргъа бирер окъ.
Жерлеринден къысталгъан
Деген ат жагъылгъанда,
Халкъ изледи бек алгъа
Бизни от аулагъында.

Къалай кётюралдынг сен
Тиширыу башынг бла!
Да не этейик?
Боллугъу
Болур – мадар жокъ анга.
Ол себепден сорлугъум
Бар эди, жаным, санга:

Зырафмы болуп къалды
Бизни этген ишибиз?

Алдауму эди, алдау
Ол сёнгмезлик ишибиз?
Бир заманда жигитге
Саналгъанла энди уа
Ие танымаз итлей
Болупму кьалдыкь туура?

Душманларыбыз жууукь
Юлюшлеми болдула?
Жашауугъуз – бир зауукь,
Мирзеуден толу дуула?
Андан эсе сатылып
Келсекми иги эди?
Кьалмагъанмыды кылыкь
Алгъыннгы игиледе?

Холам тары, – десем да, –
Беш да Тау эли бирге
Жашларына тёзгенди,
Махтай аскерибизни.
Бошму ёлдюк – жоюлдукь,
Сууутуп юйюбюзню?
Ыспассызлапмы кьойдукь
Ариу юйюрюбюзню?

Мен ангылаялмадым –
Аккылым жете болмаз:
Мени ючюн уялмадынг
Эсе, иште да бол баз,
Сора бюгюн санга нек
Тюшеди уялыргъа
Бюгюн ючюн Солтанмек
Жоюлду деп айтыргъа?

Болдула узакь кетген
Азия да, Сибирь да.
Бу оюлууну уа мен
Ангыламайма бир да.
Той-оюндан эсирир
Кюнде ачдан кыйналгъан...
Ол неди?
Айтыгъыз бир!
Анга кьалай ийнаннгын!

Быллай тамашалыкьдан
Къабырда бурулама.
Топуракь болгъанлыкьгъа

Мен да сизни блама.
Бир-бирде ашыгъасыз
(Жер жашау тизгинсизди)
Жаныгъыздан тойгъандан
Бери келирге сиз да.

Чапхан этмегиз артыкъ.
Ашыгъыгъыз акъырын.
Жаратхан Аллах артда –
Заманында чакъырыр.
Алайсыз да сабийле, –
Термилип иллеулеге,
Ёсгюнчю сибирилип
Келедиле бизлеге.

Уллу болур гитчеден,
Аздан болады кёп да.
Аллах буюргъан чекден
Озмагъанды бир чёп да.
Жер болгъанма алагъа
Кюйюп-бишип тургъандан,
Кесими да Аллахха
Буюргъан эдим андан.

Къадар дегенинг – къанат.
Болсун сени эсингде:
«Анам – санга аманат,
Сен а Аллахха», – дедим.
Сен барда – жер юйреди.
Сабийлерим да хайт деп.
Мында мени жүрегим
Ыразы-ырахатды.

Жер тюйюл кюйюкленген.
Иги къалмаз къыйырда.
Да сени сүймеклигим
Чыракъды къабырымда.
Жулдуз жокъ.
Дуния акъды.
Кёпдюле мында эрле.
Жылыды, жумушакъды,
Къайгъырма,
Жатхан жерим.

Сенден узакъда эсем,
Жокъду мени терслигим.
Мени эски этмейсе,

Ол а манга да иги.
Жер башы – ажаллыла,
Толу сезеди жаным
Къабырны да жарытхан
Сюймеклигинг болгъанын.

Экибизни айырып,
Мени отха атдыла.
Жерибизни сыйырып,
Сизни да къыстадыла.
Тюгенмедиле уула...
Кёз жашдан эриди къурч.

Сюймеклигибизни уа
Эталмагъандыла гунч.
Сюймекликни жокъ эни.
Сыйырмаз бир заманда
Аллах кеси бергенни

Аллахдан башха адам.
Ариуса!
Жокъ гюняхынг.
Туура болур да санга:
Сюймеклик да Аллахны
Саугъасыды инсаннга.
Аллахынгы алдаргъа
Сен амал излемединг,
Агъарадыла тарла
Кавказ да эскирмеди.
Сени дуниянг хаух эсе,
Баш эсе мен жатхан жер,
Жеримча, тазаса сен,
Аллахдан игилик кёр!

Санга мен не дерикме?
Кырдык ёсер.
Къар жауар.
Игиликден эрикме,
Атлашынгы бузмай бар.
Къычыргъаннга – къычырма,
Сабыр тюбю – алтынлы.
Керексиз да ачылма,
Бетсизле тах алдыла.

Ой, узакъдан келеди
Кёк къыйыры къаралып.
Бизни таулу эллени

Басмасынла кѡаурала.
Биреуню таягъындан
Ёлюм игиди кѡайда.
Урушну аягъында
Юйюшдю кѡаным кѡарда.

Бизден эсе сиз эсли.
Жюмел тюйюлсюз, – насып.
Жол ишлейдиле терсле,
Бардан эсе кѡп тасы
Болургѡа ушайды бек.
Айып этмей тынгыла
Хапар айтыр Солтанмек.
Тюз жолунг да – тагылы.

Инсан жылыуу келсин
Элибизде юйлеге.
Бу хапарымы айт сен
Кѡолунгда сабийлеге.
Жашауну тюйюмчеги
Излейди билгенлени.
Жокѡду кѡыйыры-чеги
Юйретиу дегенинги.

Кесим эдим айтырыкѡ, –
Заманым жетишмеди.
Не дериксе кѡадаргѡа...
Тирелип кюрешмедим.
Аллах берсин сизге кюч.
Жокѡла – жокѡ.
Бары кѡалыр.
Былай болгѡандыла юч
Жаш бла аталары:

Отну кѡыздырды отун.
Тынчайып тууарлары.
Юч жашын да олтуртуп,
Соргѡанды аталары:
– Жаш, – деди уллусуна, –
Биреу санга кѡычырса,
Акѡылынгы бир сына,
Не этерсе?
Ачыкѡ сал.

Жуууна сагѡышлада,
Айтды этерин таулу:
– Кѡычырырем алайда

Мен а андан да уллу..
 Букъдуредыла кючден,
 Терен чатда кезлеулей,
 Айтырыгъын ичинде
 Къартны уллу кёзлери.

– Сен да халынгы сына,
 Сен а не этер эдинг? –
 Къарап органчысына,
 Сыйлы къарт алай деди.
 – Мен а анга эки да
 Къычырма, – дегенде,
 Сейир эте хар ким да,
 Тийре-къоншу элгенди.

– Ыхы, – деди чалмыйыкъ.
 Чаллыккъаш, огъурлубет, –
 Эркебиз, соруу – кыйын,
 Айтырыгъынга тюбет.

– Тынгылап къояр эдим, –
 Деди, сунмай тургъанлай.
 Ортагъа сагъыш кирди,
 Жаз кюнде къар жаугъанлай.

– Дагъыда къычырса уа? –
 Сорады ыразы къарт.
 – Къычырадыла «сайла», –
 Деп сёзге салды къууат.

– Анда да къычырса уа
 Не этер эдинг? – деди.
 Жаш айтды, къолун ууа:
 – Кеси уялыр эди.

Ол тюшеди эсеме
 Бу ахыргъы дуняда.
 Чапхыч Акъ-Суу терсине
 Ычхынмасын даулада.
 Юч жаш бла бир къызым
 Бар эдигиз..
 Энди уа
 Экигиз – мени бла,
 Экигиз – тута дууа.

Жол къыдырдыкъ, урушдукъ,
 Сёнгмеди жашау жени.

Барды бу бар бурушда
Мени сейир этгеним:
Эримей, болады без,
Тунукъ келе кёбюнде,
Жер башыны тёзюлмез
Тартыуу жер тюбюне:

Такъ-
макъ
бол-
ду
Мал-
къар-
гъа

Темир
жол-
ну
ма-
къа-
мы:

Ди-
нгил-
ле-
ри-
ми,

Ты-
гъы-
ла,
Бу-
ра-
ма.

Сюй-
мей,
Сюй-
мей

Эл-
тип

Ба-
ра-
ма

Сюй-
мек-
лик-
ле-
ри

Сы-
   йы-
     рыл-
       гъан
 Халкъ-
   ла-
     ны, –
 Эрий-
   ди-
     ле
 Тау-
   ла-
     да
 Кёз
   акъ-
     ла-
       ры.
 Жюк...
   жю-
     гюм
       а
 Та-
   на-
     кёз
 Тау-
   лу-
     ла...
 Бош
   къал-
     ды-
       ла
 Таш
   бу-
     руу-
       лу
 Ау-
   ул-
     ла.

Жер башында эдим мен ол сагъатда.
 Жазны кюнюн аман кюнде сагъындым.

Тыялмадым кесими мен алайда.
 Жюрегим, жаннган саламлай, алынды.

Аууз сууум бла бирге сёзюм да
 Къуруп, къуу кёрюндю тау да, ёзен да...

Бар, харип, таулу – малкърлы.
Жютю ташлагъа кесдириучю,
Алай, кесинге кърюп,
Ташларынга да ачыланмагъанлай.
Жангыдан жамаучу гён чарыкъларынгы
Энди,
Кёмсенг, жумуртханы да бишириучю Азия
Къумларында къууур.

Бар, харип, таулу,
Энди бар.
Узакъ бараллыкъ эсенг.
Тёрт да къабыргъалы тууар вагону
Къабыр майданы – тар.
Кеси керегинге чыгъаргъа эркинлигинг
сыйырылды,

Анга да изим жокъ, адамсызлыкъ азапды.
Бетинге урмайды акъ тауну агъы.
Акъ мамукъну тюберикди энди санга
жумушагъы,
Халал халкъым, не ишге да жууашхан,
Энди башынг къалды ууакъ, къара жумушха –
Сен къркъмаучу жумушха,
Алай ол жумуш энди санга – къууушхан.
Олду энди санга тёр.
Бар, харип...
Бир элден бир элге барыргъа уа эркинлигинг
жокъ.

Алай дамы болады жашауда,
Деп жыйыраса эрий башлагъан
жауурунларынгы.
Халаллыгъынг ючюн харамлыкъны кёр.
Санга оноу этгенлени къарынлары токъ.
Сен а ишлеучю жашларынгы,
Излейсе, амалсыздан къармай тегерегинги.
Жашауунг, тешден кетген ташлай, тёнгереди.

Юч кюнден къайтырыкъсыз, деп,
Керти сёзню башын сылай,
Келтиредиле сени бери.
Кавказны азат аязында ёсген – сени
Ким тыяллыкъды да мында былай...
Хор бла.
Зор бла кишини
Таягъын кётюрюрге юйренмеген – сени...

Женгиллик этип, жойдуруп кьойма кесинги.
Кёзлерингде жанып ойнаучу жигитлигинг –
ышанынг

Илишан болмасын.
Артха кьайтырыкъ жолунг, баям, кесилди.
Ачыуунг тёзюмге жарарыкъ кючюнгу
буумасын.

Акьылсыз, оспар сёзню хатасындан
Бири кьорамасын халкьынгы.
Сабырлыгьынгы энди ёзен желле
кьатласынла.

Аркьанлыкь этмез ат кьуйругьуну кьылы.
Акьылсызса деб а кьара жагьылмагьанды
бетинге.

Ол себепден уллула да излегендиле сени
тенгликге.

Чёгючню бла темирни бирге жарашдыра да,
Уста кьобузчу – кьобузнуча, сёлешдире да
билген

Кязим хажи да чакьырады
Сабырлыкьгьа, бирликге.
Шыкьычы хажи, айып этдирмей кишиге,
Ишлегенди темирден налла, кишенле.
Назмула такьгьанды – уста эди, чемер.
Алай, адам акьылын жегер
Иш этмегенди жашагьан дуниясында,
Жашаса суйгенди хар ким туугьан уясында.
Багьдадда да болгьанды тансыкъ Шыкьыны
алысынына.

Дунияны кьыдырып да кёрмеди халкъ –
Таулу халкьы кибики сынган.

Темир ишге уста Хажи – темирден,
Сёз бла бирге туугьан сёз уста – сёзден
Ишленип да кёрмегенди быллай тузакь
Жерде.
Тёзюмге таянайыкъ деди ол,
Тёзюмге.

Сёз,
Буйрукь,
Алдау.
Ауурлукь кишени
Санга, халкьым, –
Ариу ишинг,
Керти сёзюнг ючюн,
Тюз акьылны иш этерге ёч болуучунг ючюн,

Ётюрюк адетге алданмагъанынг ючюн,
Адамны ачытыргъа суймегенинг ючюн,
Таш ючюн да,
Агъач ючюн да
Кесинг кюйгенинг ючюн –
Нек салынды чек?
Не терслик – саулада?
Ёлгенледе да – бизде – не терслик?
Айт, Аллах –
Барыбыздан да – сен эли!

Соруу барды,
Жууап – жокъ.
Оракъ барды,
Сабан жокъ.
Жеринг бар эди,
Энди жокъ.
Арбазынг тар эди,
Кёлюнг а – токъ.
Кёгюбюз къарады кесеуден,
Холам къарын жаларгъа окъуна кюсединг.
«Ол да Аллахны буйругъу болур», – дединг,
Бу кюнюнгю да ичер сууунга тергединг.
Амалсыздан...
Бармы эди башха амалынг?
Антсызны хатасындан
Арбазынг тозулар, юзюлюр малынг.
«Колхозгъа жыйылайыкъ!» – деп
Чакъырдыла большевикле, –
Къалмагъыз ол игиликден,
Хорлатмагъыз ишекликге».

«Ол иги эсе – ахшы», – деди халкъны элиси.
Колхоз къазауатха ашырды ол игисин.
Сенеклерин, балталарын, малларын
Алып кирип, сынадыла колхоз марданы.
Ишге юйреннген халкъ биягъы – иште...
Бу кюн келир деб а, жети жукълап,
жокъ эди эсде.

Айхай да, кесими аман кюнюме,
Бу ишлени къатышханма кёбюне.
Коммунист эдим да – аны ючюннге
Тутхан ишимде аямай кючюмю,
Халкъгъа къуллукъ этген сунуп кесими,
Бичакъ ишлегенме халкъны кесерге.

Игиликге бу эди ыспас,
Сора этгенибизден магъана – аз.
Айхай, кечгинлик тилерге кечди бек,
Жер тюбюнден сёзюн элтмез Солтанмек.
Халкъгъа жарагъанла болуп, башымы
Айыпдан алсынла мени жашларым.

Билмейме бу затдады деп терслигим,
Ишлей эдиле менден да эслиле
Тюз менича, ахыры тюз ниетде,
Къарарбыз бир бирге деп, жарыкъ бетден.
Жарамады халкъыбызгъа ишибиз,
Аны уа излемегенди кишибиз.

1957–1995

ЁМИОР БАЯНЫ

Жазычу Жулабланы Алийни жашы Юзейир биринчи кере 1937 жылда жетижыллыгында, экинчи кере уа 1944 жылда репрессиягъа тюшгенде кёчгюнчюлюк сынагъанды. Алай а Юзейир, тюз ниетли адам, тюзлюкню жолундан таймагъанды. Билим бериуге, къарачай-малкъар миллетни культурасыны айныууна къолундан келгенича къуллукъ этеди.

Жулабланы Алийни жашы Юзейирни къарачай-малкъар адабиятха келген жолу къыйын, ныхытлы болгъан эсе да, аны кесини энчи тили, окъуучусу да бардыла.

Юзейир Чегем ауузунда 1930 жыл апрельде Жууунгу деген элде къолайлы юдегиде туугъанды. Жарсыугъа, ол элни аты, таулула бла бирге орта Азиягъа кёчюп, андан бери къайталмай къалгъанча, бюгюн жаланда эсгериуледе жашайды. Юзейир сюргонде онючжыллыкъ жашчыкъ болуп, Къазахстаннга тюшеди. Анда Къазах университетде билим алып, бери къайтхандан сора уа Хушто-Сырт элде орта школну директору болуп ишлегенди. Дагъыда ол окъууун андан ары бардырыр муратда 1967 жылда Къазахстанны илму Академиясыны аспирантурасына киреди. 1970 жылда уа, жангыдан Малкъаргъа къайтып келип, «Эльбрус» китап басмада ишлеп башлайды. Анда редактор, тамата редактор, бёлюмню таматасы болуп да иги кесек жыл уруннганды. Иги ишлегени ючюн бир къауум сыйлы саугъагъа, иги кесек грамотагъа да тийишли болгъанды. КъМР-ни культурасыны сыйлы къуллукъчусуду. Бюгюнлюкде солуудады.

Кесини усталыгъын ол кёп тюрлю жанрда кёргенди. Илму статьяладан башлап хапарла, новеллала, повестьле да жазгъанды, кёчюрмелик ишинде уа белгили жетишимлеге жетгенди.

Юзейирни «Жер этегине» деген ат бла чыкыгъан биринчи китабы окъуучуланы къолларына 1980 жыл тюшгенди. Юч кесекден къуралгъан китапха хапарла, новеллала, чам хапарла да киргендиле.

Жазычуну юсюнден оюмунг, аны биринчи китабын къолгъа не кюн алсанг да, ол кюнден къуралып башлайды. Юзейирни биринчи китабы аны ич дуниясындан кёп затны айтады. Сёз ючюн, «Аманат» деген хапарда шахарда жашагъан, ишлеген жаш адам, элге аммасына келип, анда къартла бла тюбешип, аланы хапарларына тынгылайды. Тизгинленни орталарында, жазычу ачыкъ айтмагъан, алай биз сезип тургъан бир зат барды: биз, къартларыбыз сюйгенча, заман табып, алагъа тынгылап жашамагъаныбыз терсди деген оюм.

Аны новеллаларын сагъынсанг, эм алгъа эсинге «Аппаны ашыгъы», («Жугъутур ашыкъ») деген новелла тюшеди. Къарт аппаны мында берилген сыфаты, таулу къартланы огурулулукъларын, жарсыуларын жашырып, къууанчларын дуниягъа туура эте билгенлерин, аланы умутлары, иги къууумлары да миллетлери бла бирге болгъанын кёргюзтеди. Хапар

жашчыкыны атындан барады. Артда, аппаны жашы Азамат кызауатдан кыайтып келгенінде, кыартны кыабырына келип: «Аппа, Азамат хорлап келгенди!» – деп кыычыргыан таулу жашчыкы, толу ангылаялмаса да, биле эди кыартны жюрек кыайгысы, жюрегине сыйыналмай, кыалай уллу болгыанын.

Аппаны бу чыгырмада берилген сыфаты мени эсима башха кыартны, башха хапарда жашагыан адамны, кыарачайлы Кюмюш акканы туюшюреди (Батчаланы Мусса, «Кюмюш akka»). Таулу кыартланы сыфатларын кыурагыан тынч туююл эсе да, бир зауукылу болгыанын ангылап, бу эки чыгырманы кыайтарып окыума, дуниягыа огырулукук келтирип кетген кыартланы эсгереме.

Кыарачай-малкыар сабийлеге аталгыан чыгырмаланы азлыгыын, ала кыалай керекли болгыанларын барыбыз да билебиз. Сабийлеге жазгыан кыыйынды. Алагыа бютюнда иги, уста, фахмулу жазаргыа керекди. Юзейирни сабийлеге аталгыан китаплары бир кыауум боладыла: «Чирчикле», «Эртте биреу бар эди...», «Тергеп бир кёр», «Насыплыла»... Бу китапада, юйретиу магыанадан сора да, ана тилинги байлыгы, татлылыгы, аны багыалата билиу, малкыар халкыны адеп-кыылыкы тёрелери, жашауну не тюрлю болумунда да хайырландырылыргыа боллукы нарт сёзлери – ата оюмлары, айтыулары, ким да сукыланырча, дуния хазнасы болгыанын кёргозтеди.

Бир-бирледе сабийлеге аталгыанны бла аланы юслеринден жазылгыанны аралары жууукы болады. Алай болса да, аланы бир этерге жарарыкы туююлдо. Сабийлеге деп жазылгыан чыгырмаланы психология энчиликлери бардыла. Ол ишлени жаланда сабийле бла аланы оюмларын, умутларын теренден билген жазыучу тамам эталлыкыды. Жаш тёлюню игилик этерге чакыргыан, тюзетген сёзюню, кыайда, не заманда айтылса да, магыанасы уллуду, борчу ауурду.

Жулабланы Юзейирни «Ай, заман а!» деген китабы басмадан 2001 жылда чыкыгыанды. Жазыучу бу китабын кесини 1937 жылда жалгыан дау бла илишаннга салыннган кыарындашы Жулабланы Даниялгыа атайды. Бу китапны бир жангылыгы – жазыучу мында повесть жанрда усталыгыын туура этеди.

Бу китапха «Жангы жерде», «Гылыу чычханла» деген атлары бла эки кыысха повесть киредиле. Бир кыауум адамны кыадарыны юсю бла сюргоюнде таулу халкы кёрген кыыйынлыкыланы ачыкылай, автор игилени игиликлерини, аманланы да аманлыкыларыны юслеринден хапарлайды. Ол сынау кююледе аланы экисини да кеси мардалары, багыалары ачыкы эди. Иги иги эди, аман – аман. Орта уа – жокы. Кызахстанда иги кесек заманны жашагыан Юзейир ол халкыны, аны халаллыгыын, жандауурлугыун, тёзюмлююгюн, миллет энчилигин суратлай, аны бла бирге, кыайда да адамлыкыгыа тийишли ышанланы бийикликлерин кёргозтеди. Ол кыыйын заманда бизге кыадар берген сынауну, кызах халкы бла кёчгюнючюле бир болуп хорлагыандыла дейди. Алай болмаса, бюгюн-бюгече да таууланы ыразылыкы сёзлери аланы табып турмас эдиле.

Бу китапха кирген хапарланы, таурухланы, новеллаланы, чам хапарланы, масхараланы да кеслерини окыуучулары бардыла. Сёз ючюн, «То-

гъуз кешене» деген таурух (ол школ программагъа да киргенди), халкъны ауузунда жюрюй кетип, басмагъа тюшген, сыйдамланнган чыгъармагъа ушайды. Тынч окъулады. Сюйюп окъулады. Аланы кёре келген жолоучу бла кешенеле кеслери хапар айтадыла. Сюжет ызда бу тюрлю форманы хайырлануу новелланы суратлау кюнюн бютюнуда бай этгенди. «Тогъуз кешене» – миллетибизни жомакъ тарыхыны бир бетиди.

Юзейирни иги кесек чам хапары барды. Анда жамауатны ичинде бир тюрлю оюн-кюлкю туудургъан болумла, ишле, сёзле да кёси жерлерин тапхандыла. Масхараны бла чамны ортасы узакъ туююлдою, ала бир бирни баймы, огъесе жарлымы этедиле – ол энчи сорууду. Алай а кюлкюню ичинде жашырылгъан жилимукъла да сагъыш этдиредиле. Иги бла аманны, бизни жашауубузгъа келишгенни бла келишмегенни, базманнга салып, араларын айырыргъа болушадыла.

Жулабланы Юзейир, ана тилни багъасын кимден да бек чыгъара келген адам, тюрк тиллеге энчи эс бурады. Миллетибизни тамырлары къайдан келгенин излей, жазыучу Абилгъазыны «Эрттегили тюркле» деген китабын малкъар тилге кёчюргенди. Кёчюрмени тили ангылашымлыды, женгилди, тынчды. Дин жаны бла къарагъанда да, Юзейир иги кесек иш этгенди. Ол тюрк тилден М. Сойменни бла Л. Алтайны «Исламны беш фарызы», къзаха тилден Т. Алтыкъулачны бла Д. Юнлюню «Къуранны окъургъа юйренейик», А. Таужитовну «Къыпчакъ деген не халкъ эди?», туркмен тилден Абулгъазыны «Тюрк шежиреси», уйгур тилден «Къуран хапарла» деген чыгъармаларын ана тилибизде окъурча этгенди. Жети тюрк тил билген Юзейирге ол кыйын да болмаз эди.

Жулаб улу тюрк тиллени устасы болгъанына шагъатлыкъ этген шартла дагъыда кепдюле. Сёз ючюн, ол IX–XII-чи ёмюрледе тюрк тилде жазгъан, дуняда белгили алимле: Абу Хайяны, Абунасыр Ал-Фарабини, Махмуд Къашгарини, Хожа Ахмет Яссауини, Бин Тюркню, XIX-чу ёмюрде жашагъан татар адабият тилни мурдор ташын салгъан айтхылыкъ алим, устаз эм жазыучу Къаюм Насырыйны юслеринден аламагъ ангылашынуулу статьяла жазгъанды. Тюрк миллетни тарыхын билирге итингенлеге ол затла болушлукъ этедиле.

Къарачай-малкъар тилни тюрк дунясында магъанасын белгилер ючюн, Юзейир ана тилибизни тюрк тилле бла тенгешдириу, тинтиу темагъа уллу эс бурады. Ол аны сюйген темасыды десек, тюз боллукъбуз.

Ол къзаха миллетни адабият тилини мурдорун салгъан закий назму-чу Абай (Ибрахим) Къунанбай улуну, Къзахастанны Къырал саугъасыны лауреаты Мирзалиев Къадырны, белгили кърим татарлы поэт Рамзи Бурнашны назмуларын, къабартылы жазыучула Кашиф Элгаровну, Азид Курантовну бир талай чыгъармаларын къарачай-малкъар тилге кёчюргенди.

Юзейир окъутуу-методика ишге да уллу кыйын салгъан жазыучуладанды. Шахар школлада малкъар тилни окъутургъа жазылгъан харфлыкъны, шахар эм эл школлада экинчи классны окъуучуларына деп дерс китапла, къарачай-малкъар тилге юйренирге сюйгенлеге «Уроки карачаево-балкарского языка», дагъыда устазлагъа болушлукъгъа бир талай методика иш жазгъанды. Орус-къарачай-малкъар школ сёзлюкню авторларыны бириди.

Бюгюнледе Жулаб улу жыйырма бешден артыкь китапны, жюзге жууукь статьяны авторуду. Ол Россей Федерацияны эки уллу чыгъармачылыкь союзларыны – Жазычуларыны бла Журналистлерини – члениди.

Аны жашау жолу не бек ныхытлы болгъан эсе да, таукеллик хорлагъанды. Къарачай-малкъар жазычу Жулабланы Юзейир бюгюн да къаламын къолундан кетермейди.

Жазычу быйыл, 2015 жылда, басмалатхан «Без вины виноватые» деген китабында 1937–1938, 1943–1944 жыллада жууукълары, эллилери – битеу да къарачай-малкъар аланла сынагъан артыкълыкьны, зарауатлыкьны башындан сынап, кеси кёзю бла кёргенин хапарлайды.

Мусукаланы С.

НАМЫС БОЛМАСА, НАСЫП БОЛМАЗ.

*Жарлыны жууугъу жокъ,
Тауукъну къууугъу жокъ.*

Нарт сёз.

Бйых кюн эсимде бир зат жокъду, сыртымдан тюппоп газет окъуй турама. Онючжыллыкь жашым, къатыма келип:

– Ата, не эте тураса? – деди.

– Да, газет окъуй тургъанымы кёрмеймисе?

– Бу газетлени хайда окъу, хайда окъу. Быладан бир хайыр иш тюшемиди, огъесе...

«Бу хайырсыз не сант этеди», дегенча эски диваннга олтуруп, жашны бетине иги эслеп къарасам, керти окъуна абадан адамча бир магъаналы зат айтырыкьча кёрюндю.

– Мен асыры эрикгенден, тели болама, деди кёзлери жилимукъдан толуп. – Тюз жай солуула болгъанлай, анасын эмерик бузоу кибик, юйге бекленеме да къалама. Бирге ойнар не эгечим, не къарындашым жокъ. Тенглерим думп боладыла да кетедиле. Айла бла эрикгенлери кетип, кюз арты бола юйлерине жыйыладыла. «Къайда эдигиз?» – деп сорсам, бири: «Атабызны жууукъларына элге баргъан эдим», – дер. Экинчиси: «Анамы жууукъларында турдум». Ючюнчюсю: «Жайлыкьгъа баргъан эдим да, жайны узуну сууда жууундум, чабакъ тутдум, атха минерге юйрендим», – дер.

– Сени барыр кибик аллай жеринг жокъду сора уа.

– Нек жокъду? Биз а хуна тешикденми чыкьгъанбыз?

– Ма алай! Ананг да, мен да ёксюз ёсгенбиз.

– Алай эсе, экигиз да Нальчикдеми жашай эдигиз? Ата-аналырыгъыз а къайдандыла?

– Угъа-ай, элде...

– Аны нек сораса? Ол эл бусагъатда картада окъуна жокъду. Тюп болгъанды. Жууукъла да башха элде жашайдыла. Шахардан узакъ тюйюлдю. Чегем районнга киреди. Айырдынгмы энди?

– Да, сора бирге окъугъан шуёхларыгъыздамы жокъдула?

– Болмай а, бардыла... Атам политика жангылычланы заманында афган урушда, анам а мен туугъанда къозлаудан ёлгенди. Анангы тамата къарындашы, мени да тамата эгечим барды. Аланы бизге болушур онглары болмаз. Кеслери да кёп сабийли юйюрледиле. Сабийлени ауузларындан юзюп не берсинле. Биз да алайбыз. Билмейме, аны сылтауу олму болур... Не да болсун, бир бирибизни жокъалаймайбыз.

– Сейир-тамаша...

– Бир сейирлиги жокъду, жокъ. Жууукъла бири бирин жокълап, барып-келип, ариу кёрюп, алышып-беришип турсала, жууукъ боладыла ансы, хар бири тапханын тамагъындан ётдюрюрге кюрешип, титиреп-къалтырап бохчаларын толтурургъа жан атып турсала, жууукъ угъай, сууукъ болуп къалгъанларын кёресе да...

– Да сора жууукълукъ-тенглик, жандауурлукъ деген къайда къалады? Бир къарындан чыкыгъанла, бир къандан жаратылгъанла деп нек айтадыла? Мени уа аллайым окъуна жокъду.

– Кет былайдан ары, башымы безитме! Тамбла ишге барлыкъма!

– Ата, Аллах ючюн айт... – кёзюме къатып, мудах къарап турду да, окъумай нек къалгъансыз анам бла сен? – деп, жүрегими жер бла тенг этиучю сууалны, соруп тохтады.

– Не анамда, не сенде диплом жокъ. Не энчи юйюгюз жокъ, не квартиригиз жокъ. Биреуленни арбазында киргинчиге кирип, ишлегенигизни экиден бирин анга берип къалай жашарыкъбыз? Не адетли киер кийим жокъ, бирсилеча ашар аш жокъ. Жынгыз мени окъуна кючден кечиндиресиз, мындан арысында да алаймы турлукъбуз.

– Нек, юч отоулу юй алабыз деп турабыз да...

– Ол а къачан боллукъду да?

– Не билейим, профсоюзну таматасы ётюрюк айтмай эсе, быйыл кюзден артха къалмай боллукъ сунама. Биягъы артха тюртмеселе... Неда, этиучюлерича, арагъа башха биреуленни сугъуп къоймасала...

– Нек сугъаргъа керекдиле арагъа, башха биреуню кезиюу жетмеген эсе.

– Аланы жууукълары, танышлары бек кёпдюле.

– Сизни уа танымаймыдыла да?

– Таныйдыла, нек танымайдыла. Таныгъанлыкъгъа, башынданмы сёлешедиле, огъесе улутхамы узатадыла, не да болсун, бизни артха ыхтырыучудула.

– Ол башындагъылыны сиз а нек сёлешдирмейсиз? Улутха нек бермейсиз?

– Ой, жашым, сен къужурса! Огъарыда аллай адамым болса, мен былаймы айланырыкъ эдим. Ахчам болса, улутха бергенден эсе, юй сатып алмазмы эдим, харип. Ол бизни хуржунубузда болгъан зат тнойюлдо.

– Жокъду, жо-о-окъду!... Къачан боллукъду бу?

– Кёп жаншама!

Жашха хыны этдим да, биягъы газетиме жабышдым. Газетни окъугъанлыкъгъа, бир жукъ ангылаялмадым. Башыма бир жукъ кирсе уа. Ай,

итден туугъан, анамы да сени да, дипломугъуз жокъду дегенин кёремисе аны!

Диплом къайдан боллукъду, биреулен кьолунгдан тутуп, элтип институтха салмаса... Хуржунунгда шыхырдауукъла болмасала... Къанитат бла мен школда окъугъанда окъуна бир бирни жаратыучу эдик. Онунчу классны да бирге бошадыкъ. Бек ахыргъы экзаменни кючден-бутдан берип, жетген жаш бла кыызча, оноубузну этип, шахаргъа келдик. Къысхасы, бир юйюрлю болургъа таукел болдукъ. «Жаш юйюр да тас юйюр» дегенлей, алдагъы жашаубузну тамал ташы хузум салыннганыны хатасы алыкъа алда болгъанын эслеялмадыкъ. «Уллусу оноу этмеген оноу алай бола болур». Университетге барып, документлерибизни бергенден сора фатарда тохтадыкъ. Неяхлы адамлача бир ундурукъда жатдыкъ. Ма алай бла экзаменлеге да адамча хазырланалмадыкъ. Экибиз бирча биринчи сынауда окъуна абындыкъ. Бир ыйыкъдан къагъытларыбызны ызына алып, къарадыкъ да къалдыкъ. Окъуудан да, намысдан да, хар неден да банкрот болдукъ. Элге къайтыргъа суймейбиз. Шахарда прописка керекди. Не амал, не мадар. Не неяхыбыз жокъду. Аманны кебинден кюзге илиндик. Къанитат: «Ауурлугъум барды», – дегенни чыгъарды. Тюп эриним салынып, элде эгечиме Сайхатха бардым. Хар нени болушунлай айтдым. Киеуюбюз – Къуртай, ичерге суйген, мажарыулу адамды. Эгечим манга тырман эте туруп бир сёз да къошмады.

– Окъургъа киргенмисе? – деп энгта сорду Сайхат хыныракъ.

– Киргенме, кирген, – дейме мурулдап.

– Кирген эсенг, студент билетинги кёргозт. Алайсыз къууанч этиллик туююлдо, ненча къатын алсанг да.

– Унутуп кетгенме...

– Унутхан эсенг, барып алып кел, алай узакъ туююлдо.

Баштёбен болуп, жерге къарап, келгенимча ызыма къайтдым. «Сен мени алдаяллыкъ туююлсе, иги жаш... Окъургъа окъуна кирсенг да, энди сен мангылайынга жазылгъанны кёрмей къутулаллыкъ туююлсе. Китапмы окъурукъса, огъесе бешикми тебиретириксе? Кёремисе сен аны. Башын тутарыкъ адам деп сеничалагъамы айтадыла? Акъылы болгъан алгъа сагъышланып, тегерекге кёз жетдирип, башына андан сора иш этмеймиди? Къатын къайры кетерик эди. Тукъум-жукъ, адет, тёре деген болады. Сюрюучю таягъына окъуна сорады да. Сен эте айланган а неди?.. Сен окъургъа кирмесенг, бюгюнден арысында мени эшигимден, босагъамдан атлам этерик туююлсе», – деди Сайхат, кёзюме къарап. Ол сёзлени бюгюн-бюгече да унуталмайма.

Юйге келгенден сора эшитген тырманны Къанитатха айтмай болмадым. Ол а, ундурукъгъа къапланып, хайда жиля, хайда жиля... юч кюн къопмай жатды. «Мени келиним сени эгечингден да дамфырлыкъды. Аны себепли, анга кёрюнюр амал жокъду. Тюз мени кёргенлей, чачымы-башымы жыртырыкъды. Ол бизге къууанч этерик тиширюу туююлдо деп, Къанитат терен ахтынды. Сора терк окъуна тургъан юйюбюзге ремонт этип, эки айгъа фатар хакъындан къутулдукъ. Баш кечиндириге керек эди. Насыпха, бир кюн юйню иеси Харитон, бизге жазыкъсынганмы этди, кирип келип:

– Мен сизге бир акьыл айтайым. Къарап турама да, экигиз да бир таянчакъсыз адамлагъа ушайсыз. Мен а бу сиз кѳрген юйюм, Аллах биледи, бир жылданмы, жыл бла жарымданмы кетерилликди. Бузгъан этерикдиле. Былайда кѳп этажлы, бийик юй ишленирикди, – деп ангылатды къарт дюгерли. Сиз артда, манга квартир бере туруп, дау этмезге айтсагъыз, мен сизни экигизни да бир капексиз бери жаздырырма. Ара шахарда жашагъанлагъа тергелир ючюн а прописка этилирге керексиз.

Хоу бир да, биреуленни юйюне дау этерге телими болгъанбыз. Алай болса, кесибиз да юй алыргъа кюрешир эдик.

Къысхасы, пропискадан сора шахарчы болуп, бир заводда слесарьлыкъ ишге тохтадым. Биз алайла эте айланнгынчы, сабий да тууду. Абрек – ол манга акьыл «юйретген» тели...

Бир ингирде, школда бир классда окъугъан тенглеримден экиси сабийге алгъыш этген сылтау бла суху кирип келдиле. Экиси да студентле, тартыргъа жарашдырылып. «Жарлыны кѳлю жалан» дегенлей, эки шеша алып сыйладыкъ. Мангъылайлары терлеп, иги жылыннгандан сора, ала да, бош турмай, бизге акьыл юйретдиле.

– Сени бек алгъа кесинги юйюнг болургъа керекди. Юйню уа юйле бериучю управлениягъа къагъытларынгы жарашдырып берсенг, терк окъуна юй къоллу боллукъса. Биригиз угъай, экигиз да бирча берсегиз, шахарны орта сомунда юч отоулу юй алыргъа амалыгъыз барды. «Мени бир къарындашым алай алгъанды», – деди жашладан бири.

Къулакъгъа алып сѳз болгъаны себепли, ол айтханны тюзге санадыкъ. Экинчи кюн окъуна юй бериучю управленияны таматасыны эшигин къакъдым. Тамата, мени черкес сунуп, кеслерича сѳлешди. Сора таулу болгъанымы билгенден сора, черкесча чалып: “Мотоцикл жюрюте билемисе?” – деп сорду. Мен: «Не угъай, не билеме демедим, бир тюрлю базыннгысыз». Сора, ол сорууун соргъунчу, орам сыйпаргъа сюебиз», – дейме.

– Экеуленмисиз?

– Хау, юйдеги бла бирге... Ы-хы, алай эсе, къатынынг орамланы сыйпасын да, сен а экиайлыкъ мотоцикл жюрютюрге юйретген курслагъа окъургъа бар. Андан сора жаппа-жангы «Муравей» деген мотороллер берирме, аны жюрютюрсе. Бу тѳгерекде кир-кипчикни кетере турурса. Сора кенг орамлагъа да чыгъарса.... – деди тамата тиширыу. Мен артыкъ ыразы болмасам да, келишдим. Юйге келгенден сора Къанитат унамаз деп тура эдим да, ол да угъай демеди.

Не айтаса, онунчу номерли мюлкде ишлегениме бир къауум заман болду. Мен терк окъуна мотоцикл жюрютюрге права алып, уллу машина киралмагъан тыгъырыкълагъа сугъулуп айланама. Къанитат жангыз кеси сау юч орамны сыйпап турады. Мен а бир кесекден мотороллерни эмилик атны юйретгенча къалай сюйсем, алай сюзюлтеме. Эрттенликде, тауукъ къычыргъанлай туруп, ишге чабабыз. Сагъат жети бола зууулдап юйге келеме да, Абрекни сабий садха жетдиреме, брезент тюбюне букъдуруп. Ингирде да ол халда. Бир-бирде четен тюбюне Къанитат да сыйынады. Аллынча автобусада жолоучула бла тюртюшюп бармайбыз. Къанитат бла Абрек а «Муравейни», «Волганы» сакълагъанча сакълай-

дыла. Юйренип кьалгъандыла. Кёп термитмей, ол берлик юйлерин бир берселе, жюрюр улоуум бар, Абрек да жетип келеди, жууукъланы да кёре туруп эдик. Ашыбыз, юсюбюз-башыбыз бир жукъгъа ушагъанды. Нальчик да ёседен-ёсе, ариудан-ариу бола барады.

«Жашлай къатын алгъан къууаныр, жашлай ушкок алгъан уялыр», деп да бир сёз болуучу эди. Биз ишге жарашханда, Абрекге бир жылдан артыгъыракъ бола эди. Школгъа къалай жюрюп башлагъанын окъуна сезмей къалдыкъ, тейри.

Энди уа, жетген жашча, ата-анасына кёп затланы соруп, бизни оюмбубзну билирге сюеди. Ол сорууланы уа онюч жылында сора тебирегенди. Огъесе, бизни заманыбызда берилген тюрлю-тюрлю информацияла сабийлени акъылларын асыры теркми биширедиле...

Биринчи классда окъуна мотороллерни жууаргъа эниклей эди. Гитчелигинден окъуна аны хали, кылыгы башхаракъ болуп, хазна кишиге кьошулмай, кеси жангыз айланганды. Аны аллайлыгъын а биз артдаракъ эсегенбиз. Юйге келгенден сора да дерслерин ангылаямаса, соруп кюрешгенди. Биз да болушлукъ эталмагъанбыз. Башындан окъуна орус школгъа бергенибиз себепли, анга да, бизге да кыйыныракъ эди хар бир дерсни ангылагъан. Ол жазыгъ а, Аллах сабырлыкъ берип, сумкасын сюйреп, ма алай жюрюп тургъанды дерсге.

Алтынчы классны бошагъынчы ма алай окъугъан жаш, аллай сорууланы юсюме жаудургъаны игиликни ышаны болмагъанын жюрегим сезди. Къаргъа къанатын Къапчагъай къаясына ёнчелегенлей, мен да кесими бирсилеге тенг этерге кюрешгенликге, ол кёп адам жашагъан шахарда жамауатха кьошулгъан тынч туююл эди. Адет-тёре, жашауны ызы бир халда бармагъан кёп миллетли шахарда.

Ол кюн тюш ауа, Абрек юйден чыгып кетип, думп болду. Адам жатар заманга дери келмеди. Жаныбыз тамагыбызгъа тыгъылып, хайда ары чап, хайда бери чап. Ахырында амалсыздан милициягъа билдирдик. Милициядан хапар болгъунчу, эрттенликде кьоншубузну жашчыгъы келип:

– Ол тюнене кюн ортасында элге кетген эди. Мен, билет алыргъа анабыздан ахча алып, Абрекни кесин ашырып келген эдим, – деди.

Бизни аллай бир хайран этмей, тюнене нек айтмагъан эдинг да?

– Ол кеси, эрттен благъа дери айтма деген эди сора уа.

Жюреклерибиз жерлерине келип, бираз эс жыйдыкъ.

– Ол хайырсыз жууукъланы сурай кетгенди... Тюнене манга барысын да сорургъа кюрешгени андан болур эди, дейме Къанитатха.

– Да нек айтхан эдинг да... Энди аны школ башлангынчы иерик туююдюле, къарап бир тур, – деп, эсине не тюшген болур эди, бираз жиямсырады.

– Къой энди, элде ажашханмы этерикди.

– Ажашыр деп къоркъмайма. Аланы аллындан танып турмагъаны себепли... Алыкъа акъылы тохташамагъан сабий. Алгъа кыйсыларына барлыкъ болур, экен... Къарап кёрмеген адамларына къалай тюбеген болур дейме ансы...

– Къой энди, болуру болду. Артда кёрюрбюз. Анда тыйсала да, тыйсынла, школ башлангынчы. Ары бара билген, бери келе да билир. Не билейим...

– Ол дегенинг неди сени?... Жангыз сабийинги тас этип, не билейим...

Ол кезиучюкде биреулен, эшикден суху кирип:

– Эй, не олтурасыз? Анда къатын тамата (анга ишчиле алай айтыучу эдиле) чачын-башын жырта турады. Тебирегиз, женгил болугъуз, – деп жабыдан къырды.

Ол заманда ишге барыргъа экибиз да секирип турдукъ. Шыбыртсыз келип, Къанитат сибирткини къолуна алгъаны, мени да мотороллерге жау зат къуюуп от алдыргъаным, къатын тамата, юйден чартлап чыгъып:

– Бу не хыликкялыкъды, асхут бола турады, сиз а адам ийип чакъыртхынчы, ишге келмейсиз. Бюгюн а – экиси да биргелей, кёр бланы сен...

– Квартальной премии не будет тха, – деди, черкесча къошуп.

– Блица Мусовна, кечгинлик тилейме, билмей тургъанлай...

– Къуруда алайсыз. Аны юсюне бу къатын кибилинг да ишин жарты-къурту этип кетеди... Сау юч кюнню ичинде кесим барып, къарап кёргенме. Арлакъда жарты ичилген сигарет, берлакъда коробкасы.

– Блица Мусовна, кесигиз билесиз бизни адамланы къылыкъларын, олтургъан, тургъан жерлеринде нени болса да атып кетиучюлерин... Орам сыйпаучуланы ишлерин, кеслерин да сансыз этиучюлерин...

– Менмеми сора сансыз этген?

– Сиз угъай, орамла бла баргъанла дейме...

– Да, сора адамланы аякъларын жерге тийдирмейми турайыкъ? Жамауатха терсликни атаргъа кюрешме, ахшы жаш, кёл салып ишлемеген кесигиз терссиз...

Къатын тамата, айтханыбызны, этгенибизни да къулагъына алмай, конторуна кирип кетди. Алайсыз да тюнкеси къуруп тургъан Къанитат а бек аман чартлады.

– Юй-юй деп, борбайсыз болгъанбыз. Бизге юйню кеси къыйынына ишленип берликча, бизни аякъ тюбюне малтап бошады бу... Ол, от тюшерик, юй ючюн ауузубуз-тилибиз байланып, къушдан буюкыгъан тауукъла киби, къачаннга дери турлукъбуз биз?... Бизни быллай бир сындыргъанларын Аллах кечмез эсе уа деди да, сибирткини жерге уруп, аллы айланган жанына кетип тебиреди. Мен алгъа бир кесек абызырап турдум да, сора, эс жыйып, Къанитатны жетип, билегине жабышып тохтатдым.

– Сен акъылданмы шашханса? Кёбюсюне тёзюп, энди азы къалгъанда... «Бир жылгъа къоян териси да чыдайды» дейдиле да, чыда... Охо, квартал сайын алыучу премиальныйибизни тыярыкъ эсе, башына урсун, бизге юй алыргъа керекди, юй. Аны ючюн туююлмюдю, къул-къарауаш болуп тургъаныбыз?

– Квартирни алгъан окъуна эт, къайда ишлериксе? Он жылдан бери сакълайса...

– Къайда ишлесек да, энди бизге не башхасы барды? Къайры барсакъ да, мангълайыбызгъа къара иш жазылыпды.

– Ай, не медет, мындан эсе не заводланы, фабриклени бирлерине кирип ишлесек, эндиге дери юйлю-юйдегили болуп, биз да бирсилеча

жашарыкъ эдик. Жангыз сабийни чууунундан тутуп къалгъаныбыз да, анданды... Энди ала да чачыла, тюп бола турадыла.

Къанитатны кёзлеринден жияямукъла къан тамычылача тама, къайын сибирткини сабындан къаты тутуп, алгъа атласа, аякълары артха тарта, кеси сыйпаучу орамлары таба кетди. Мен а мотороллерими ёпкесине табанымы жетдирип, от алдырдым да, юй тегерегинде кир-кипчикни ариулап тебиредим.

2

Абрекни ызындан барыргъа заман жокъ. Къылыгындан къар жаугъан къатын таматаны ачыуландырырбыз деп къоркъабыз.

Не айтаса, бир ыйыкъдан сора таулу Гайдар-Абрек алларында, бир къауум адам апыл-къупул жетип келди. Тамата эгечим Сайхат, Къанитатны келини Хурайнат, экиси да сабийлери бла. Жауундан къачхан кирик, бир отоугъа жыйылдыкъ да къалдыкъ. Босагъабыздан биринчи атлагъан къонакъланы ыразы болурча сыйларгъа керек эди. Айхай, къолубуз къысхады. Учуз багъагъа алгъан «Иней» бузлатхынчы ичинде бир пачка жау, бир кило эт. Базаргъа чабаргъа бохча къуруду, ёнкюч алып къоншу хазна жокъду. Не болса да, юйню иесине жалыныргъа тюшдю. Юйню иеси эрине ахчаны узатды. Къууулуп барып, базардан керекли затланы келтирип, жарагъан стол жасадыкъ. Келгенли бери тынгылауну басып тургъан къонакъланы къарынлары тойгъандан сора тиллери ачылды.

– Шахарда онтёрт жыл жашап тапхан гытынг бумуду! – деди эгечим, къаны къартыкъгъа сыйынмай.

«Элде болса, эрининге тиер», дегенди. Сен бизден нек юркесе? Абрек хар нени бизге толу ангылатханды. Не хуржунунда диплом жокъ, не башыгъызны сугъаргъа юйюгюз жокъ, бу не тюрлю жашауду? Хуна тешикден чыкъгъан кирик. Кесинге аманды ансы... Абрек деп жаша атаргъа керек туююл эди, санга атаргъа керек эди... Быллай ара шахарда жашар ючюн, не уллу къуллугъунг, не уллу билиминг, не уллу ырысхынг неда белгили адам болургъа керекди. Бир да къуруса да, жамауат таныгъан иш адамы болсанг эди ансы... Бусагъатда сен кимге керексе? Сени кирикдени ким сан этерикди? Охо, юй алдынг дейик. Юйге кирип жашап тебирединг. Андан сора уа? Жашауунг адам сукъланырча боллукъмуду сени? Ашаргъа аш такъыр, киерге кийим хузум болгъанлаймы турлукъсуз биягъынлай. Багъала кюнден-кюннге ёсе, рынок деген палах боюнунгдан бууадан-бууа баргъан заманда. От жагъанг, юйюнгде берекет болурун сагъыш этерге керексе. Сыртынга кесинг кётюралмазлыкъ ауур жюкню кётюрюрге нек кюрешесе, къарындашым?...

Къанитат да, мен да баштёбен болуп тынгылайбыз.

«Жыгъылгъаннга-жумдурукъ» деп, энди «трибунагъа» Къанитатны келини Хурайнат чыкъды. Ол, къайын къызына айланып: «Жангыз къарындашынгы сан этмей, эллилерибизни арасында сындырып, жерге къаратып кетгенинде, къуу төшекге батылган сунган эдик биз сени... Сен а эшик артында сюелиучю сибиртки бла тенг болуп жашай кёреме... Къоюгъуз ёмюрледе намысы-бети болгъан адамла этмеген ишни къоюп,

суйген-суймеген бар, бу ыспассыз ишден чыгып, элге кьайтыгыз. Биз сизни суйюп айтабыз. Бу ишлей тургъан ишигизни мен да сизге тийишли кьрмейме, кьызчыкъ», – деп туюдю ахыр сезюн Хурайнат ораторча.

Сабийлери уа асыры сыркюдан, ары-бери секиришип, алайсыз да кючден сюелип тургъан эски диванны ёре сюелмезча этдиле да бошадыла. Рюмкалагъа суу кьуядыла да кьагышдырадыла, аракьы ичгенлеге эниклеп. Юч-тёрт сауутну сындырдыла. Аналары уа «кьоюгъуз, тынч туругъуз», деп бир сёз айтсала уа, таланган. Огъесе, ууатсынла, сындырсынла депми тура болурла. Не билейим, манга алаймы кьрюндю?...

– Эрттенликде бизге тюкенлени танытыргъа кьайсыгыз бош болукъсуз, – деди эгечим ёхтем ауазы бла. Танг жарый, уянып, орамланы сыйпаучубузну, кир-кипчикни ариулаучубузну ол кьайдан билсин. Артха кьалып барсакъ, аны таматагъа сууутмай жетдириучю адам барды. «Онтёрт жылдан бери жатхан мюйюшюгюз бумуду?» – дейди эгечим. Бу юйле бериучю управлениягъа келип тохтагъанлы онеки жыл болгъанлыкьгъа, таянчагыбыз, жан аурутур адамыбыз болмагъаны себепли алалмай турабыз. Бизден артда келгенле окьуна юйлю болгъандыла. Таматабыз а бизни ёмюр тарыхыбызны биледи. «Жумушакъ агъачны кьурт ашар» дегенлей, бизни тынчлыгыбызны билип, суйгенин этип, айтырын айтханлай турады...

– Ахшы, барырбыз, – дедим, ахтынып.

Къанитат, кьым-тым этип, ишни халин ангылатыргъа тебирегенлей, келини:

– Орамны бир кюн сыйпамай кьойгъанлыкьгъа, президентни машинасы бармай кьаллыкъ туююлдю, – деди, жар оюлгъан кибики. Сора, мени таба бурулуп:

– Сени моторунг барды, аны бла айландыр, – деп кюлдю, хыликкя этип. Экибизни да «бир окъ бла уруп», башын жастыкьгъа салды. Юйлериндеча аякъларын узатып, кьюреклерин керип жаталмагъанларын сезип турама, алай башха тюрлю тынчайтыр амал жокьду. Кесибиз юйню иесини жапма тубюнде кёз илиндирдик.

– Тамбла кьыстап ийсе да, эрттенликде аланы тюкенлеге айландыр, андан сора кьюрюбюз, – дедим, кьатыракъ.

– Охо, барырма, – деди Къанитат да. Биз асыры жууаш, тынч, тюз адамла болгъаныбызны кьргенле бизни не заманда да «жегерге» юйренип кьалгъандыла.

Эрттенликде-эртте туруп, ауузлангандан сора ала барысы бир болуп, тюкенлеге, базарлагъа жайылдыла. Мен а биягъы аш базаргъа кетдим. Базардан терлеп-жепчип жетсем, кьонакьла алыкьа жокъ. Бир кесекден Харитон келип: «Наныу, ишигизден адам келип, ишге терк жетсинле деп кетгенди», – деди. Асыры ашыкьгъандан, аягъым басханны кёзюм кьрмей, ишге жетдим. Таматабыз эшик аллында эки-юч тиширыуну сын этип тура кёре эдим. Меними эследи:

– Сен кьайда тентиреп айланаса? Кьатынынг а кьайдады, – деп, юсюме болду.

– Юйге адамла келген эдиле да...

– Не адамладыла ала? Санга да адамламы келедиле?

- Да келедиле, келмей а... келликле...
- Келе эселе, ала берирле санга иш.
- Бусагъатдан мотороллерни башха адамгъа береме! Толик, къайдаса?
- Мюйношден чачы да туууз салам киби, башына гаппар къатып, бир оруслу жаш чыкъды.
- Не буюрасыз, Блица Мусовна?
- Мотороллерни сен жюрютюрюксе, принимать эт!
- Охо.
- Мотороллерни бергенден сора, не ишлерикме, – деп сордум мен.
- Орамланы сыйпарыкъса. Къайсы орамланы сыйпарыгъынгы Толя айтыр. Къатынынгы уа ишден къыстарыкъма. Ол асыры бек эркеленеди. Боллукъду энди.
- Ол сизге эркеленип не этгенди? Онеки жылны ичинде бир кюн ишден къалгъаны ючюнмю...
- Къарачы! Кёр сен быланы. Энди жууап этип башлагъандыла.
- Адамгъа хатер этиу, жан аурутмакълыкъ деген...
- Асыры кёп жан аурутхандан болмагъанмысыз алай: «Аман адамны айнытсанг, эрининги-бурунунгу къан этер, аман малны айнатсанг, эрининги- бурунунгу май этер, – деп, мында къыйын салыр ючюн къалмагъанбыз. Аны ючюннге уа бизни кезиуюбюз жетгенлей, жюз сылтау табылып, бизден артха келгенлеге юй берилип, биягъы биз артха ашырылып къалабыз. Аны сиз этесиз...
- Ала сизнича тюйюлдюле. Ишлерин тынгылы этедиле. Ариу къылыкълдыдыла.
- Тёзюмюм тауусулгъанды, тарыгъа барлыкъма.
- Ол сени ишингди, кимге сюйсенг да бар, тарыкъ.
- Къаным башыма чабып, юйге келгенimde, къонакъла асыры кёп айланнгандан, арып, ауузланыргъа тебиреп тура кёре эдим, гитче сабий киби, араларына сугъулуп олтурдум. Нек эсе да Къанитат мудах кёрюнеди. Элден келгенле уа, уллу къуллукъчуланы ишсиз къатынларына ушаш, терилерине сыйынмай олтурадыла. Сайхат: «Киеуюнге костюм, кесиме пальто, сабийлеге да бир затла... Хураинат да, манга эришген киби, тюз мен алгъан затланы алгъанды», – деп кюлдю.
- Тюкенлеригизде артыкъ, адам сукъланыр киби зат да эслемедик. Тоба, мындан эсе район тюкенле окъунамы мажал болурла дейме, – деди, базыкъ эринлерин чюйюрюп.
- Да не билейим, бизни алагъа къарап айланыргъа заманыбыз да болмайды, – деп, аланы халларын жаратмагъанымы сездирирге кюрешдим. Тамата эгечим а:
- Не, сен бир кечеге къонакъбай болгъанынгымы ауурсунаса? Ингирлик автобуса билет алып келгенбиз, бусагъат кетерикбиз, – деп, биягъы чимдиди. Бизге хар нени Абрек минчакъ тизгенча тизип айтханды. Жашауугъуз жашау тюйюлдю, андан эсе элге къайтсагъыз игиди. Бир да болмаса да, мал тутарса. Къарап турама да, «Болур бокъдан белгили» деп, Абрек санга таянчакъ боллукъду. Киеуюнг да ичгини да къююп, бир уллу трейлерни арендагъа алгъанды да, зууудатгып, ол сахаргъа бар, бу

шахаргъа бар, хайыры иги. Анга экинчи шофер керекди. Адам табылады, алай бусагъатда къайсысына ышаннгын... Санга салам айтып, бу затны билдире кел, дегенди.

– Айхай, мени машина жюрютюрге правам болса уа?

– Сен алгъа элге бир жыйылчы, андан сора ол санга ненча, къаллай права десенг да, табар.

– Къуртай аллай ишлени не замандан бери мажара башлагъанды?

– Э-э-э, ёмюр, жашау, бютюнда рыног а хар затны да юйрете кёреме, жууургъанынга кёре аягъынгы узатыргъа да. «Заманынг тюрлю болса, бёрю болуп къуу» дегендиле ата-бабаларыбыз. Ма алайды.

– Э къыз, мен санга кёлюмдегин жашырмай айтайым, иги къулакълар сал: ётген-кетген затланы къой, энди сен сабий туююлсе. Аллынгда жашынг, Аллахны ахшылыгъындан, жетип келеди. Эсли сабий кёрюнеди. Кёремесе, жууукъларын, ана къарындашларын излеп баргъанын, Абрек бизни излеп келмесе, энтта он жылны ичинде мен бери хазна келмез эдим. «Эгечден туугъан келсе, от башында чигинжи къымылдар» деп нек айтхан болурла эрттегилиле? Муну юсюнде биз аны сынадыкъ.

Аны кёргенлей, Сайхат да мен да, кёресе, тебиреп келдик. Сабийле бир бирни танып, къалай ойнагъанларын, къалай къууанганларын барыбыз да кёрдюк, деди Хурайнат, сагъышланып сёлеше. Къарындашынг да келлик эди, совхоз чачыла тургъаны себепли ишин къоюп келалмады ансы. Ахча айланган жерде иш тынч болмайды, деп эри баш бухгалтер болгъанын да чертип къойду. Жашчыкъ айтхандан сора да, сизни къыйналып жашагъаныгъызны кёзюбюз бла кёрдюк... Тюз ангыла, бусагъатлыкълар заманда хар ким кеси къайгъылы болуп, система оюла, халкъны жыйгъан ырысхысын, мюлкню бёлюшюуден сора къайгъы болмай къалгъанды.

– Аланла, бу неди? Хар биригиз жашчыкъдан эшитдик деп, бизге жапсарыу айтырча, бизни бир уллу терслигибиз болгъан кибики, – деп ачыуланды Къанитат.

– Хо, хар не да ангылашымлыды, къоюгъуз, тебирейик деп, билек шаугютлери башха-башха къалтырай, Хурайнат олтургъан жеринден кючден турду. Ол ауур санлы адамны къурмач чартлагъанча чартларгъа кюрешгени бек ушагъыусуз кёрюне эди.

– Кел, кетдик, Абрек!

– Ол барлыкълар туююлдю.

– Барлыкълар, – деди жаш анасына арсарсыз. Мында туруб а не этерикме?

Къонакъла эрлай артмакъларын кётюрюп, тар эшикден тизилишип чыгъа тебиредиле. Къулакълар ургъан тана кибики, симисиреп тургъан менме.

Сора эгечим, артха бурулуп:

– Наныу, ай таланган, жашха бир жукълар нек айтмайса, – деди.

Ол заманда, эсими жыйып:

– Абрек, сен энди къой, – дегинчи, ол да, эшикни хыны этип, алагъа къошулуп кетди.

Эгечим каникул бошалгъынчы элде турсун, сизни оноуугъызгъа кёре келир, деди базыныулу. Бир биригиз бла иги оноулашып, сагъышланып

кёрюгюз. Жашай турган алтын-аякь бла суу ичер», дегендиле. Жашауну такырлыгындан кьоркзуп, жангыз сабийге нёгер кьошмагъансыз. «Эки дегенинг бир кибик, бир дегенинг жокь кибик», деп эшитмегенмисиз? Кёчюп барабыз десегиз, жашар жер табыллыкьды. Ол кезиучюкге Абрекни «жыйыны» арлакь барып, Сайхат жетгинчи мычыдыла. Сора терк окьуна кёзден таша болдула.

Къатын таматагъа тиш билегенден ары жукь эталмадыкь. Аны ол кеси да иги биле эди. Кечени-кече узуну олтуруп, эки чапыракьны толтуруп тарыгъуу жазгъанлыгыбызгъа, аны кьайры элтирибизни сагъышын а этмегенбиз. Анга да даулаш болдукь. Къанитат къатын начальникге барып, отпускасын алгъандан сора кеси ыразылыгы бла ишден кетерге заявление жазды. Бирибиз кетгенликге, ол экинчибизни онгдурмазлыгы баямды. Боллугъу болгъандан сора не этгин... Озгъан жауунну жамычы бла кьуугъандан не келсин. Мотороллерге асыры юйренчик болгъандан, къатын кьойгъаны ючюн уллу креслодан кетген кьууллукьчу кибик, сибирткини кьолума алалсам а... Хайт деген эр киши ыйлыкьсынмай кьолума сибиртки алып, орамланы кьалай сыйпайым... Бусагъатда жазды, жайды, артда, кьылычын сюйрей, кьыш келип, тобукьгъа дери жаугъан кьарны, машинала жолгъа чыкьгъынчы кюреп бир кёр. Жарлы Къанитатны анча жылгъы кьыйыны тас болду. «Агъачны кьыйынлысы тирменнге канкурак болур», дегенлей. Юйюнг, ишинг да кьурусун деп кетер эдинг, баргъан ишингде дагъыда он жыл сакьларгъа тошерикди юй алып ючюн. Анда да боламыды, кьаламыды?...

Ол заманнга дери кесим да киши ортасындан озарыкьма. Ит кьылыгъын билмеген иш кьылыгъын кёргенин башымдан сынадым. Кеси кесиме кёл этдирип:

*Аллах деген ач кьалмаз,
Къаяда тамыр кьазса да.
Жазылгъандан кьутулмаз,
Къайры айланып кьачса да, –
дейме.*

Ингирикде арбазда олтуруп тургъанымлай, Толик, мотороллерни дырылдатып келип:

– Сен бу «эшекге» иги кьарамагъанса. Кьарачы муну тыхар-тухуруна, моторуну тауушуна бир тынгыла.

– Сора уа?

– Мынга башындан аягъына дери ремонт этерге керекди.

– Да эт, керек эсе, ким угъай дейди да?

– Ремонтну багъасын сен берликсе.

– Ким айтханды аны санга?

– Начальник айтханды.

– Сен неле жаншайса былайда? Тонгуз!

– Ким жаншагъанын тамбла кёрюрбюз.

– Тамбла ол сени чакьыртырыкьды. Блица Мусовна.

Къатын таматаны атын эшитир-эшитмез, Толикни мотороллерни юсюнден сермеп алып, жерге урдум. Сора бир-эки кере табан жетдиргеними кесим да сезмей кьалдым.

Ма алай болуп, иш осалгъа кетди. Экинчи кюн окъуна женгиллигим башыма таш болуп тийди. Терслигиме жолукъдуруп, ишчи книжкамы бокълап, ишден кыстадыла. Тартсала темир юзерик, менича бир саубитген таулу жашха шахарда кир-кипчик ташыгъандан сора иш табылмаймы эди деригигизни да билеме.

Ол биз тансыкълагъан социализмни да къурулушуну да эки бети бар эди. Бири – социализм жол бла халкъны зауукълу, жарыкъ жашаугъа, коммунизмге жетдириу. Экинчиси уа – адамланы акъылларындан шашдырып, атеистле, динсизле, тинсизле этип, аланы кыйынларын ашап жашау. Ишчи классны, Наныучаланы.

Бу затла бачамагъа, бир адамгъа табыныуну, анга саулукъ тилеп, къарс уруучу замандан къалып, жашауда кеслерине жер табып тура эдиле.

Бусагъатда жашау да, жырла да тюрленгендиле. Бир биригизге сакъ болугъуз. Бир бирни тюртмегиз. «Бёлюннгенни бёрю ашар», деп болмагъыз, аланла!

ТИЛ – ХАЛКЪНЫ ЖАНЫДЫ

Адам улу тилни бек бурунгу заманладан бери хайырланады. Алай адамланы кёбюсю, иги толу ийнанып, аны магъанасын терен ангыла-ялмагъандыла. Къайсы миллетни тили мажал болур деп, аны билирге суйгендиле. Ол заг бюгюнлюкге дери тамамланмагъанды. Белгилисича, хар кимге да кесини тили татлы, иги, ангылашымлы болуп кёрюнеди. Бу затха алимле, саулай адам улу да угъай демейди. Эрттегили цивилизацияны кезиуонде жашагъан халкъланы барысы да дуния кенглиги аланыды, аланы даражалары бирсиледен бийикди деп тургъандыла. Аны себепли, бирсилени тиллерине юйренирге, сёлеширге тийишли кёрмегендиле, жараусуз тилге санагъандыла. Сёз ючюн, алгъыннгы Мысырда, эрттегили Къыгтайда да алай сунгандыла.

Бурунгулу греклиле кёп затха мысырлыладан юйренгендиле. Алай болуп тургъанлай, грекли философланы, жазычуланы кёбюсю мысырлыланы тиллери – варвар тилди, грек тили – бек иги, бек къолай тилди деп тохташдыргъандыла.

Бизни эрабыздан эртте, VII ёмюрде жашагъан Мысырны патчахы Псамметих I къайсы халкъны тили алгъаракъ жаратылгъанын тохташтырып мурат этгенди. Бир адамгъа ол эки къагъанакъ сабийни ёсдюрюрге бергенди. Псамметих I сабийле болгъан жерде ахырда сёлешмезге буйрукъ этгенди. Сабийлени уа энчи юйде тутхандыла. Кереклисича ашатып-ичирип, хар кереклилерин тапдырып, адам ауазын эшитдирмей, эки жыл тутхандыла. Бир кюн сабийлеге къарагъан адам юйге киргенлей, ала аны аякъларына, бутларына чырмашып, жиляп, къолчукъларын созуп, «бекос» дегендиле. Бу аланы ауузларындан чыкъгъан биринчи сёз болгъанды. «Бекос» не сёз болгъанын тинтип кёрселе, ол а фригия сёзю. «Ётмек» деген сёз. Андан сора мысырлыла фригиячыланы биринчиге, кеслерин экинчи халкъгъа санагъандыла. Бу затны бизни эрабыздан бурун жашагъан «тарыхни атасы» Геродот жазып къойгъанды.

Бу керти эсе, благага тил юйрениучюлени биринчилери дерге болур эди. Алай, тил илмуну биринчи атламлары Мысырда угъай, эрттегили Грецияда эшитилгендиле. Тил илмуну башланыуун, жаратылыуун, сёзлени алгъыннгы магъаналарын, бир бирлеринден башхалыкъларыны юсюнден бек биринчи оюмну греклиле айтып кетгендиле. Айтылгъаныча, грекли философла грек тилни бек айырма, ангылашымлы тилге санагъанлыкъга, кеслерини тиллеринден ары озалмагъандыла.

Греклиле мысырлыладан юйреннгенча, латинлиле да греклиледен кёп затха юйреннгендиле. Рим империя къарыу алгъан кезиуде латин тил да иги айнып, бек магъаналы тилге саналгъанды. Китап жазыу, башха жашау амалланы ачыкъллау да онглу болуп, Рим империя оюлгъандан сора да, кючюн тас этмей, христиан дин бла бирге латин тил Кюнбатыш Европа къыраллада онглу тилге саналгъанды. Аны къатында айтайыкъ, немец, француз, ингилиз тилле жукъга саналмагъандыла.

Тиллени жаратылыуларын сагъыннганда, грек-латин философла эм аллай ишлени тамамлаучула эки тюрлю фикир айтхандыла. Биреуле – тил Аллахны буйругъу бла келгенди дейдиле. Экинчилери – тил адамла кеслери къурагъан затды дегендиле. VI ёмюрде жашагъан Платон да тил Аллахдан келгенди дегенле жанлы болгъанды. XVIII ёмюрде жашагъан немецли философла И. Гердер бла Д. Тимедан да Платон айтханнга угъай дегендиле. Белгили французлу жазыучу эм философ Ж. Ж. Руссо да тил бирлешиуню хайырындан жаратылгъан суннганды.

V ёмюрде жашагъан эрттегили кыгтайлы философ Конфуций а адам атла патчахны оноууна кёре жайылгъан сунуп тургъанды. Ол а тил законнга кёре жаратылгъанды дегеннге ушайды.

1785–1863 жыллада жашагъан немецли алим Я. Грим а тил бу дуняда бек алгъа эр бла къатынны эм аладан туугъан сабийлени хайырындан башланнганды дегенди. 1767–1835 жыллада жашагъан белгили немецли философ тил билимни устасы – В. Гумбольт – миллетни руху аны тилиндеди, тил а адамны рухун кётюреди деп ангылатханды. Тилни жараулу жерлери, хайыры, адам туугъанлай окъуна аны ангына синггендиле, аны иш этип ангылатхан кыйынды, дегенди В. Гумбольт.

Эм биринчи тил къаллай болгъан болур? Алимлени кёбюсю бу соруугъа жууап излеп кюрешгендиле. Буруннгу грекли философла (стоикле) биринчи ауазла затлагъа ушатылгъандыла. Затла уа къаты да, жумушакъ да боладыла. Табийгъатда аладан чыкългъан таууш не къаты, не жумушакъ болады. Бу затла тилни жаратылыууна себеп болгъандыла дейди.

1646–1716 жыллада жашагъан немецли философ Лейбниц да была айтханнга угъай дегенди. Биринчи тил табийгъатда тауушла эсге алынып, аланы хайырларындан тамырланып къуралгъанды, дегенди Лейбниц.

Эм биринчи тил кёз-къаш бла ишараладан къуралгъанды дегенле да болгъандыла. Эм биринчи сёзле уа затланы бир бирлеринден айырып билдирир ючюн табылгъандыла. Бу сёзлени адамла ишарала бла ангылаталгъандыла. Андан сора дин ахлулары ишара этип билдиргенден эсе айтып, сёлешуу тынч болгъанын ангылап, керти сёзлени хайырланып тебирегендиле.

В. Гумбольт айтханнга кёре, ол заманда тил «тамыр» сёзледен кьуралып болгъанды, жангыз бирине да жалгъау кьошулуп айтылмагъанды. Артда тамыр сёзлеге жалгъау кьошулуп айтыла тебирегенди. Сора ол сёзлени магъаналары да унутулгъандыла. В. Гумбольтну юсюнден андан ары айтмайкык.

Бу затны юсюнден, баям, немецли алимлени оюмлары тюзюрек болур. 1732–1806 жыллада жашагъан экинчи бир немецли алим И. Аделунг айтханнга кёре, дунядагъы тилледе да биринчи сёзле бир бёлюмлю болгъандыла. Бёлюмлени уа ачыкь тауушла кьурагъандыла. Тилле барысы да бир амал бла кьуралгъандыла. В. Гумбольт бла И. Аделунг айтханнга алимле барысы да угъай демейдиле.

Тилге юйрениу бек эртге заманлада башланып, тюрлю-тюрлю оюмла болгъандыла. Алай бир акьылгъа келалмагъандыла. Болсада, эки минг бла эки жүз жылдан бери «тамыр сёз», «жалгъау» деген сёзде баш магъананы тутуп, бир тил угъай, бир ненча тилни билгенле кёпден-кёп бола барадыла. Биз ол затха кёп тохтай турмай, Махмуд Къашгарини юсюнден бир-эки сёз айтмайкык. XI ёмюрде Орта Азияда жашагъан Махмуд Къашгари туугъандан тюрк тилли эди. Тилни юсюнден китабына арап тилде жазгъанды. Аны заманында ислам тили фан (предмет) тилича хайырланылгъанды. М. Къашгарини «Диуан лугъат ат тюрк» деген китабы «Тюрк тиллени жыйымдыгъы» деп аталгъан дунягъа белгили иши 1073–74 жыллада тамамланган эди. XI ёмюрде белгили болгъан битеу тюрк тилледе эркин хайырланылгъан сёзлени, жырланы, назмуланы, нарт сёзле бла халкь айтыулары эм тюрк тилли халкъланы тарыхын, этнография, географиялыкь билдириулены жыйышдыргъанды.

Тюрк тилле да айырым къарындаш тиллеге юлешинедиле. Тил билими тохташдыргъан жорукьгъа кёре, «монгол» эм «тунгус-манчжур» тилле да тюрк тилле бла бир бирге жууукьдула деп кёргюзтюлюнеди. Аны себепли тиллени барысына да бирча «алтай тиллери» деген тил семьягъа кьошуп кьоядыла. Бир-бирле «фин-угор», корей, япон, палеоазия (бек эрттегили Азия) бла Кавказдагъы бир кьауум тиллени къарындаш тюрк тиллеге кьошадыла. Аны себепли тюрк тиллени юслеринден айтханда, «тюрк-монгол тиллери», «алтай тиллери» неда «урал-алтай тиллери» деген термин хайырланылады. Алай бу эрттегили тилледе сёлешгенле къалайда, къайсы кыралда жашагъанларын алыкьа толусунлай айталмайдыла. Сёз ючюн, «индо-европа» халкыны ата журту къайдады, къалайда? Кавказ табадамы, Орта Азиядамы, Гитче Азиядамы эди? Биреуле Гималай таулары аягъында деп кюрешедиле. Алыкьа бир акьылгъа келалмагъандыла. Не да болсун, тил не заманда жаратылгъанына толу жууап берирге боллукьмуду? Угъай, боллукь туююлдо. Аны Аллах биледи. Тилни сёз бёлюмлери жер туюбюнден кьазып чыгараллыкь туююлсе. Аны жыл санын, хайыуан сюеклерича, ёсюмлюклени кьалгъан-кьулгъанларыча, лабораториялада тинталлыкь туююлсе. Тил халкь бла бирге жаратылады. Халкь бла кетере да боллукьду. Халкь жашаса, тил да жашайды, жашаялмаса, тил да бузулады, унутулуп къалады. Тил сёзну, сёлешуно истеуонден туугъан эсе, сёлешу болмаса, аны жел уруп, алып кетгенча кетеди. Айтырыгъыбыз, бир тилни юсюнден айтхан

заманда анча минг жыл мындан алгъа жаратылгъанды дерге базынган адам серди неда хыйлачы политикди.

Мындан беш-алты минг жыл бурун шумерлени кыралларында адамны ауузундан чыкыгъан сёзлени къаты затлагъа кёчюрген амал тапхандыла. Бюгюнлюкде биз алагъа жазыу-сызыу дейбиз. Аны хайырындан не тилде сёлешгенин билир ючюн ышангылы амал табылгъанды. Биз барыбыз да, ол амалны башчылыкыгъа алып, дуняда эм биринчи тил мындан беш-алты минг жыл алгъа келгенди дегеннге ийнансакъ, ол биринчи тил «индо-европа» тил да, «семит тил да, «дравит» да неда «кытай-тибет» да болмай, шумер тили биринчи болур эди.

Анга кёре не тил не заманда келгенин ол формада кёргюзтюрге кюрешиу тюз болмаз эди. Шумер тилде жазылгъан жазыула табылгъанлыкыгъа, ала шумер тил дуняда тил билим ёсе, аладан сора да башха затла да табылыргъа боллукъдула.

Энди уа бусагъатдагъы къарачай-малкъар тилни иеси, аны таркъайтмазлыкъ кимди? Ана тилибизни, туугъан тилибизни, туугъан туудукъларыбызны юйретиуде да хар бирибиз оюмубузну айттайыкъ. Бир оюмгъа келип, биригип, иш этейик. Къарачай-малкъар миллетни, къарачай-малкъар тилине кёз-къулакъ болайыкъ.

Биз туугъан-туудукъларыбызны таула адетлеге, төрелеге, адетгенамысха кёре юйрете билмейбиз. Жюз, минг жылла бла къаныбызгъа сингнген, бу солугъан хауача, бек керекли затды, бек керекли аталыкъ-аналыкъ алышындыралмазлыкъ борчубузну сабий садладагъы юйретиучюлеге бла устазлагъа жюк этип, хар нени хуржун телефонлагъа таяндырып нек къойдукъ?

Мындан минг жыл алгъа терен акъыллы адам Локъман Хакимни жашына этген осуятын бир кёрчюгюз.

«Жаным кибик кёрген уланым! Игилик-насыбынг сун. Менича ким барды деп, кёкюрегинги тургъузма. Биреулен бирлеге бир игилик этгенин кёрдюнг эсе, аны кесинг этген сундурургъа кюрешме. Атанга-ананга хурмет эте бил. Устазларынгы атангдан эсе бек суй. Сабийлеринги билимге, адетге юйрет. Кесинги кыйыныннг бла гыржын аша. Бирсилени аманлама, табанлама. Аман адамгъа жалгъашма. Элдилеринги барысына да бир кибик хурмет эт. Сёлешгенде, кесинги даражанга, билиминге кёре айт айтырыгъынгы. Элинги намысын-сыйын бийик тут. Хайырлы, айдалы сёзге къулакъ сал. Ичингде сёз тыяргъа юйрен. Иш этерден болсанг, алгъа иги сагъыш этип, андан сора башла.

Шуёхунгу кыйынлыкъ кюнюнгде сына. Кир ниетли, билимсиз адам бла къазанлашма. Акъыллы, эсли адамла бла шуёхлукъ жюрют. Игилик эте билирге юйрен. Тенглеринге-шуёхларынга ыспас эт, хурмет эт. Этген къоранчыннг хайырынга кёре болсун. Ишлегенде, орталыкъ бол. Къонагъынгы адети бла сыйла. Санларынгы, кийимлеринги кирсиз тут. Хар адамгъа кесине кёре бол. Азыракъ ашаргъа, азыракъ жукъларгъа, азыракъ сёлеширге юйрен.

Къаугъалы тукъумдан чыкыгъан адамдан игилик сакълама. Ишекли болгъан адамларынга этген ишинги юсюнден жукъ сорма.

Бюгюн этерик ишинги тамблагъа кьойма. Кесингден таматагъа лакъырда этме, махтанма. Абадан адам бла сёлеше туруп, сёзюнго узакъгъа созма. Санга жукъ тилей келген адам болса, аны кьурулай кьайтарма. Биреу бла сёз болдунг эсе, аны экинчи кере эсинге тюшюрме. Терслиги болмагъан адамны терслемезге сакъ бол. Элге жалкъау атынг чыкъмасын. Адамны адамла ичинде уялтма».

Жарсыугъа, ана тилин толу билмеген таулу бу осуятны магъанасын ангылап, ата-анасына хурмет, устазларына ыспас-бюсюреу эте билген адам болуп ёсюп, туугъан жерине, Ата журтуна кертичи адам балалыкъ туююлдо. Тюзге, аллы айланган жанына кетерикди, мангкъурт боллукъду. Бардыла бюгюнлюкде аллайла.

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР СЁЗНЮ ИЕСИ КИМДИ?

Хар бир ананы энчи ниети, ёню, макъамы болады. Сабий дунягъа кёзюн ачханлай, анасыны ауазы аны мыйысында, жүрегини тёрюнде кесине жер табып, орналып тохтайды. Хайыуанла, жаныуарла окъуна бу затны ёкюрюп, макъырып, сынсып, бир бирлерин ангылайдыла. Къой окъуна къагъанакъ кьозуну тили бла жалап ариулагъандан сора, бир бирлерин жыйысындан ангылап, анасы кьозусун эмизеди. Алайсыз кьозу да анасын эммейди.

Бу затланы истеуонден адамда анга тил деп атагъандыла. Аны себепли ата-бабаларыбыз: «Тили аманны кюню аман», «Ариу тилли кьозу эки ананы эмер», «Ариу сёзде ауруу жокъ»,– деп, нарт сёзле кьойгъандыла.

Биз а бусагъатда къаллай магъаналы затлагъа, сансыз этип, ат башындан къарайбыз: ана тил, къарачай-малкъар тил, сёлешуу тил, тилни тазалыгъы, тилни юйрете да, юйрене да билиу, тыш кьыраллы тиллени юйрениу, ортакъ тил (орус тил), тил билим, тиллени тинтиу, юйретиу дегенча ангыламланы жашау жорукъгъа тийишлисича кьошмайбыз.

Мен таулу къыз эдим, жарыкъ жулдуз эдим,

Къарлы таулада жашай эдим.

Башха болмайын, алтын кьундуз эдим,

Тамам толгъан айгъа ушай эдим,

– деген халкъ айтыу нек унутулду?

Биз алан жамауатланы – монголлуланы, тарыхда кетмез ыз кьойгъан Акъсакъ Темирни сыйыннгысыз аскерини чабылыууна да чыдадыкъ. Ёлетни-эминаны отунда да кюйдюк. Орус патчахны зорлугъун, Эммануэльни тонауун, биринчи, экинчи дуня къазауатланы зарауатлыгъын да кёрдюк, сынадыкъ. Журтубуздан юрюлюп-сюрюлюп, кьолуна сауут алыргъа жарагъан эр кишилерибиз Ата журтубузну кьоруулай, Совет Союзну багырлары деген сыйлы атла атала тургъан жигитлени ата-аналары, сабийлери, эгечлери-къарындашлары ачлыкъ да, жаланнгалыкъ да сынап, ёлгенлерибиз жаназысыз, дууасыз кьыргъыз, кьазах тюзледе басдырылып, онюч, онтёрт жылдан сора кьайта башлагъан эдик. Анда къалгъанла алыкъа бардыла. Бизни аллай зарауатлыкъдан Уллу Аллахны буйругъу бла, жазыкъсыныуу бла ана – таулу ана – чыгъаргъанды.

Къалай бла? Къазауатны ал тизгинлеринде болгъан аскерчиледен бек аз адам къайтханды. Быллай кезиуде базама болуп таулу ана – таулу тиширыу – сюелген эди сюргонде окъуна. Таулу къызла Социалист Урунууну жигитлери деген сыйлы атха ие болуп, алгъыннгы СССР-да атларын айтдырып, халкъларыны намысын бийикге кётюрген эдиле.

Таулу ана къууанчлада къууана билди, жарсыугъа жарсый билди. Апчымады, талчыкъмады, намысын тас этмеди. Баргъан тукъумун узартды, юйюр ёсдюрдю. Анга баш иесини башчылыгъы бла намысындан багъалы зат болмады. Ондан артыкъ сабий ёсдюрген чынтты таулу аналарыбыз бардыла. Ол бешикдеги сабийлени белляу айта, от жагъаны къачын, жылыуун, таза да анача, сакъ тутду. Сабийлерин ана тилинде сёлешип ёсдюрдю, шашдырмады. Таулу анагъа бир ананы да тенг этерге боллукъ туююдю. Аны намысыны башы – тукъумну къачы болду. Адамлыкъ, диннге ийнаныулукъ, сабырлыкъ, жүрек тазалыкъ, халаллыкъ, чомартлыкъ – таулу ананы жашау жолуну аркъауу, чырагъы болдула. Бюгюнлюкде уа таулу тиширыула не сынаидыла, бир къарачыгъыз, бир кёрчюгюз. Сыртындан жүгю тюшмей, къыралдан къыралгъа, шахардан шахаргъа жүрюп, жауун, къар, боран демей, сууукъдан къабыша, абына-сюрюне, сатыу бла баш кечиндирирге кюрешедиле. Бир-эки сабий болгъунчу тёзеди да, андан сора не эринден айырылады, неда сатыугъа чыгъады. Сабийлени жашау болумларын, къайдагъыларын хуржун телефон бла сурап биледи. «Саудан ёксюз» сабийле уа орамлада не керексиз зат бар эсе да, аны этедиле. Андан эрикселе уа, телеэкранда бузукъбашлагъа къарайдыла. Аталары уа атасымакълары? Ала уа, ишлеген-ишлемеген да бир кибик, эл тубюнден заманында юйлерине жыйылмайдыла, эсирип келедиле. Алагъа ата-ана, юйюр, эгеч-къарындаш, сабий-субюй да неди. Аны жууугъу, тенги да – ичгиди.

Арт кезиуде аллайланы къатын кибиклери да ичгиден артха турмагъанча кёрюнедиле. Алгъан-берген болгъан кафеле бла ресторанлада этилген «тойлада» 69–70 жыллары болгъан къарт ынналаны («уллу мамаланы») къолларында ичги къуюлгъан рюмкала. Алай болмаса, ала ары бармаз эдиле. Жарсыугъа, бу затла кюнден-кюннге кёпден-кёп бола, жашаугъа синге барадыла. 60-чы жыллада аракъыгъа шербет къошуп ичире эдиле маллагъа.

Бусагъатда да ичгичилик бла наркомания, игромания башха чыгъыпдыла. Энди алагъа насыбай, азот закис, лирика (дарман) къошулгъанды.

Биз закон ишлемейди, мал урлау, улутхачылыкъ, хаулелик, юй тонау, адам ёлтюрюу дегенча аллай низамгъа сыйынмагъан мурдарлыкъ ишлени къырал башчыла нек тыймайдыла деп, кёлкъалды этебиз. Кертиси балтада да, сапда да барды – «Эр тыймагъанны эл тыймаз». Полиция да, тюрме да тыяллыкъ туююдю аллайланы. Ата-анала айтханнга сыйынмагъанланы, эки динден бирин тутмагъанланы устаз, эфенди да айтханларына жеталлыкъ туююдюле. Киши ортасы болгъунчу, юйдеги болмай, ата-анасына жүк болгъанла азыдыла.

Къууанчлада, жыйылгъан жерледе, бушуулада окъуна ата-анала жашлары кезиунде юйдегили болмагъанларына, къызла киши юйюне чыкъмагъанларына, бютюнда ётюрюк илмугъа берилген къызларыбыз,

аллайладан юркюп, эрге бармайдыла. Таулу элдеде школла жабылып кьалыр гьа кьоркьуууду дейдиле. Таулу элдеде сабий садла жокьдула, болсада ары берирге сабийле болмазла. Алай бу жарсыулу ишге кьыралны жанындан, таулу кьууллукьчуланы жанындан кьайгьырыулукь жокьду. Барысы да бирча аманла тьуйюлдюле. Иги жашларыбыз бла иги кьызларыбыз, аманланы кьрюп, кьоркьгьанмы эте болурла? Советлени заманында сабийлери орусча халатсыз селешгенлерине махтанган кьууллукьчуланы сабийлери тынгылы таулу юйюрле кьураялмагьанлары анданмы болур?

– Неден кьоркьадыла жашы, кьызы да?

Иги болса алгьанынг,

Юйюнгден киши кетмейди.

Аман болса баргьанынг,

Жууугьунг окьуна келмейди.

Дагьыда неден?

Иги игиге тьубесе, бири бирин сыйлайды,

Эки аман тьубесе, кенг дуниягьа сыйындайды.

Заманны, идеологияны тюрлениую жашауна ауурлугьуна кьере, адамланы анларына-ангылауларына чырмау болган затла, тапсыз адетле жашаугьа кепден-кеп синге барадыла. Бютюнда адамланы бир бирге хурмет этиулери, энчи суймеклик, хатер, адамгьа жан аурутмакьлыкь ечулоп барады. Жаш адамла суймеклик жырланы кеслери жырлагьанны кьой, радиодан, телевидениядан окьуна эшитмейдиле. Таулу тойлада рок музыка тьерге чыкьгьанын кьеребиз. Таулу жырчыла ахчагьа асыры жан атхандан, ансыз жырламайдыла. Кьайынланы бла келинлени арларында ат жашырыу, бир бирге намыс этиу, бир бирни кьубултуу кьала тебирегенди. Тукьумун-жууугьун, ата-анасын сурап, сюзюп, келечиле ийип, тилеп, келин келтириу кишини эсине келмейди. Алган бла барган оноуларын кеслери этедиле. Алай бла, эрге баргьанын бла келин келтиргенин жууукьлары толу билгинчи окьуна, айырылыу башланады. Аны таягьы уа эки тукьумгьа да тиеди. Интернетни багушунда бир бирни табып, кьатын алыу, эрге барыу ма бу назму тизгинлени эсге тьюшюреди:

Ахыр заман болур да –

Темир кьушла учарла,

Адет-тёрени бузарла.

Кьат-кьат юй болур,

Эки бетли бий болур,

Терсине кетген жаш болур,

Безиреген кьыз болур.

Кет-кет деген келин болур,

Жууугьунг жауунг болур.

Ахыр заман болур да -

Адет-намыс да тас болур,

Жашха кьыз кеси тагьыдыр.

Биз жашаган кезиуде бек жарсыулу зат – ишсизликди. Кьабарты-Малкьар Республиканы жеринде Тырныаууз шахарда молибден чыгарыучу комбинатны айтсакь да, тамамды. Таулула жашаган жерледе

баш кечиндирир, ишлер кибик не завод, не фабрика кьуралмагъанлы жыйырма жылдан озгъанды. Ишлерге суйген, кьолларындан келген адамла, жашла Россейни шахарларыны тюбюне жайылып кете турадыла. Бир кьауум жаш а, анда юйдегили болуп, орус жерде жерсинип окьуна кьаладыла. Кьызынгы чачы алтын, аяклары кюмюшден болсала да, ал деп кишиге алдырмазса. Аллаи адет жокьду. Да сора бизни шемшер кьашыкьла кибик субай санлы, иш келлю, жигер кьызларыбыз граждандан бражка таяныпмы кьалгъандыла? Угъай. Боюн болса, боюнса кеси жеринде, кеси элинде да табаллыкьды. Кёбюсю кьыйналмай, «эркин» жашау этерге сюедиле. Бош боюнладыла. «Иш кьылыгъын билмеген, ит ылыгъын кёреди». «Сыртда буудан, кьолда кьоян ахшы», деп нарт сёз барды. «Юйюм деген юйю тенгли таш кётюреди». Кертисин айтсакь, Россейде да кавказлыланы артыкь бек суймейдиле. Кьара иш болмаса, башха мажал иш бермейдиле. Ол жаны бла Россейден эсе, тыш кьыраллада окьуна мажалды. Усталыгъынга кёре иш табаллыкьса.

Биз былайда бир кьауум таулу трибуна бийикден селешилерича, барысы биргелей мал кютюп, базарда алып сатарланы, бизнесмен сымакьланы байыкьландырсынла демейбиз. Бир кьауум адам болуп, кьырал оноугъа сыйынып, жайлыкьларын, кьышлыкьларын чимдитмей, ташынагъачын, гара сууларын сыйыртмай, башха байлыкьларын башларына жаратсала сюебиз. Алайсыз алтынынг, кюмюшюнг, башха магъадан, табийгъат байлыкьларыбызгъа ие болалмазлыкьгыбыз баямды. Билимсииз адам кеси жеринде окьуна мюлкюне ие болмайды.

Кьачан да, кьайда да жерден хайыр алмай, ырысхы этген кьыйынды. Советлени заманында колхозланы эсигизге тюшюрюгюз. Кёчюрюлгенде, кьойгъан малыгъызыны, кюбюр харакетигизни саначыгъыз. Кьайры кетдиле ала? Сугъанаклыкь, ётюрюк, хыйлалыкь керек тюйюлдю. Кеси кьыйынынг бла жашаргъа керекди.

Биринчиден, адамны ич дуниясы таза болургъа керекди. Алайсыз адамда жюрек тазалыкь, ийман болмайды. Ийман болмаса уа, ийнаныу кьайдан болсун инсанда. Ийнаныулыкь болмагъан жамауатда уа бирлик, тынчлыкь, ырахатлыкь, мамырлыкь, билим, илму да жокь. Хар не да тозурап, оюлуп, кьаугъа чыгъады. Кьаугъала не чекге жетдиргенлерин а барыбыз да билебиз.

Ийманы-ийнаныуу болмагъан жахил адамны юйюнде ёсген адамны закон, кьуллукьчу, не полиция тюзеталлыкь тюйюлдю. «Кьыркь адам бир жанына, кьынгыр киши ир жанына», деп сёз барды.

Таулу сабийле гитчеликлеринден жилиуукьла, хыпирла, келепенле, гурмукла болуп туумайдыла. Аллаила бар эселе, аланы ата-аналары, жууукьлары терсдиле. Сабийле терс тюйюлдюле. Ата-аналадыла терс. «Анасы терекге минсе, кьызы бутакьгъа илинеди». «Кьаргъа баласы кьаркьылдагъанына кьууанады». Бизни республикада дин кьуллукьчулада да бирлик жокьду. Аланы кьуллукьчулары бизни ата-бабаларыбызны жолларындан башхаракьды. «Эфендини айтханын эт, этгенин этме», дегенни бир кере угъай, бир ненча кере сынадыкь, кёрдюк. Эфендиле бла кьарачай-малкьар тилни окьутхан устазла кёп болгъанлы, диннге

кьуллукъ этгенле, ийманлы муслийманла бла ана тилинде халатсыз сёлешгенле аз бола баргъанлары великдеди?

Биз бу «жетишимлеге» къалай, не амалла бла жетишдик? Ата-ананы салауатлы сёзюне, жүрек кылына тынгыламагъандан! Биз бу жалгъан дуняда жашау, жалгъан сёзге, жалгъан даугъа юйрендик. Бир бирге аны ачысын татдырдык. Спутник жерни жалгъан нөгериди деп кычырдык. Жалгъан териден этилген чурукъла, юс кийимле кийдик. Жалгъан сютден айран этдик. Жалгъан мая бла этилген бишлакъ ашадык. Жалгъан дарманла бла багъылдык. Жалгъан идеологияны жалгъан буйрукъларына баш урдукъ. Жалгъан къумалы малланы жалгъан урлукъларын жайып, жалгъан малла кютдюк. Жалгъан тереклеге жалгъан кёгетле жалгъадык, ашадык. Жалгъан некахсыз туугъан сабийле ёсдюрдюк. Жарты, жалгъан юйюрле къурап, алагъа «граждан брак» атадык. Жалгъан (фальсафагъа) философиягъа ышанып, жалгъан бачамаланы китапларын окъуп, жалгъан билимге жан атып, ишсиз къалдык. Жалгъан партияны члени болуп, жарты жолда къалдык. Жалгъан коммунизмден тюнгюлюп, жалгъан демократиягъа келип тирелдик. Жалгъан валютала бла жалгъан долларла жүрютдюк. Жалгъан шуёхла бла жалгъан шуёхлукъда жалгъан ичгиле ичдик. Жалгъанлагъа жабышып, жалгъан жырла жырлап, жалгъан тепсеуле тепседик.

Биз, тамата къауум:

– *Жашасын бизни партия,*

Сталинибиз жашасын.

Жашасын Къызыл армия,

Къурчдан ишленген къаласы.

Отрядыбызны аллында,

Сталиннге салам иебиз.

Эркинлик берген партияны,

Жаныбыздан да сюебиз.

Тот бугъоуланы ууатып,

Къууанчлы болуп турабыз.

Залимлени къоратып,

Биз хорламай ким хорлар,

Насыплы тёллюбюз биз.

Бизге бу къууанчны,

Бергенди Сталинибиз

Колхоз жашауну къурайбыз,

– деп жырлаучу эдик.

Ата-аналарыбызгъа, туугъан-туудукъларыбызгъа, малларыбызгъа, итлерибизге, киштиклерибизге окъуна жалгъан атла атадык. Жалгъан чачла жалгъап, жалгъан тырнакъла, жалгъан кирпикле жабышдырып, жалгъан къашла ызладык.

Жылланы атлары, жылны кезиулерини атлары, ыйыкны кюнлерини атлары, кёкдеги жулдузланы, жердеги эллени, тауланы, сууланы атлары жалгъан. Тукъумланы, адамланы атларына жалгъан жалгъау къошулуп, ала да жалгъан. Ынналаны, аммаланы, гелляланы, анняланы, няннланы, аппаланы, аттяланы, атталаны атлары да болгъандыла жалгъан. «Бабуш-

ка», «бабка», «бабуля», «дедушка», «дедала» от жагъада бегингендиле тамам. «Акка» деген а ахырда унутулганды, баям.

Китап, хадис – книга, инсан – гражданин, молла – эфенди, устаз – педагог, сохта – ученик болду, жалгъан. Кюнлени, айланы атлары къачан болур таулу газетни окъуучуларын баян?!

Не барды энди жалгъан болмагъан? Гороскопдан алсын алаллыгъын, алан...

Атлагъаныбыз, аякъ алышыбыз да жалгъан. Ышаннганыбыз ана тилибиз эди да, ол да бола турады жалгъан сёзлю-къолан, кимледиле бу затланы байракъ этип сюеген?

Къарачай-малкъар тилни алфавити аз заманны ичинде юч кере тюрленгенди. Жарсыугъа, къарачай-малкъар тилни Къарачайда, Малкъарда да бирча хайырланырча харфлыгъ а жокъду. Аны къой, аны тегерегинде «тепсеп», алимле тилкъау болуп, бир бирлери айтханны ангыламай кюрешгенли не заман болады. Ала алай сархош болуп тургъанлай, къабартылыла бла черкеслиле: ана тилни «Ана дель» этип, эрттеден бери окъуу китапла жарашдырып, эки къаууму да ишлерин бардырадыла.

Ана тиллерин тикирал билген керти жашланы бла къызланы ким ёсдюрсюн, алан?! Дуния да, кёк да жерлеринде, тенг болмаз халал бла харам, конституция, закон болмаса тамам.

Абадан къауум да азая, орус тиллиле да кёбейе, адет-тёре, сый-намыс да таркъая баргъанча хар бирибизге да туурады. Европачылача кийинип, зебралача къоланла болуп, тар кёнчеклеге кепленип, алмостула кибик, чачларын тозуратып айланган къызларыбыз, адам саныбызны ёсдюрюр жашла, къызла табаргъа Аллах буюрсун, деп тилейик. Радикализмден узакъ болайыкъ. Триколоргъа терилип, туугъан-туудукъланы ана тилден ёнгнгелендирмейик.

Энтта да бизни бу чырмауладан чыгъарлыкъ ана, ана тил, от жагъаны жылыууду. Сууукъсурагъан отха жылынады. Анабызны жылыуун, таулу тиширыуну деберин бийикге кётюрейик!

Бахза ибн Хакима деген къарт киши: «Мен Аллахны сюйген келечисине: «Адамладан къайсына бек намыс этерикме?» – деп соргъанымда: «Ананга», – деген эди. Дагъыда: «Кимге бек намыс этерикме?» – дегенимде: «Ананга», – деген эди. Дагъыда соргъанымда: «Туугъан атанга бла жууукъларынга», – деген эди.

Файгъамбарыбызны (САС) сёзюн юлгюге келтирдик. Таулулада быллай сёз барды: «Эр киши да кёкден тюшмегенди, аны да тиширыу тапханды, аны да барды анасы». Бу айтыу эр кишилени эслеринде болса иги болур эди.

Сёлешиу тилге мени анам юйретгенди. Аны сёз байлыгъы, орфографиясы, тауушланы тюз айта билдириу да аны тилинде эди. Жазаргъа бла окъургъа уа (ол замандагъы алфавитге бла орфографиягъа кёре) школда юйретгендиле. Тауча башланган классда жаланда эки жыл окъугъанма. Тюрк тиллени юйрениуню тамалы андан башланнганды.

Биринчи классда 22 окъуучуну къарачай-малкъар, орус тилни да уста билген устаз, назмучу, фольклорчу, Чегем районну (район ара Тёбен Чегемде) Акъ-Топуракъ элинде жетижыллыкъ мектепни директору, ариу

тилли, ариу халли устазыбыз Отарланы Аубекирни жашы Саид, ана тилни бла тау адетлени бизни кьяныбыз бла жаныбызгъа сингдире башлап: «Бек анасы жилимаз, бекден кыйын сынамаз», деучюсюн унутмайбыз бюгюн да. Андан бери 78 жыл озду. Локъман Хаким: «Устазларынгы атангдан эсе бек суй», деп бош айтмагъан кёре эдим жашына.

Къайдадыла ана тилде сёлешген таулу анала? Къайдадыла, не айтаса да, не этеме деп, ата-анасыны ауазларына къарап тургъан жашла, кызла?

«Жаш ёсдюре билмеген кьул этер, кыз ёсдюре билмеген тул этер», дегендиле нартла, ата-бабаларыбыз.

СМИ айтханнга кёре, бюгюнлюкде суйсенг, ислам динни, суйсенг, христиан динни, суйсенг, чыйют динни, суйсенг а, будданы «кьулу» болурча концепция жарашдыра турадыла. Алай, таулу ананы сый-намысы, дебери жерине къайтхынчы, керти исламны дин фатыуаларыны мурдорун толу ангылатхынчы, башланган класслада, орус тилден кьалгъан предметлени, алгъынча ана тилде окьутхунчу, окьуу китапла, заман излегенча, жангыдан жазылгъынчы, хал тюзелир да, миллет, тил, тин, дин энчилигибиз сакъланыр, «мама» деген сёзден «ана» деген сёз багъалы болур деген умут мутхузду. Бу уа бизге кёчгюнчюлюкге дери окьуна таулу кьуллукъчуланы таулу-орус кьатынларындан жукъгъанды. Ол да совет жашаугъа бойсунууну бир амалы эди. Аны нёгери уа «папа».

– Биз жашагъан кезиуде ЕГЭ-ни «ахча кьытхан» оюн этип кюрешдиле. Билим эм илму (анда бир тюрлю бир илму эсленмейди) министерствода да, «Китап арада» да, Китап басмада да ана тилни кьырал тиллик даражасын сакълар ючюн, кеслерини ишлерин, борчларын тьоп тамырлары бла тюрлендирип, иш усталыкълары болгъан адамла табып, сабий садладан башлап сабийле бла, анала бла ана тилде сёлешгинчи, бу ишни аягъы юсюне салыргъа кыйын боллукьду. Бек башы: анасына, ана тилине суймеклик, ана тилден башланганьыча, туугъан жерине, элине, тауна, ташына, агъачына суймеклик да ана тилни истеуюнден болады. Бюгюнлюкде аскер кьуллукъгъа барыргъа суймегенле, Интернетни, жангы стандартланы хайырланыу, волонтьрлукъ, жаш гвардия, кьонак алыу, кьонак болуу – была бары да кьарыусуз, эрттеден сыналгъан эски амалладыла. Ол амалла ата-анагъа, жамауатха, Ата журтха кертичи адамланы ёсдюрюрге болушурла деп ийнаныргъа кыйынды.

Илму кьуллукъчула да, жазычула, журналистле, устазла, басманы ишчилери кесин кёре тургъанлай, айыуну ызын ызлагъанлай этип, кеслерини юйренчекли сорууларына, «Ана тилни кьалай сакълыйкъ» деген соруугъа, жууап этерге унамайдыла. Нек? Да нек болуб а, кёбюсюну туугъан-туудукълары ана тиллерин билмейдиле, юйлеринде орусча сёлешедиле. Ол соруугъа жууаб а ма былайды: къайда, кимден туугъанын билмеген, от жагъаны жылыуун сезмеген, кёрмеген, атыла-сатыла, Интернетден сора арбаз, эгеч-кьарындаш кёрмеген, адет-кылыкъ эшитмеген, соскадан (эмизикден) башха аузуна бир тамычы ана сют таммагъан, татымагъан харипни жамауатха жууушдуруп, билимге, диннге, адам кьурамына кьошхан бек ауур ишди. Быллайланы зараны хасер сабийлеге да тиймей кьалмайды. Быллайлагъа ана тил керек болмайды.

Бардыла, Аллахха шукур, адет-төрени, адетли билимни юретирге, кертиси бла да, жаш къяуумланы тюз жолгъа тюзетирге кёл салып ишлеген устазларыбыз да, аналарыбыз да. Жарсыгъа, аланы айтханлары чапыракъдан ётмейди, орус тилли таулулагъа жетмейди. Бизге былайда дуняда деменгили къыралны тили жашауда Россейде миллионла бла саналгъан халкъла орус тилсиз болалмазлыкъларын айтыргъа тюшеди. Ол кертиди, керекди. Аны юсюне кыгтай, ингилиз, немец, француз тиллени да билсек, бек игиди. Алай дуняны ана тилни болушлугъу бла таныгъан адам бирси тиллеге да игирек, бегирек хурмет этген төре барды. Ол заманда ана тилге да тийишли багъа бичиледи. Аны себепли, телевидение, радио бериуле, газет-журналла да аягъы юслерине болуп тебирегенде, биригип, иш этейик. Аналаны, ана тилни хурметлейик! Биз ангылагъаннга кёре, мындан кеч болгъунчу, къарачай-малкъар тилни халкъ тил, къырал тил мардасында сакъларыкъ да, иеси да, басма, илму институтла угъай, керти устазла бла аналадыла. Аллах алагъа онг кёзден къарасын! Окъуучулагъа бу назмуну юлгюге беребиз.

Ремзи Бурнаш, кърым-татар назмучу.

ТИЛКЪАУЛАНМА, Э ЖАШ!

*Аихам кезиу, ишден сора чыкъдым хауагъа солургъа,
Сора келди эсима, бир къайтайым деп, къарт аммагъа.
Амма айтыр манга эски таурухла, нарт жомакъла.
Ким да суйюп барыучуду бизни аммагъа къонакъгъа.
Салам берип кирдим мен, ётдюм юйню төрюне.
Къарасам, орта эшикден бир ауана кёрюне.
– Амма, – дедим, – кимди ол? Къонакъмыды? Къайданды?
– Хы дегинчи, топ кибик, бир жаш чыкъды отоудан.
Хош келгин, деп айтхынчы...
– Приветик! – деди ол манга.
– Эй... жаш, къарындашым, не айланаса, къайданса?
Бизни юйге да жууукъ бол, эрикгенинг кетип къайтырса.
– Нет, нет, дядя, – деди ол, – ишим кёпдю, я спешу.
Бизде завтра экзамен, диссертация я пишу.
– Тохта, – дедим, ашыгъып, кёзлерине арала. –
Шинтикге бир олтурчу, – дедим, кесиме тарта. –
Бери къара, къарындашым, санынг, сыйынг, сыфатынг,
Кеси тилинде сёлешмей, билиминг болмаз, къяуатынг.
Ким ийнаныр санга, ийне бла кёр къазады деп?
Устазынг юйретген дерслени халатсыз окъуна жазар деп?
– А я-то, брат, манга сиз замечания айтасыз.
Сиз всегда адамлагъа бир причина табасыз.
Их бин бусагъат – дипломант, не учите сиз мени.
Сиз заботьтесь, кем будет Ваша доченька Лейля.
Гуд бай, дядя! – деп, секирип турду олтургъан жеринден.
Тап, кёлегим суу болду аркъамдан акъгъан терден.*

– Тохта! – деп кычырдым, тауусулуп тѣзюмю. –
Кете эсенг, кет, жолунг бош, эшит бир сѣзюмю мени:
– Хар гюлню барды да башха ийиси, тюрсюню,
Хар бир ашны – тузу, мыстысы, балаузуу бла татыуу.
Хар бир тилни жылыуу, ариулугъу, ёню барды.
Тилкъауланма, эй жаш, сен, хар ишни эби барды.
Айтчы сен, кимге, неге керекди сен сѣлешиген тилкъау тил?
Не улду алим болсанг да, тилинг бузмаз билимни.
Беш тюрлю тилден бирер сѣз айтдынг, бир айтымны онгдурмай.
Ол сѣзлени биринде бир магъана болдурмай,
Къатышдырдынг сен беш тилни.
Окъугъанла бу къадар ана тилни бузсала, не этсинле башхала?
Ана тилинде жырланырла жырла, айтыула, кюйле да.
Ариулугъу тауланы, кыырланы,
Бу тилде ангыларла бир бирни атанг, ананг, халкъынг да.
Бу тилде ангылап бир бирни, кызынг-жашынг, барынг да,
Кеси тилинде насылды урунган элли, шичи, малчы да.
Бузма, жаш, сен ана тилни. Ананг, сени бѣлей туруп:
«Майн киндер», – демегенди, акъ сютюн аны ючюн бермегенди.
Хурметлесенг туугъан анангы, хурмет эт сен ана тилинге,
Ол заманда тюберсе намысха, билимге.
Ана тилин билмеген жюрекден жыр тѣгерми?
Налсыз ат а, чаришде чабып, алгъа ётерми?

Кърым-татар тилден ана тилге ЖУЛАБ улу Юзейир кѣчюргенди,
тюрколог, жазыучу,
КъМР-ни культурасыны сыйлы къуллукъчусу.

АХМАТЛАНЫ Люба

ЖЮРЕКГЕ ЖАМАУ САЛМАМ

КЪАРА ТАШНЫ ЖАРАСЫ

1

Къар жауады, жабады жерни
Сагъышым – ажашхан зурнуклай...
Ауазы улутады желни, –
Мен къалгъанма санга тансыкълай.

Жашауну биринчи къарлары
Агъарадыла тау башлада.
Жюрегим жияды таралып,
Таш жаргъан кюч а – кёз жашлада.

2

Гошаях! Ол ачы юлюшонг
Ачытды кёплени жанларын.
Нек келесе мени тюшюме,
Ташланы да къыя санларын.

О, къалай базындынг кючюнге!
(Бушуу жокъча бу къар а таза!)
Сюймеклик жоюлмаз ючюннге
Сынатдынг сен ташха да азап.

Таяндырмай армау башынгы,
Къаншауну сакъладынг ашыгъып...
Жарасы ол Къара ташынгы
Бюгюн да къанайды, ашланып.

3

Туманнга бёленнгенди эсим.
(Къар жауады Басхан тарында).
Жашагъанма, ах, билмей кесим
Гошаях бийчени жырында.

Къар жаады, жабады жерни
Сагъышым – ажашхан зурнуклай...
Ауазы улутады желни, –
Мен жашайма санга тансыкълай.

***

Юч жол айырылгъан жерде
Сакълаймыса мени алгъынча?
Бузлаймыса сууукъ желде,
Жюрегинги жарсыу алгъынчы?

Сюймекликни суратлары –
Сууукъ отну сууукъ нюрюча...
О, толмагъан муратларым,
Мудахсыз сиз ахыр кюнюча

Бу ёмюрню. Хаух дуня...
О, неди дуня байлыкъ?
(Кюз саламы – жауун къяа...)
Санга элтмез къадар къайыкъ.

Сюелме сен сууукъ желде,
Жырларыма да къой, ийнанма.
Юч жол айырылгъан жерде
Къалды насып, къалды ийман да.

Мудахды жаралы жюрек,
Бу жилиуукъ кёкню кенгича.
Юч жол-юч къуругъан черек...
Сен къыйналамыса менича?

***

Жаз табиьгъатны нюрю
Дунягъа тёгюледи.
Къалай жарыкъды кёлюм,–
Жюрекде сууукъ ёледи.

Жашауну азат тангы
Улёкъу чакъгъаннга ушайды.
Жауунну жыры – жангы,
Жауун къууанчада жилийды.

Агъачны жашил чачын
Оюнчу желчик тарайды.
Къайгъыларымы чачып,
Кёзюме биреу къарайды.

Хауаны тазалыгы
Жюрегими эсиртеди.
Сени айтхан сёзлеринг
Кече, кюн да эсимдеди.

БИЯГЪЫ

Биягы келгенди кыш,
Биягы кьар жаугьанды.
Биягы эски сагыш
Жюрегимде туугьанды.

Биягы урады жел,
Тереземи туюеди.
Эшигим ачыкьды, кел...
Жарам бир бек кюеди.

Алтын отну тюрсюню
Кёзлерингде ойнайды.
Ахтынырма, кючсюнюп,
Ангыларыкь – Айды.

Биягы кетерсе сен,
Барлыкь жолунг – тюзгеди.
«Жаша, – дерме, – сау-эсен,
Болур мадар бизге да...»

Биягы ётер заман,
Ол багьалы саугьады.
Жюрекге жамау салмам, –
Жолум бийик таугьады.

Биягы келирми кыш?
Биягы кьар жауармы?
Биягы эски сагыш
Жюрегимде тууармы?

***

Жарсыуума жарсыу кьошдунг,
Жапсармадынг,
Жюрегими нюрюн алдынг,
Кюч салмадынг.

Кьанат кьагыш,
Кьанатлыча, учалмадым,
Кьадарымдан мадар табып,
Кьачалмадым.

Гёбелекден башхалыгъым
Болмады,
Отда кюйдюм,
Муратым а толмады.

Мен болсам да
Отда кюйген гёбелек,
Мени ючюн
этме Аллахдан тилек.

Тилек этме,
Къабыл болмаз тилегинг,
Сюймекликни
Отда бишген жилегин

Юзалмазса,
Кюйдюрюрсе санынгы!
Андан эсе
Сакъла жансыз жанынгы.

Жазыуубуз
Бир болурун суймейме,
Сени отунгда
Жылынмайма,
Кюймейме.

Кюйдюреди
Башха отну кызыуу...
Хычыуунса,
О, жазыуеуз жазыуум!

Кюйюп-бишип,
Жаратылсам жангыдан,
Кюч алырма
Жангы кюнню тангындан.

САКЪЛА

Сакъла. Келирме бир кюнде,
Къучагъымы санга ачарма,
Къайгъыланы барын чачарма,
Кюйюп, жаратылсам кюлден.

Алтын чапыракълы кюзюм,
О, этме дау, Аллах кёреди,
Бирде жүрегимде ёледи
Санга айталмагъан сёзюм.

Къайдам, болалмадыкъ бирге,
Хар кюнюнге да, тюшюнге да,
Жазыуунга, юлюшюнге да
Жылыу табарча – берирге.

О, къышымы ахыр къары,
Жюрегими терениндесе.
Мени къалай мудах этесе...
Мудахды бюгюн Малкъарым.

О, тынгылагъыз, къаяла,
Желде тепсей тургъан къайын да,
Сакълагъанны иши къыйынды,
Сакъла, билсенг сакълаяла.

Сакъла, алтын чапырагъым,
Жауун болуп, сени жууарма.
О, къышымы ахыр къары,
Санга деп жангыдан тууарма.

***

Тогъуз жылым-тогъуз терек,
Къышда, жазда да чакъгъанлай.
Тогъуз жылым-тогъуз черек,
Жюрек жырымча саркъгъанлай.

Тогъуз жылым-тогъуз жырым,
Санга жеталмай жоюлгъан.
Тогъуз жылым-тогъуз жарам,
Къалам, тюз жарча оюлгъан.

Тогъуз жырым-тогъуз къууанч,
Тогъузусу да – ётюрюк.
Тогъуз жылым – тогъуз къоранч,
Тогъуз къамача ёлтюрлюк.

Тогъуз жылым-тогъуз атлы,
Атландыла насып соруп.
Сюймеклигим а – къанатлы,
Учуп кетди, азат болуп...

***

Бар. Сени сакълайды жол.
Мен сени тыйдыммы?! Къачан?
Къарамынг сууукъду къарча.
Къар эрип жерге агъарча
Энди эталмам...

Бар. Жолунг болсун ахшы,
Насыбынг жарыкъ жулдузча.
Сюймеклик ачыды, тузча,
Кёпюрю болгъанды бузча,—
Энди ёталмам...

Бар. Баргъан кёпге тюбер.
Чыкъ жолгъа, манга ышар да.
Сакъласын Аллах, къадар да.
Жилямукъ тыяр мадар да
Энди табалмам...

Бар. Мени кюнюм батды.
Ангыламайса алгъынча.
Мен кёрдюм сени жанымча,
Жюрегим тохтап къалгъынчы,-
Бар...

КЕТЕ ЭСЕНГ...

Кете эсенг – ахшы жолгъа!
Жокъду мадар къадаргъа...
Ата эсенг – терен къолгъа,
Насып суюдю алдаргъа.

Кёрюнеди минг кюзгюде
Арабызда бир терслик.
Билалмады жол кёргюзте
Бизге сокъур сюймеклик.

Кете эсенг, баргъан жолунг
Жарыкъ болсун алгъындан.
Келген кюннге этме соруу,
Кёпдю бизлей жангылгъан.

Кете эсенг, жолунг ачыкъ,
Киши тыймаз аллынгы.
Къолларымы уумам, апчып,
Не сёлешмем жалынып.

Таза сезим, бош ышандым
Кёз къаматхан нюрюнге.
Отха кирип къалай жандым,
Кече термилип кюннге!

Кёзлерим нек толадыла?
Жокъду мадар къадаргъа...
Гёбелекле ёч боладыла
Кеслерин отха атаргъа...

***

Жюрегими сезимлерин
Бу кыш сууукьлугу алганды,
Жазны, жайны да гюллерин,
Чалып-чалып, кырып салганды.

Сюйсенг, унут, сюйсенг, термил...
Кечем эсгериуден толады.
Жаным туююл эди темир,
Бирде темир да тот болады.

Эсгериуле элтген жерге
Барып, шошлукъ бла тубешеме.
Сени табалмай нөггерге,
Жангызлыгым бла селешеме...

***

Излегеним болмады,
Жашау, сен а мардаса.
Тилеклерим толмады,
Боллукъ болсун, маржаса!

Насыбымы сыйырып,
Юлешдиле арада,–
Ненча ачыу жашайды
Жашау салган жарада?

Излегенин тапмагъан –
Жюрек ауруу табады.
Кеси исси кяапмагъан –
Эшигими жабады...

***

Сорлугум, айтырыгым да жокъ,
Кюн батханды. Чыкмаганды ай.
Мен болганма айталмазча жукъ,
Ёмюрде да жарсыуданма бай.

Тёзюмю жетерми деп сынай,
Сынатдынг жашлыгыма азап.
Жауунну узун чачын сылай,
Сакълаганма жанымы таза.

Арада узакъдыла жолла,
Хар бири – жюрегимде ызыкъ.
Бир бирни сюредице жылла,
Кыйырсыз-чексизди жангызлыкъ.

Кёз кёрмезча, бир бирден узакъ,
Сен тюзде кюесе, мен-тауда.
Сюймеклик кьуруду бизге тузакъ,
Жюрекле тебедиле ауда.

Башымы сагъышларым басып,
Умутсуз кьарайма энишге.
Сюймеклик – дуняда насып,
Бизники ушайды бедишге.

Жюрегим тюйюл эсе сокьур, -
Къыш кетгенди. Келмегенди жай.
Бу ачы тизгинлени окьур
Хар адам... кесича ангылай...

***

Мен кьалгъанма кенгде, узакъда
Кюн-кюнум – тарыгъыуду, жилиуду.
Чакъырама сени ушакъгъа...
Жокъ жууап. Жууабынг – тынгылауду.

Сынагъанмы этесе? Сына!
Учузлап сындыргъан да «сууапды»!
Буралмам заманны ызына.
Тынгылау да, билеме, жууапды...

***

Аллымда тобукъланып,
Сюйгенинги айтаса.
Этеригинги этип,
Тобагъа нек кьайтаса?

Этеригинги этип,
Кечгинлик нек тилейсе?
Керексиз сёзлеринги
Жюрегиме тюйрейсе.

***

Тюшлериме сормай – ормай келесе.
Мен а сени аллынга чыгълалмайма.
Бошалгъанды жомагъыбыз, билесе,
Ёлген гюлме – жангыдан чагълалмайма.

Ётген кече келдинг мени тюшюме,
Мен а сени алгъынча сакъламайма.
Къой жанымы акъ кьарлада юшюме, –
Мен жюрекни сыр жырын жокъламайма.

Жырлай билген жырлагъанын къоярмы,
Жарыкъ жыры узакъ жары кетгенлей?
Сюе билген сыймекликден тоярмы,
Сюйгенинден къадар къуру этгенлей?

***

Жапханды къар жолубузну терен.
Боллукъ болду, терсни-тюзню излеме.
Ётген кюнню къайтмазын тергеп,
Келлик кюнден умутуму юземе.

Тюнгюлме сен а – насыбынг алда.
Жашау – насыпды, къалгъаны – алдау.

Узакъ болса да энди арабыз
Билдим, къоркъгъанына тюбейди ким да.
Ма бюгюн да ачыйды жарабыз,
Заман кетди, ол башына эркинди.

Унутма, жаным, мен да унутмам,
Алай жашама энди умутда...

Сейирди, тамашады дуня,
Заман да эмилик атлай чабады.
Сезимлерим, табалмайын уя,
Хауледиле...Къышны къары жабады

Чал чачынгы, керти сыймеклигим,
Жаннет нюрюм, ёмюр кюймеклигим!

***

Алай керек болур..
Алгъынча болалмабыз.
Алгъынча насыпдан
Биз энди толалмабыз.

Алай керек болур..
Алгъынча тюбешмебиз.
Эрикмей бир бирге
Къууанч да юлешмебиз.

Алай керек болур..
Кёзлерибиз нюрсюздю.
Жашайбыз къум тюзде,-
Къум тюзюбюз кюнсюздю.

Алай керек болур...
(Алай кимге керекди?)
Аллах кёре болур,–
Жаным темир терекди.

Алай керек болур...
Сёзлерибиз жансызды.
Жолларыбыз башха,
Жашауубуз сансызды...

***

Сюймеклик бошалса,
Къуругъан терекгеми ушайды,
Къуругъан терекге,
Бутагъы замансыз къуругъан?..
Сюймеклик бошалса,
Таркъайгъан черекгеми ушайды,
Таркъайгъан черекге,
Юзmezге амалсыз жутулгъан?..

Сюймеклик бошалса,
Жоюлгъан жашлыкъгъамы ушайды,
Жоюлгъан жашлыкъгъа,
Къаласы ажымлы оюлгъан?..
Сюймеклик бошалса,
Бузлагъан жулдузгъамы ушайды,
Бузлагъан жулдузгъа,
Жюреги сууукъдан уюгъан?..

***

Жаз келир.
Былымда баллиле чагъарла.
Жел урса,
Гюллери бурула агъарла.

Жаз келир.
Жылыуу жанынгы эритир,
Эсгериу юйюнгю
Ачылыр кирити.

Жаз келир.
Кырдыкла ёсерле шууулдай,
Сен алдарса мени,
Кесинги да алдай.

Жаз келир.
Узунчач жауунла жауарла,

Ёчюлген сезимле
Жангыдан тууарла.

Жаз келир.
Келгенича кетер ызына,
Ол барыр заманны
Чархында кызына.

Жаз кетсе,
Къалырла суймеклик тузакъла,
О, алдама мени,
Кесинги да сакъла!

Бир инсан тыялмаз
Заманны чабыуун,
Къыш жабар таулагъа
Гуржаба жабыуун...

ЫРАЗЫ БОЛУГЪУЗ

Бир бек келед къарап сизни кёрлюгюм,
Мен излейме жолда, юйде, арбазда...
Къыйын болгъанд сизсиз къалгъан ёмюрюм,
Бармыд энди жашауумдан магъана?

Жашай эдик ойнай-кюле, зауукълу,
Ёлюм бизни айырыр, деп сезалмай.
Бир кезюуге кетсек да къатыгъыздан,
Терк къайтыек, тансыкъ болуп, тёзалмай

Энди болмай башха этер мадарым,
Къабырлагъа женгил-женгил барама.
Тобукъланып, обагъызны къучакълап,
Тансыгъымы топуракъдан алама.

Атам, анам – багъалы адамларым,
Санларымда тебед сизледен къаным.
Ана сют бла сингдирип адамлыкъны,
Ата нюр бла бердигиз тау шартланы.

Сиз юйретген тюзлюк жолдан жанламай,
Хар балагъыз жашау эте барады.
Ёнге, сизни жокълугъугъуз бизлеге
Ёмюрлюкге кетмез жюрек жарады.

Атам, анам, анда – керти дуняда –
Уллу жашау даражаны кёрюгюз.
Къыйыныгъыз уллуд, къайтаралмадыкъ
Мадар бар эсе, разылыкъ беригиз.

Мен тилейме Уллу Аллахдан сизге,
Къыяма кюн жаннет эшик ачсын, деп.
Билип, билмей этген гюняхларыгъыз
Бар эселе, барысын да кечсин, деп.

ШОХАЙЧЫКЪЛА БОЛДУЛА

Кюн жылыуну онгсунуп,
Боз къозучукъ сюелед.
Ач болуп «ме-ме» десе,
Аначыгъы сют беред.

Ол жашагъан арбазда
 Ёседи бир кючюкчюк,
 Жюн кыппагъа ушагъан —
 Илеш затчыкъ, тюкючюк.

Ойнаргъа умут этип,
 Къуйрукъчугъун къайыра,
 Жууукълашды кючюкчюк
 Къозучукъну къатына.

Бурунчугъун жалады,
 Сюйюндю, кокаланды.
 Биринчи шуёхчугъуна
 Къозучукъ да къууанды.

КЪАЛАЙ ИГИ БОЛЛУКЪ ЭДИ...

Ашхы шартла орун ала жашауда,
 Насып келсе хар кимге да теппе-тенг.
 Къорап кетип зорлукъ, зарлыкъ, харамлыкъ,
 Бир бири бла шох турсала таныш, тенг.

Хар юйюнде насып жүрек жылытса,
 Аякъ тюпге жыгъылмаса онгсуз жан,
 Бирикмеклик бегисе хар тыпырда,
 Юзюлмейин чыкъса тютюн ожакъдан.

Къалай иги боллукъ эди миллетге,
 Жамауатдан кери болса терс атлам,
 Ёкюнмезча тюненеги кюнюне,
 Адамлыкъгъа ие болса хар адам.

Тау журтумда орун табып мамырлыкъ,
 Хар къалайда чыгъанасыз гюл чакъсын,
 Къыралыбызгъа келсин тынч-рахатлыкъ,
 Хар бир инсан жазыуундан къууансын!

ЗАМАН

Заман барад, сокъмакъ къоя ызында,
 Насып сакълайд ол замандан хар жан.
 Седирейле кюнле жашау кышпадан,
 Ёмюрлеге юлешине замандан.

Санау кюнле жазыу «болду» дегенлей,
 Юзюлелле жашау бургъан халыдан.
 Къорагъанча бу дуниядан ёнгелеп,
 Кетедиле къайтмаз жолгъа жангыдан.

СЕНГЕ

Кёп зат бла байламлы болду атынг,
Такыйкыаны сен кетмейсе эсимден.
Унутургъа излесем да, къарамынг
Чакырады, бойсундура кесине.

Жазгы жангур сабыр жаууп башласа,
Къулагыма келедиле сёзлеринг.
Кёк ачылып къалса бирде, болама
Ышаргъанча сени ала кёзлеринг.

Чууакъ кече кёкге суйюп къарайма,
Салам бере, биз сайлагъан жулдузгъа.
Ич тасхамы айтсам анга, жашырмай,
Эс бёлгенча кёрюнед жарсыуума.

Терслемайме сени, быллай заманда
Бек кыйынды суймекликни жакълагъан.
Андан кыйынд «насып» деген къаладан
Манга фатар жетерми, деп сакълагъан.

КЪУДУРЕТИ АЛАЙДЫ

Жер жылынып, уянганды табийгъат,
Баппаханчыкъ суу жагъада чакъгъанды.
Къууат табханд жанлы, жансыз, хар бир
Жашил кырдык жерни юсюн жапханд:

Къаргъа, къузгъун уя ишлеп кюрешед,
Кёкенледен кукук «алдап» кычырад.
Кёк кюкюреп, кыш бла жазны юлешгенд,
Тауда кийик баласына макъырад.

Гурт тауукъ да, ингиргиде сагъайып,
Юй жанында жюжеклерин «санайды».
Талачыкъда, ойнай келип, бузоучукъ,
«Чап да жет!» – деп нёгерчигин сакълайд.

Насыплыды быллай чакъдан кюч алгъан,
Ана тилинде къууанчлы жырлайды.
Хар кимге да жашау аллы болалгъан,
Сейир жазны къудурети алайды.

НАСЫПЛЫБЫЗ, ДЕР КИБИК...

Жетдирирми тиширыуну насыпха
Тёрде кьууат, тыпырда жылыу болса?
Юй тюбюнде, кийизчикде, сабийле
Ойнасала, бир бирчигин булжута.

Ана кьолда, ата ышыкьда ёсюп,
Хар баласы бирер толу юй болса.
Баш иеси ишге барып, чарпыусуз,
Ахлуларын кьууандыра, кьайтса.

Юйдегиде, адамлыкь тамал салып,
Сакьлансала адеп, намыс, тау шартла.
Жер юсюнден кьазауат кери кьалып,
Мамырлыкьда алгьыш айтсала кьартла.

Тюзлюк жорукь тамыр ийип жашауда,
Гюлле чагьып толтурсунла тюзлени.
«Насыплыбыз!» – деп айтырча анала,
Аллах берсин санаусуз ёмюрлени!

КЪАРАЧАЙНЫ ЖИГЕР КЪЫЗЛАРЫ

Уллу Ата журт урушну биринчи айларында Къызыл Аскерни санын 15 минг бла 600 жюз къарачайлы толтурганды, башхача айтханда, халкъны хар бешинчиси къазауатха кетгенди. Аладан 9 минги уруш аулаклада жоюлгандыла.

Быйыл кѐп къыраллада Уллу Хорламны 70-жыллыгын белгилегендиле. Аны себепли тюзлюк, азатлыкъ ючюн жанларын бергенлени дагыда бир кере сагыннган тюз болур. Бу материалда биз къарачайлы тиширыуланы этген жигитликлерини юсюнден айтыргъа излейбиз. Ала, Туугъан журтларына кертичилей къалып, къазауатны биринчи кюнюнден башлап сюелгендиле. Ахыр солууларына дери, патриот сезимлери хорлап, жауну аллын тыяр ючюн жанларын – къанларын аямагъандыла.

Къарачайлы къызла чексиз къыралыбызны хар жеринде, хар фронтунда башха миллетлени келечилери бла урушхандыла, Москваны азатлагъан къазауатлагъа къатышып, Берлин бла Рейхстагны алгъан кезиуледе да болгъандыла аскерчилени санында.

Связьчы Чотчаланы Качура аскер корабльде, Огъары Тебердиден Токъланы Шерифат Къара тенгиз флотну аскер-тенгиз авиациясыны санында бардыргъандыла къуллукъларын, ефрейтор Сейджан Абайханова, зенит-артиллерия полкну санында Москваны къоруулай, пулемѣтундан кѐп фашистни ол дунягъа ашыргъанды. Кавказда къалгъанла да къолларындан келгенни этгендиле. Партизанла Къанаматланы Нану бла Шама жауну аллына чыкъгъан эдиле, аллай бир талай тиширыу болгъанды. Туугъан журтларын фашистледен азатлай, этген жигитликлери ючюн ала кѐп тюрлю къырал саугъалагъа тийишли болгъандыла, орденле, майдалла бла саугъаланнгандыла.

Эркенланы Залийхат, къарачайлы «Зоя Космодемьянская».

1942 жылда урушда болум совет адамла къууанырча туйюл эди да, тылда къалгъан тиширыула да къолларына сауут алып чыкъгъандыла. Августда фашистле Шимал Кавказгъа жууукълашаддыла. Къарачай-Черкесни тауларында онжети партизан отряд бар эди, алада болгъанланы саны жети жюзге, коммунист, комсомол къызла уа жюзге жетгендиле. Эркенланы Бийболатны къызы Залийхат Карачаевскин обкомуну инструктору, пулемѣтчик, Зеленчукну партизан отрядыны политругуну болушлукъчусу эди. Ол кесини атын ёлюмсюз этгенди тылда бардыргъан къазауаты бла...

Немецле, алгъа таулагъа десантны бла разведчилени атып, Гюржюге жетерге излегендиле. «Дертчи» деген атны жүрютген партизан отряд

аланы алларына турады. Къазауатдан сора партизанланы бек ахырында къалып, Залийхат пулемётундан тохтаусуз атдыргъанды. Ол жауну къолуна тюшеди. Гитлерчиле аны Шимал Кавказда гестапону Кисловодскда орналгъан баш бёлюмюнде тутхандыла. Соруу соруп, темир чыбыкъла, резин токъмакъла, аякълары бла да туююп-уруп, азап чекдиргендиле. Алай жанын чыгъаргъа уа къоймагъандыла – дагъыда соруу сорурча. Излегенлери: партизанланы башчылары кимди, къайда тюбешедиле? Къарачайлы «Зоя Космодемьянская», анга алай атагъан эдиле, сёз чыгъармагъанды ауузундан. Тиширыудан жукъ алай эшитмегенден сора гестапону энчи къаууму аны Кисловодск шахарны тийресинде жойгъанды.

Черкесскден Кисловодскга бара туруп, Эркенланы Залийхат жаланда юч айтым жазылгъан гитче къагъытчыкъны ышаннгылы адамына бералгъанды. «Бизни къайтмаз жерге элтедиле. Алай жауну хорларыгъыбызгъа толу ышану юч-къарыу береди. Биз ёлюмден къоркъмайбыз»,– деп жазылып эди анда.

Аны илишаннга салырдан алгъа гестапочула тиширыугъа бешжыллыкъ къызчыгъы Зарема бла тюбеширге эркинлик бергендиле. Жилий тургъан къызчыгъындан айырыла, анасы аны жыйрыгъыны хуржунуна къагъыт салгъанды. Ол аны жууукъ – ахлусуна, тенглерине ахыр сёзю, осуяты эди: «Жилиямагъыз, жауларыбызны аны бла къууандырмагъыз. Заремачыкъны бла мени сюююгюз. Сизни жүреклеригизге салгъан жарам ючюн кечигиз. Кечигиз, сау къалыгъыз. Мени къоркъакъ болмагъанымы юсюнден барына да айтыгъыз».

Эркенланы Бийболатны къызы Залийхат ёлгенден сора Къызыл Жулдузну ордени бла, Ата Журт урушну партизаныны I даражалы ордени бла да саугъаланганды. Карачаевск шахарны ол жашагъан Ленинградская орамында мемориальный къанга да орнатылгъанды. Белгили къарачайлы жазыучу Байрамукъланы Халимат аны юсюнден «Залийхат» деген поэмасын жазгъанды.

Танкчыланы ротасыны командири, капитан **Темирболатланы Полина** Севастополь ючюн баргъан, Курская дугада къазауатлагъа къатышханды, Белоруссияны да фашистледен азатлагъанды. Урушну биринчи кюнлеринден башлап Юг-Запад фронтну танкчыларыны бригадасыны санында эди. Севастопольну тийресинде къазауатда жаралы болады. Госпитальдан чыкъгъанлай, Сталинградны къоруулагъан 7-чи механизированный корпусну 57-чи такчы бригадасына тюшгенди. Хурзукчу къыз Полина, хорламны жоллары бла Германиягъа дери жетип, 4-чю танкчы армияны санында Берлинге киргенди.

16-чы апрельде шахар ючюн къанлы уруш баргъанды. Тютюн, букъу, таууш, атыш, болгъанны от алып, юйле куююп, орамлада баррикадала ишлегендиле. Хар юй, чардакъ, арбаз ючюн баргъанды къазауат. Полина къуллукъ этген бригада отха, немецлени артиллериясыны тохтаусуз

атдыргъанына да къарамай, шахарны арасына жеталгъанды. Керек болгъанда уа, танкистле танкларын къоюп, пехота бла бирге алгъа баргъандыла. Автоматчиклени ротасында эди Темирболатланы къызлары. Ол этген жигитлиги ючюн төрт орден, жети да майдал бла саугъаланганды.

Уллу Къарачайны тауларында гвардияны старшинасы **Эбзеланы Муссаны къызы Халиматны** юсюнден жырла такъгъандыла. Онсегизжыллыкъ къарачайлы къыз кеси ыразылыкълары бла кирген Къобандагъы къазакъланы корпусларына къошарларын тилегенди. Андагъы тенглери бла бирге жауну аллына Къобанда, Ставропольде да чыкъгъанды. Комсомолка жигитлигин артыкъда «Ф» деген немец генерал Фельмини энчи юйреннген корпусундагъылыны жесирге алгъанларында кӛргюзтгенди. Ол Шаркъны къыраллары бла къазауат бардырыр ючюн къуралгъан эди, анда Ирандан, Тюркден, Иракдан къачханла болгъандыла. Аны кесини танклары, артиллериясы, авиациясы да

бар эди. «Ф» корпус Астраханьга билмей тургъанлай кирирча план хазырлагъанды. Алай генерал Кириленкону аскерини къолуна тюшгенди. Шаркъ къыралладан келгенлеге алайдагъы къумлада уруш этген тынч туйюл эди. 1943 жылны аллында «Ф» корпус, Ставропольде битеу техникасын тас этип, аскерини да асламысындан бошاپ, алай бла жокъ болгъанды.

Аны Грециядан Кавказгъа олсагъат жашырын атхан эдиле. Эбзеланы Халимат жауну ызындан болгъан къазакъ аскер заставада эди. Алай бла аскерчиле ол жашарын корпусну биринчи жесирлерин тутадыла. Артдаракъ къарачайлы къыз взводун къылыч атакалагъа элтгенди. Атлыланы санындан къуралгъан энчи разведчиклени взводуна башчылыкъ этип башлагъанда уа, жауну тылына кирип, «тил» келтириуде устагъа саналгъанды. Эки кере да жаралы болгъанды, къюч-къарыу алгъанлай, артха къайтханды.

Кавказ, Украина, Белоруссия, Польша... Сандомир плацдармда кечегиде жигит къызны кӛкюрегине окъ тиеди. Госпитальдан чыкъгъанлай, биягъы аскерчилени санына къошулады. Румынияны, Венгрияны, Австрияны, Чехословакияны азатлагъан урушлагъа къатышханды. Пражская операция бошалып, шахар немецлиледен азатлангъанда, Хорламны парадын бардыргъандыла. Анда баргъан ариу атланы биринде гвардияны старшинасы, 6-чы гвардиялы-истребительный танклагъа къажау тургъан дивизионну взводуну командири Эбзеланы Халимат да болгъанды. Жигит таулу къыз Къызыл Жулдузну ордени, 11 майдал бла саугъаланганды. Анга немецлени зорлукъларындан къутулгъан Чехословакияны ара шахарыны жамауаты къарс ургъанды.

Халимат Муссаевна жашаудан Уллу Хорламдан сора кетгенди, аны Уллу Ата журт урушну жигитича асырагъандыла.

Прагада бардырылгъан парадха дагъыда Къарачайдан **Глоуаны Рамазанны кызы Мёлек** да къатышханды. Ол аны орамлары бла танкада баргъанды. Аны юсюне, жолуна да кёп гюл кысымла атхандыла чехле.

Мёлек 1921 жылда Къарачай автоном областны Къарт-Журт элинде туугъанды. Билимни Микоян шахарны (бусагъатда Карачаевск шахар) педагогика техникумунда алгъанды. Андан сора андагъы 7-чи номерли школда ишлегенди. 1941 жылда урушха кетгенди. Алгъа Гюржюде къуралгъан танкчы полкда бардыргъанды къуллугъун, анда шофёргъа да окъугъанды.

533-чю аэродромну техника жаны бла жалчытхан авиapolккуну батальонуну водители, дагъыда бир жылны Сухумда 5-чи авиapolккуну СБ самолётунда стрелок – радист, 4-чю Украина фронтну дивизия управлениясында радист-телеграфист болгъанды. Кавказны азатлагъан къазауатлагъа да къатышханды.

Жигит кызы Къызыл Жулдузну, Ата журт урушну орденлери, «Будапештни алгъаны ючюн», «Праганы азатлагъаны ючюн», «Кавказны къоруулагъаны ючюн», «Жигитлиги ючюн» эм башха майдалла бла саугъаланганды.

Къарачайны кызыларыны санында урушха кеслери ыразылыкълары бла кёпле кетгендиле. Медицина бла байламлы да бир талайы болгъандыла, ала санинструкторла, фельдшерле, хирургия медсестрала эдиле. Чычханчыланы Фатима, Эркенланы Зафира, Къууатланы Зоя, Чотчаланы Софият, Ёртенланы Роза, Шевченко-Байчорова Ольга эм башхаланы атлары белгиледи. Назик инбашларында кёп тенглерин чыгъаргъандыла окъла тюбюнден, къазауатдан да. Уллу Ата журт урушну ахыр кюнлерине дери ала, ёз жашауларына къоркъуу болгъанын биле тургъанлай, жаралы болгъанланы жанларын сакълагъандыла. Госпитальда Алимланы Салима, тамата лейтенант Эркенланы Зоя, медслужбаны лейтенанты Байрамукъланы Халимат, лейтенант Батчаланы Зоя бакъгъандыла ары тюшген аскерчилени...

Медицина службаны старшинасы **Чычханчыланы Алимни кызы Фатимагъа** башха саугъаларыны барындан да бютюнда багъалы эди Керченский айрыкам ючюн баргъан къазауатда «Жигитлиги ючюн» алгъан майдалы. Артиллерия дивизионну фельдшери Фатимагъа ол аскер саугъа лётчик-истребитель Соколовну къутхаргъандан сора берилгенди.

Капитан Соколов Къара тенгизни тюбюне жауну эки «юнкерсин» ашыргъанды. Алай, немец самолётла аслам эдиле да, лётчик жаралы болуп, жаугъа жууукъ жерге тюшеди. Бир кесеги суугъа батхан самолётда капитан он сагъат тургъанды. Анга болушлукъгъа жиберилген эки санитар да ёлюп, Фатима бирде, баууру бла сюркелип, бирде тенгизни кыйыры бла бара, лётчик таба тебирейди. Гитлерчиле ол кезиуде атханын кыймагъандыла. Алай фельдшер, эсин ташлагъан жашха жетип, аны жараларын байлап, окъла тюбюнден чыгъаралгъанды.

Капитан Соколов алыкъа да сауду. Ол аны жанын сакълагъан къарачайлы эгечини атын унутмайды. Къызны жерлеши Илья Пшеничный да унутмайды жигит фельдшерни. Аны да ауур кюнюнде ёлюмден Фатима къутхаргъанды.

Къыралыбызны Уллу Ата журт урушда болдургъан жигерлигине кесини къошумчулугъун **Тохчукъланы Исмайылны къызы Шахийдат** да этгенди. Ол Микоян шахардагъы 4483 номерли госпитальны медсестрасы эди.

1942 жылны жайы эди. Шахийдат ишлеген Микоян шахардагъы госпитальгъа жаралыла кюн сайын тошедиле. Кече – кюн демей, медикле аланы жашаулары ючюн кюреш бардыргъандыла. Шахидат анасын, сабийлерин барып кёрюрге окъуна хазна заман табалмагъанды.

Шимал Кавказда болум да къутлу туйюл эди. Немец жууукъдан жууукъ келгенди. Жети жюзге жетген жаралы аскерчилени эвакуациягъа ашырыргъа керек эди. Алгъа – бек къыйынланы. Ала бла госпитальны начальниги баргъанды. Шахийдатха уа начальникни атындан къалгъан жаралыланы кеси къарыулары бла эвакуация этерге кереклиси айтылгъан буйрукъну тапдырадыла.

– Тамбла эрттен бла жолгъа чыгъабыз. Кисловодскга жетерге кюрешейик. Андан а – Орта Азиягъа, – деп госпитальда къалгъан медсестрала жаралылагъа билдиредиле.

Эрттенликде-эртте жолгъа тебирейдиле. Шахийдат юйюне жетеди. – Бизни кимге къююп кетип бараса?– деп жилий эди анасы. – Сени юч сабийинг барды, ала къалай боллукъдула? Анда эр кишиле жокъмудула?..

Алай Шахийдат кесини айтханындан къайтмазлыгъын билдиреди.

– Ол мени борчумду. Мен аны ахырына дери толтурлукъма.

Ат арбала жолгъа тебирейдиле. Кюн ортада Шахийдат аякълары кюйгенин сезип байшлайды. Сапохларын тешип къараса: териси къобуп, эти ашалып, къаны бара. Бинтле бла байлап, андан ары жаланаякълай барады.

Кисловодскга экинчи кюн танг жарый жетедиле. Анда уа – болгъан къатыш-къутуш. Эвакуация къыстау бара. Поездле уа аз жюрюй эдиле.

– Нальчикге тебирейик,– дейди Шахийдат.

Андан жоллары Орджоникидзеге эди. Нальчикде да насыплары тутмайды. Ахыр поезд тебирей тура эди...

Жаралы аскерчиле бла медсестрала Орджоникидзеге дери жаяулай барыргъа кёлленедиле. Алайлай Шахийдат медтехникумда биргесине окъугъан Нина Чеховагъа тубейди. Ол Тбилисиге баргъан эм ахыр поездни баш врачы эм начальниги эди.

Алай бошалгъанды ючюзкилометрлик жолу Тохчукъланы Шахийдатны.

Эркенланы Тилмекни къызы Зафира да ол поездде болгъанды.

Тбилисиге жетип, жаралыланы госпитальгъа тапдыргъандан сора Зафира андагъы воен-

комну буйругъу бла Боржоми шахаргъа барады. Анда да ишлей, урушха барыргъа суйгенин дайым да таматалагъа билдире эди. Анда уа медсестра болуп тургъанды.

Бир жол жаралылары алып баргъан машинала бомбала тюбюне тюшедиле. Машинаны терезеси сынады, шофёр алайда жан береди. Зафира, кёп къыйналып, машинаны барлыкъ жерине жетдиреди, андан сора шофёр болургъа дейди. Рапорт береди да, курслагъа ашырадыла. Аны бошагъандан сора зенитный артиллерия дивизионнга жибередиле. Къаллай жумушну тындырыргъа тюшмегенди анга!

Кече-кюн, жаз-къыш демей, жауну окъларыны тюбюнде, кирли жоллада да баргъанды машинасы бла Къарачайны жигит къызы Эркинланы Зафира. Жана тургъан машинадан секирип тюшюп, бомбаладан бла снарядладан аз кере къачмагъанды таша жерге. Адамланы саны азайып, зенит установкаы да жерине элтирге керек болуп къыйналгъаны уа! Командир а къуру ашыкъдыргъанлай:

– Терк! Снарядла бер!

Зенитчикле къара жерде ауанала кибик жюрюй эдиле. Аллай кезиуледе Зафирагъа да, жерге бауурланып, ауур ящиклени созаргъа тюшгенди.

Жаралы солдатны ауурлугъу къаллай бир болгъанын а ким айталыр? Ол, медсестра болгъанын унутмай, кюн сайын жаралы тенглерин байлап, окъла тюбюнден чыгъаргъанды. Аланы къолларында сауутларын да къыймай, иелери бла бирге медицина пунктха тапдырып тургъанды.

«Кнопка-чижик» – былай атагъан эдиле стрелковая ротаны аскерчилери санструктор **Ёргенланы Розагъа**.

Барыбыз да билебиз, ол къызла, жанында тагъылгъан къызыл жору болгъан сумкалары бла ненча кере кеслерини жанларына къоркъуу бола тургъанлай, окъла, снарядла тюплерине кирип, тенглерин ёлюмден сакълагъанларын. Бютюнда санструктор оналтыжыллыкъ, сабийлиги юсюнден кетмеген къыз эсе уа, къаллай сёзле бла айтыргъа боллукъду анга жүрек ыразылыкъны?

Роза кёп кере эшитгенди аскерчини тилегин:

– Сестра... болуш...

Сабий къыз, кесин аямай, хар бирини ауазына баргъанды, къанлары саркъа тургъан жараларын байлап, эслери аугъан аскерчилеге эталгъан болушлугъун аямагъанды.

Къайдан да тапханды къарыу? Къайдан эсе да тапханды. Аскерчиле суйюп, къубултуп айтхандыла анга «кнопка – чижик» деп. Биреулен аны жанына тийиб а бир кёрге эди, жауларындан башха боллукъ туйюл эдиле анга.

Тамата лейтенант Эркинланы Абуkningъызы Зоя Уллу Ата журт урушха тири къатышханладанды. Ол 1920 жылда Учкуланда туугъанды. Микоян шахарда фельдшер – акушер курсланы бошагъанды. Кисловодскда санаторийде медсестра болуп ишлегенди. 1939 жылда Невинномысск каналны къурулушуна да къатыш-

ханды. Урушну биринчи кюннде кетип, 558-чи номерли госпитальда бардырганды кьуллугьун. Зенитный полкнуну санында Москваны кьоруулаганды. Медицина службаны офицери Эркенланы Зоя Берлиннге дери жетгенди, Ата журт урушну ордени эм кеп тюрлю майдалла бла сауьгаланнганды.

Германиягьа **Хачирова Роза** да жетгенди. Ол Тёбен Марада туугьанды. Кьарындашы Хыйса, Кьызыл Аскерни лётчиги, жоюлгьан кьагьытны алгьанларында, кьазауатха кьыз кеси ыразылыгьы бла кетгенди, жыл санына эки жыл кьошуп. Аны уруш жоллары Москвадан Берлиннге дери элтгендиле. Медсестра курслагьа Тбилисиде окьугьанды. Москва ючюн сермешлеге, Смоленскни азатлагьан кьанлы урушлагьа да кьатышханды.

Россей Федерацияны Жигити Джанибекланы Голайны эгечи Мариям санитарный взводну командири эди. Кьазауатха Махачкьаладагьы медицина училищени экинчи курсундан кетгенди. Ол башчылкь этген взвод бир ненча жюз адамны сакьлагьанды жанын. Кьайда кьызыу уруш бара эсе, кьайда кьоркьуулу эсе да, ары кеси баргьанды Мариям. «Жигитлиги ючюн» майдал аскерчилеге бериледи, аны таулу кьызгьа бошдан бермегендиле.

*Не забуду врача я,
Скромную дочь Карачая,
Жизнь мне даруя, она
Ночь проводила без сна.
Смерть перед ней отступила,
Вновь я почувствовал силу,
На ноги встал я опять,
Снова ушел воевать.*

Бу тизгинлени **Аминланы Абдулкьадырны кьызы Салимагьа** белгили абхазлы поэт Чичико Джонуа жазгьанды. Иш а былай болгьанды.

...Кисловодскнуну госпитальларыны биринде Чичико кьыйын сау-суз болуп жата эди. Украинада баргьан кьазауатда алгьан ауур жарасы, кьыйын контузиясы аны жашаууна кьоркьуу салгьандыла.

– Хазна сау кьалсын, – дегенди госпитальны начальниги.

– Аны мени палатама кечюрюрмю эдик, – дегенди Аминова.

Нек айтхан болур эди ол чакьда алай жаш кьыз? Ол кезиуде, артда да анга жууап табалмагьанды кеси да. Баям, медсестра бир талай жюз километрни кьоратхан жаралы аскерчи тылда тургьанлай ёлюп кьалгьанны тюзге санамагьанды.

– Кечюрейик, – деп кьаты болгьанды ол биягьы.

– Ахшы.

Кечеле бла жукьламай, бир бири ызындан процедураланы этип тургьанды кьыз жаралыгьа. Салима, аны биргесине ишлегенле да кьолларындан келгенни аямагьандыла, алай Чичико жашаугьа кьайтмай эди. Ёлюм аны ундурукь башындан кетмегенча эди. Ахыр кере жангыдан кьан кьуаргьа дейдиле. Ары дери да этген эдиле, ол да болушмагьан эди. Жарсыугьа, аскерчиге керекли группа кьан госпитальда табылмайды. Аны башха жерден келтирирге керек эдиле, алай заман а – аз.

– Мени къанымы группасы анга келиширикди. Менден алыгъыз, – дейди кыыз.

– Алай жарамайды. Сен кѐп болмай башха жаралыгъа бергенсе къанынгы. Ол кесинги саулугъунга заран келтирирге боллукъду. Сен, врач, аны ангыламай амалынг жокъду...

Алай ол айтханын этдиреди.

Аладыла. Аскерчиге къуядыла. Ахырында кыыз эсин ташлайды. Врачла Салиманымы, огъесе жараланымы жанын сакълайыкъ, деп къоркъадыла. Насыпха, экиси да кеслерине келедиле.

Андан сора Чичико жашаугъа къайта башлайды. Госпитальдан чыгъар кюн да жетеди.

– Хурметли Салима, – дей эди ол, анга ыразылыгъын билдире, – къадарым алай болуп, сау къалсам, урушдан сора мен сени табарма. Сен манга, бош эгеч болуп къалмай, къан эгечсе...

Джонуа къазауатдан сау-саламат къайтады. Салиманы излеп башлайды. Жаланда 50-чи жылланы ахырында къарачай халкъ сюргюнден къайтхандан сора тапханды Чичико Джонуа Салиманы...

Къанлы къазауатны жыллары тарыхха кетедиле. Алай таулу кызыланы бу хапарларына тынгылай, сейир-тамашагъа къаласа, жауну хорлагъан батыр аскерчилени этген жигитликлерине да. Ала Туугъан журтларын чексиз суйгенден тургъандыла немецлени алларына, ол тѐлюню жашау ызы бюгюннюгю жашлагъа, кыызлагъа да юлгюдю. Тиширыула, батыр аскерчи кызыла, Уллу Хорламны бизге жууукъ этгенле, сизни бла ъхтемленебиз, бизге мамыр жашауну келтиргенигиз ючюн, ыспас этебиз! Сизни жигитлигизни энди келлик тѐлюле да унутмазла!

ЭРКЕНЛАНЫ Фатима,
филология илмуланы доктору,
КЪЧИГИ-ни тамата илму къуулукъчусу.

ИШИНЕ ЖЮРЕГИ БЛА БЕРИЛГЕН

Текуланы Махмут малкър халкъда биринчи болуп консерваторияны бошагъан жырчыды. Ол КъМР-ни къырал филармониясында 40 жылгъа жууукъ ишлегенди. Репертуары кенг болуп – запад классикадан эстрада жырлагъа дери – кѣп кере гастрольлагъа баргъанды, Москваны уллу залларында къуралгъан концертлеге къатышханды. Жаш тѣлюге аталгъан жырлары ючюн республиканы Комсомол саугъасына тийишли болгъанды. Теку улу КъМР-ни халкъ артистиди.

Бюгюн да жырчы суйген ишин къоймайды. Ол СКГИИ-де вокалдан дерсле береди. Белгили поэтлерибизни сѣзлерине жазылгъан, кесини репертуарындан къурагъан, композиторларыбызны жырларын жыйышдырып, алты китап чыгъаргъанды.

Къадарны «терслигини» таплыгъы

Махмут бла ушакъ эте, ол туугъан элин Кѣнделенни, анасы Мадинаны къобузгъа усталыгъын, ол сегиз сабийден бек гитче болгъанын, аны себепли ана жылыу анга бегирек жетгенин эсгереди. Сабийлей окъуна жыргъа, музыкагъа уллу тартыныуу болгъанды жашчыкъны. 1944 жылда 8-чи мартха – тиширыуланы байрамларына аталгъан концертте къатышайым деп тургъанлай, эрттенликде-эртте окъ атылгъаннга, къычырыкъ, тауушха уянганын айтады.

Къазахстанда жети классны бошайды. Болсада, аны бла тохтап къалмай, онунчу классны тауусхунчу, узакъ жол болса да, жюриуп тургъанды. Сахнада чыгъармачылыкъ иште тири къатышып, кѣчгюнчю жаш грамотала да алгъанды. Анасы, къыйын кюнлеринде къобузун согъуп, сѣз бла айталмагъан ачыуун андан чыгъаргъан макъамгъа салгъанын сабий жаш толу сезгенин да билдиреди.

Жырчы анда – мында редакциягъа келе туруучуду. Бир жол ол бир сейир хапар айтды. Сюргюннге тюшген биринчи жыллада тиширыула, башларын кечиндирип амал излеп, къолдан эшгенчиклерин сатаргъа кюрешгендиле. Махмутну тамата эгечи Кукуш бла аны экиге айланган эгечи, элlege айланып, эшгенчиклерин бирге жыйгъандыла. Сора, аланы элтип, сатып, ахчаларын келтиргендиле. Махмут эди ат арба бла аланы ары – бери ташыгъан а.

Бир сейирим, Теку улу ол жылланы, ауур кюнлени юсюнден мудахлыкъ бла айтмайды, бютюн аны сѣзлеринде, кѣзлеринде жылыулыкъ болады. Анда жашагъан халкълагъа этген хурметин да сезесе. Ушагъыбызда уа былай деди:

– Мен Къазахстанда жылларымы уллу жылыу бла эсгереме. Бизни, кѣчгюнчю сабийлени, жюреклерибиз къатып, огъурсузлукъ бийлерге

да боллукъ эди. Насыпха, андан къутулалгъанбыз. Мен аманлыкъны жюрегимде тутуп туралмайма.

Сабийни ким боллугъу, баям, аны гитче кюнюнде окъуна ачыкълана болур. Текуланы жашлары, сюрюнде жылларында малланы кюте, тохтамай жырлагъанын, шуёху грекли Виктор Шаманиди скрипкада согъаргъа юйретгенин да унутмагъанды. Аллаи такъыйкъалада, инсан табийгъат, Аллах бла жангыз кеси къалгъан кезиуледе, чынтты фахму жюрекде къозгъала башлана болур, аны керти жолгъа, таукелликге чакъыра. Алайсыз къалай кёлленирик эди кёчгюнчюлю жаш жашауун искусство бла байларгъа?!

Школну бошагъандан сора Махмут документлерин Ташкентде медицина институтха бла музыка училищедде вокал бёлумге бергенди. Кёчгюнчюлени сабийлерин медицинагъа барырларын кырал къуллукъчула къабыл кёрмегендиле. Алай бла Теку улу, къарачайлы жаш Ногъайлыланы Мажит да музыка училищеге киредиле окъургъа. Къадарны ол «терслиги» малкъар халкъгъа белгили жырчыны бла бир талай китапны авторун бергени уа хакъды.

Гоголь сураглагъан проспекте

– Къазахстанда жыллада Ленинградны консерваториясында окъуркъма деб а эсингде бармы эди? – деп сорама.

– Музыка училищеден сора Ленинградха андан ары окъургъа баргъанымда, насыбыма ийнаналмай эдим. Гоголь жазгъан Невский проспектни мен да алай суйген эдим, бош заманчыгъым болгъанлай, ары барып, анда айланыргъа излегенме, – деп жууаплайды ол.

Киши жеринде ёсюп, туугъан жерлерин кёрюрге термилген жашланы бла къызланы учунуулукъларына, билимге, окъуугъа термилгенлерине, романтика аланы жюреклерин бийлеп, битеу дунягъа ачыкъ болгъанларына дайым да сейирсинеме. Онюч жылны ичинде, литература, культура айнымай тургъанына да къарамай поэтлерибиз, къобузчуларыбыз, жаш адамла да анда-мында кеслерин билдире эдиле.

Ленинградда окъуй, жууаплылыкъны сезгенлей, кече-кюн да билим алыргъа, усталыгъын ёсдюрюге итингенди Махмут да. Ол жыллада Пушкин бла байламлы жерлеге айланып чыкъгъанын, анга къонакъгъа улуу эгечи Кукуш келгенин да айтады.

Совет Союзну Жигити Байсолтанланы Алим, Ленинградны, Балтиканы кьоруулай, жан бергенин билген эгечи къарындашы аны алайгъа элтирин тилегенди. Айтхылыкъ шахарны кесини орамларында, сейирлик жерлеринде айланып, эсгертмелерин да кёргюзтгенди Махмут эгечине. Айтхылыкъ Казанский соборгъа да баргъандыла. «Ийнанамыса, Кукуш юч классны бошагъанды. Ол Казанский соборну тарыхын айтып берген эди», – дейди.

Билимге итиниуюк, тутхан ишлерине кертичилик, жууаплылыкъ – была жашау нёгерлери болгъанлай къалгъанды озгъан ёмюрню 60-чы жылларында малкъар культурагъа, искусствогъа келгенлени. Адам улуу шахарда окъуса, белгили адамла бла да тюбешиуюдю. Махмутну

да тутханды ол жаны бла насыбы. Владимир Атлантов, Елена Образцова, Ирина Богачёва, Евгений Нестеренко – бары да битеу дуниягъа белгили опера жырчыла.

Ала бла вокал искусствону жашырынларына тюшерге итинген таулу жаш усталыгын ёсдюрген бла бирге бийик культурагъа да юйренгенди. Этген ишини кереклиги бла аны ахыры-

на дери жетдирилгине ийнанганды. 1963 жылда уа жырчыны Нальчикде сакълагъандыла.

Концертле, гастрольла...

Текулары Махмут Нальчикге къайтханлай, филармонияда ишге тохташады. Сора башланадыла кызыу кюнле. Ара шахарыбызны солуу юйлеринде концертлеге келгенле бизни жырчылары хар заманда да жаратхандыла. Ол жыллада, СССР-ни уллу шахарларында, Къабарты – Малкъарны литературасыны, культураны декадалары бардырылып, бизни жырчыла къараучуну музыка искусствобуз бла шагъырей этгендиле. Махмут алада запад классикадан башлап орус, республикалы композиторларыны жырларын да айтханды. Репертуары кенг болганы себепли, залдагъылагъа кёре, ол алгъадан хазыр этген жырын жырламай, башхаланы эшитдирирге да къолундан келгенди.

Москвада Колонный залда концертни уа Махмут бюгюн да суююп эгередиди. Белгили композитор Мурад Кажлаев дирижёрлукъ этип, Теку улу аны сахнасында Жеттеланы Мустафирни «Эшитемисе?..» деген жырын айтып бошагъанда, «Браво!» деген кычырыкъланы кызыу къарсла да тунчукъдуралмагъандыла. Андан сора жырчыны композитор Александра Пахмутова, Светлана Моргунова, башхала да алгъышлагъандыла.

Малкъарлы поэт Гыттыулары Максимни чыгъармачылыкъ ингири да ара шахарны «Октябрь» концерт залында бардырылгъан эди. Анда да артист кесини фахмусу бла къараучудан уллу ыразылыкъ тапханды.

Консерваторияны бошагъан жырчы операгъа, музыка театргъа да тартынмай амалы жокъду. Махмут республикалы Музыкалы театры филармониядан бир къауум негери бла «Свадьба Фигаро» деген оюнуна къатышханын айтады. Алай ол андан кетерге уа бир заманда да излемегенди. Аны сылтаун ачыкълай, былай дейди:

– Филармонияны къараучусуну культураны бийик эди. Музыкалы театргъа келгенлени бир-бирде: «Была жырламай, селешген нек этмедиле?» – дегенлерин эшитирге тюшгенди.

Ол жыллада, концертлеге, гастрольлагъа да къарамай, Теку улу музыка училищеде вокалдан дерсле берирге да жетишгенди. РФ-ни сыйлы

артистлери Таукенланы Галина бла Бапыналаны Зариф аны сохталарыдыла.

– Махмут хар студентине энчи кёзден къарай биледи. Аны бла бирге ол жумушакъ адамды, – дейди Галина Малкъарбиевна. – Вокалгъа юйретген ауур ишди, бирде студентни ауазын бузуп да къоядыла. Аны эртте ангылагъан Махмут бек сакъ болгъанды. Мен

улла хурмет этеме анга, жырчыгъача, устазгъача да. Аны китапла жарашдыргъаны уа болмагъанча уллу ишди. Жырчыланы унутургъа да боллукъдула, Теку улуну китаплары уа ёлюмсюздуле.

Устаз институтда сохталары бла да ёхтемленеди. Аны халкъ жыр айтыугъа юйретген дерслерине башха классланы окъуучулары да суйюп жюриюйдуле. Сёз ючюн, академиялы вокалгъа юйренеди мени экиге айланган къарындашым Сотталаны Ислам. Ол да айтхан эди сынаулу жырчыны дерслерине баргъанын.

Студентле бла малкъар халкъны Жангырыу кюнюне бла Уллу Хорламгъа аталган концертлерине да жыл сайын чакъырадыла. Дагъыда ол музыка искусстводан терен билимин жаш тёлуден аямайды, белгили композиторланы, жырчыланы юслеринден хапарлап, алада аудиону, видеону да хайырланып, сейир ингирле къурайды Махмут.

Дагъыда аны юсюнден болгъан бир ышан: ол чынтты орус интеллигенцияны жорукъларын бузмайды, кеси устазларындан алгъан жашау дерслени андан ары бардырады. Ол дегеним, студентле бла бир тил таба биледи, алагъа хурмет этип, кеси да намыс – сый табады. Аны юсю – башы хар заманда да тизгинлиди, айтхан сёзюне кертичиди. Теку улугъа юбилейи неда байрам бла байламлы сёлешсенг, документлерин, суратларын да энчи папкагъа тапчыкъ салып, алай келтирир. Юсюню тизгинлиги аны ишинде да эсленеди. Алайсыз къалай бла жыйышдырлыкъ эди ол бир талай китапны?!

Китапла

Текуланы Махмутну китапла жарашдыргъаныны багъасы бютюнда уллуду. Ала, сёзсюз, жырчылагъа, энчи школланы окъуучуларына, институтда вокал бёлюмню студентлерине, музыкантлагъа да керек материалдыла. Ол аланы профессионалча жарашдыргъанды. Къулийланы Къайсынны, Зумакъулланы Танзиляны, Алим Кешоковну назмуларына жазылган жырланы энчи китапла этгенди. Кесини репертуарында малкъар жырла да – бирине. Классика репертуары да – энчи эм малкъар, къабарты халкъ жырланы да бирге тийишдиргенди.

Музыкагъа, вокалгъа юйрениу бек кыйын усталыкъладан бирине саналадыла. Бу алты китапда жырланы хар нотасына дери къарап, аланы басмагъа жарашдырыргъа уа усталыкъдан, тѣзюмден сора да, тутхан ишине уллу суймеклик, жууаплылыкъ, граждан позиция да керекдиле.

Бир къауум жыл мындан алгъа жайда КъМР-ни Миллет библиоте-касына барама. Искусство бѣлумде угъай, битеу межамда окъуна хазна окъуучу жокъ эди. Махмут а анда ишлеген кыыз бла бирге жырла кирген китапланы излегенин кѣреме. Ол алты жыйымдыкъ китапны басмадан чыгъаргъанды. Аны алагъа салгъан кыйынынын ангылатхан тынч туюлдо.

Сѣз ючюн, аны Къулийланы Къайсынны назмуларына этилген жыр-ладан бла романсладан къуралгъан «На мир смотрите добрыми глазами» дегенине къарайыкъ. Анга 38 жыр киргенди. Белгили совет композитор Г.Свиридов бла Къулий улу шуѣхлукъ жюрютгенлери белгиледи. Ол поэтни назмуларына цикл жазар мураты болгъанды. Жарсыугъа, ауруп, жаланда бирчигин салгъанды композитор музыкагъа. Махмут, аны излеп, Свиридовну Москвада жууукъларына кыагъыт ийгенди. Ол жырны нота-ларын а Санкт-Петербурздан алгъанды. Аланы композиторну эгечинден туугъан Василий Белоненко жиберген эди.

Сѣзсюз, бу алты китапда хар жырны да кесини тарыхы барды. Аланы барын да Теку улу жюрегине сыйындырып, энчи дуня къураялгъанды, атын ѳлумсюз эте. Закий поэтибизни сѣзлерине жазылгъан жырладан къуралгъан энчи диск да чыгъаргъанды ол. Кесини жырларын да жый-ышдыргъанды бирине.

Бир жол «Къулийланы Къайсын бла музыка» деген бериуню алдыра эдик. Ары Текуланы Махмутну да чакъырабыз. Ол, сумкадан юч тюрлю кѣлекни бла гастукну чыгъарып, бизге айланып, былай сорду:

– Быладан къайсы бек жарашады темабызгъа?

Алай чынтты артист, къараучуну суйген, хар этген ишин кѣлю, жюреги бла этген адам сорлукъду.

... Махмут бла ушагъыбызны ахырында былай сорама:

– Жашаунгу жангыдан жашарыкъ болсанг, вокал искусствону сай-ларыкъмы эдинг?

Андан сакъламагъан жууапны эшитдим:

– Угъай. Врач боллукъ эдим. Анам арт жыллада, ауруп, бир бек кыйналгъанды. Массажгъа юйренип, кесим этип тургъанма анга аны. Доктор болсам, болушургъа кѣолумдан келлик болур эди...

Махмут медицинаны да терен билирге итиниригине ишеклигим жокъду, анасына себеплик тапдырырына да. Алай къуру малкъар халкъ угъай, республикада музыка искусство да жарлыракълай къаллыкъ эди. Былайда ол башында айтылгъан къадарны «терслигине» барыбыз да: «Алай болургъа керек эди», – дерге эркинбиз.

САРАККУЛАНЫ Асият.

«ЁГЕ» АНА

Эрттенликди. Кёпле жарты-кърту уянган заман. Алай капитан Жиганов ишсизди. Ол Орджоникидзе шахардан олсагъатда алгъан телеграммасын онг къол аязына къаты къысханлай кабинетинде ары бла бери тынгысыз атлайды. Жиганов, алай тынгысыз да болуп тургъанлай, теренден сагъыш этерге кюрешгенди, телеграммада айтылгъан шартланы бу сейирлик «оюнну» юсюнден кеси билгенлени да тенгleshдирип кюрешеди. Орджоникидзеден келген билдириуде былай айтылады: «Къалын агъач къыйырында сангырау къулакъны теренинде сансыз юйчюкню кёз туурабызда тутханлай турабыз. Нана Хударберидзе сиз ишекли болгъан адамланы бирлерине да тюбемегенди алыкъа. Машкаевланы кичилери ишге чыкъмагъанды. Нальчикчи бир жерде да ишлемеген Нина Карловна Скураткина озгъан жыл 28-чи ноябрьде къызчыкъ тапханын тохташдыргъанбыз. Аны больницагъа женгил болушлукъ берген машина бла элтгендиле. Адресин да билгенбиз... мындан ары не этерге кереклибизни билдириригизни тилейбиз».

Жиганов, ол тиширыуну тукъуму, жашагъан жери тюз-терс болгъанларын жангыдан тинте, милиция бёлюмде дежурныйге сёлешип, участканы милиционери Аслан Шереужевни бери жиберирин билдирди. Мычымай Орджоникидзеден келген билдириуню жангыдан окъуду. Ызы бла Шопаловну кесине чакъырып, ол къагъытны анга берди.

– Жолдаш капитан, не этерге керекбиз, сени оноунг къалайды? – деп сорду Шопалов телеграмма бла шагъырей болгъандан сора. Бу Нинаны мындамы излейик, огъесе арымы барайыкъ. Мени акъылыма кёре, Осетиягъа барырдан алгъа, аны мында излесек иги болурмеди? – Шопалов гара шешаны башын ачып, андан стаканнга иги кесек къуюп ичди. Ызы бла капитан не айтырыкъ болур деген акъылда тынгылауну басханлай сюеледи.

– Излерге керекбиз, бек къаты излерге керекбиз, – деди Жиганов, шинтигинден ёрге кётюрюле. – Участканы милиционери Шереужев ол тиширыуну жашагъан жерин билирге кетгенди, ол къайтсын да, анга кёре этейик оноуну. Нинаны юсюнден толу хапар билирге керекди Шереужев.

– Мени акъылыма кёре, ол бусагъатда Нальчикдеди. Баркизов алыкъа ишге келмегенди. Аны сакъламай, Абуруленскийни тутуп, Пятигорскден бери келтирирге эркинлик берген къагъытны мычымай жарашдырыргъа керекбиз. Ол адам бизге мында керек боллукъду.

– Тюссе, Боря, ол бек терк этилирге керекли ишди. Абуруленский бизни акъылыбызны билип, бир жары думп болса, хатлама табарса аны!

Эшик шош кьагьылды. Эркинлик алгъандан сора Шереужев шош атлай кирди кабинетге.

– Кир, берлакь атла, кьалайса, Аслан? – деп Жиганов анга жарыкь болду. – Ушакьны узакьгъа созаргъа заман жокьду, биз излеген «ариуканы» жашагъан жери, тукьуму да бу кьагьытда жазылыпдыла. Мычмай кьолгъа этерге керекбиз аны. Ол жашагъан тийрени хар заты да белгилдиле санга. Билемисе, Аслан, ол бизге бек керекди, – деп капитан ол оюмну кьайтарып, кьайтарып айтды.

Шереужев капитан берген кьагьыт бла шагьырей болгъандан сора анга соруулу кьарады.

– Да бу бизни эрттеден шагьырейибизди да, – деди Аслан. – Мени районумда жашагъан адамланы арасында бек бетсиз, бек ичгичи тиширыугъа саналады. Анасы тилек кьагьыт жазгъанды манга, не да этип, бу бетсизни жашаугъа кьайтар деп. Муну – Скураткинаны, эки эр кишиден эки сабийи барды. Аланы да анасыны юсюне атып, кьайда болса айланады, ичгенин, саякьлыгъын тохтатмайды. Документле жарашдыра турабыз, сюдге берип, сабийлени андан сыйырып, аналыкь эркинлиги ёмюрден ахыргъа болмазча. Юйюне хазна келмейди. Тюнене кефлени жайыкьдыргъан жерде тюбеп кьалгъанма анга. Бюгюн сагъат онда аны сюдге элтирге керекме... Уста таныйма бу тиширыуну.

Жиганов бла Шопалов участка инспекторну хапарына тынгылап, бир бирге соруулу кьарадыла.

– Ма хапар десенг, санга хапар, – деди капитан. – Аслан, мычмай тапдыр ол тиширыуну бизге. Бек керекди, бек!

– Анасыны юйюндеди. Сагъат тогузгъа сюдге барыргъа кереклисин ангылатханма. Бюгюн сюд аны оноун этерге борчлуду. Биринчиден, ичгичилеге бакьгъан жерге жиберирге керекдиле.

– Сюдде аны бла ушакь этерикдиле законнга кёре. Андан сора уа бери бек терк жетдир.

– Ангыладым, жолдаш капитан.

– Аслан, бир айтханына да эс бурма, бери келтир, – деди Шопалов да.

– Участка инспектор Шереужев бек аманлыкь ишлени тинтген бёлюмню начальниги Жигановну кабинетинден кёп сагьышла башын баса чыкьды. «Капитан бу тиширыуну быллай бир тынгысыз болуп нек излей болур? Мен ангыламагъан бир уллу палах иш барды былайда?» – Шереужев ол сагьышла бла тебиреди Нина Скураткина жашагъан юй таба.

...Нина не жаны бла да кесини оюмуну кьулу-кьарауашы бола ёсгенди, башхаланы айтханларын уллу кьулакьгъа алмай. Окьуп да бет жарыкьлы болмагъанды. Дерследен сора юйге ашыкьмагъанды – эл тюбю – эркин жашау. Кьалай-алай этди эсе да, сегиз классны тауусуп, башына эркин болду. Керекми эди ол школ анга андан ары. Вася шуёхуну айтыуу бла окьургъа Батайскде профтехника училищеге киреди, кинемеханик болургъады акьылы. Ма бютюдна зауукь жашау ол заманда келликди анга.

Билемисиз, Нина окьуун бошагъандан сора, ёз шахарына келип, тынгылы кинотеатрда тохтаиды ишге. Алай бу усталыкьны сайлагъанына бек терк сокьуранады. Бир фильмини халкьгъа тохтамай кёргюзтюдю

турмакълыкъ азап туююлмюдю Нинагъа. Кюнлени биринде, документлерин да алмай, кетип къалады ишден. Къызны хайырсыз жашауу алай бла башланады.

– Ох, Ниначыкъ, сен ариу жашауну патчахыса, бийчесисе. Жашла сени къол аязларында жюрютюрге тийишли къызса. Дунияда не иги зат да сени болургъа керекдиле, – деп юйретеди бир шуёх жашы аны, ичи аракъыдан толу стаканны да къолуна тутдура. – Жыл санынг келип, къарт болсанг, санга киши эс бурлукъ туююлдо, не игилик эталсанг да, башынга бусагъатда эталлыкъса. Адам дунягъа зауукъ жашаргъа деп тууады.

Аллай «акъыллы» сёзлеге тынгыламай а. Нина аракъы, тютюн ичерге да юйренеди. Туура жыл да турмай сабий табады Нина. Келеди анасына. Сабийни атасы, тукъуму ким болгъанын да билмейди.

Бар къыйынлыкъла Нинаны анасыны боюнуна тюшедиле. Нина уа бедешлик жашауну теренинден теренине кире барады; бала, ана къайгъылы туююлдо. «Еге ана» ататханды кесине. Юйден думп болуп кетип, жыл бла жарымдан экинчи сабийин табып къайтады анасына.

– Ниначыкъ, ата юйюнге бу жол да «къонакъгъамы» келгенсе? – деп сорады анасы. – Сабийинги атасы къайдады? Кимди ол?

– Да санга аны не башхалыгъы барды, анам? – дейди Нина, жукъдан уялмагъан кёзлери бла анасына жютюу къарап. Бек чырайлы, бек иги адамды. Кюз артында мени къатыннга алыргъа айтханды. Сокъуранса уа манга бютюнда иги – эркин жашаргъа сюеме. Сен туугъан балангы юйден къыстарыкъ болмазса да?

– Къызым, ёз баласын юйюнден бир ана да къыстамазлыкъ сунама. Энди бир жары да кетме, жаша юйюнгеде. Къолумдан келген болушлукъну этерме, кетме, тилейме...

– Анам, жанымы къыйнама. Мен сабий туююлме. Не этерими, не къалырымы кесим билеме. Эртте, кеч болса да Толик мени мында къоярыкъ туююлдо. Ол ариу жашаргъа юйреннген адамды эркин жашау керекди манга – ахчалы жашау. Нина кюзгю аллына сюелип, бетин, кёзюн, эринлерин сыйдамлап кюрешеди.

– Ой, къызым, бир аман ишге тюберсе деп къоркъама. Сени эрге киши да аллыкъ туююлдо. Толик да алдагъан этгенди ариу къыз. Мен къарт болгъанма, быллай бир къыйынлыкъ берирге Аллахдан къоркъмаймыса? Бу сабийни да атып кетсенг, мен къалай жашарыкъма эки къагъанакъ бла бирге?

– Жилятма кесинги, сабийлени биргеме элтирме. Милициядан келип мени излерге боллукъдула, эрине кетгенди дерсе. Жашаусуз этгендиле ала мени. Аман кёзлерине жолугъайым.

Нина кесини ууакъ-тюек затларын бирге жыйып, къолунда жюрютген уллу бохчагъа жыйып, эшик таба атлады.

– Милиционерле хатасы болмагъан адамны ызындан тюшюп кюрешмеучюдоле, – деди Нинаны анасы. – Нина, ала бла ойнама. Неди аланы сенден излегенлери? Тилейме, кетме, къызым!

– Къалай суйсем, алай жашарыкъма. Манга оноу этерге кишини иши жокъду. Мен айтханны унутма, анам.

– Мен айтханны ангыларгъа суймейсе, кызым. Алай этерге жарамайды. Кетме, ариу балам!

Нина сабийлерини, анасыны юслеринден чыртда сагъыш этмейди, аны башында башха ишле, оюмла къайнайдыла. Бу жол да кетеди юйден. Бирде кече белинде келеди, бирде келмей къалады юйге. Анасы уа сабийле бла, аланы ауараларындан ычхыналмай, ишге бармай кългъан кюнлери да аз туююл.

– Алтын кызым, сабийлеринги кьоюп айланма, алагъа жанынг аурусун. Ишден аллай бир кълып турургъа нёгерлеримден уялама. Сен баргъан, жорюген жерле ашыгъышлы ишле туююлдуле. Мени уа ишлемей турургъа онгум жокъду. Жашаргъа керекме. Мен айтханны тюз ангыла, ариу балам.

Евдокия Степановна ишге кетеди, Нина сабийлери бла юйде кълалды. Ма уллу кългъы – Евдокия Степановна ингирде ишден келсе, Нина юйде жокъ, сабийле кеслери жангыз. Къоншула къарап тургъандыла алагъа.

Нина думп болгъанды – кълдагъысын киши билмейди. Кългъанакъ сабийлени юсю бла ишлеген комиссия Нина Скураткинаны судге береди, сабийлени андан ёмурден ахыргъа сыйырыргъа деп.

Инспектор Шереужевни боюнуна жангы борч салынады: Нина Скураткинаны излеп табаргъа: «Жерден да чыгъар, тапхан эт», – дейдиле анга.

... Айламагъан, жорюмеген жери кълмады Шереужевни, тапмайды Нинаны. Аны капитан Жигановха билдиреди.

– Манга сени тутхучсуз хапарларынг керек туююлдуле, манга Нина Скураткина керекди! – дейди капитан. – Энтга да быллай бир зат: Емзак Кушназоков деген адам больницаны терапия бёлюмюнде ауруп жатады. Кёп болмай биз анга тюбеп кетгенбиз. Сорууларыбызны бир кълуумларына ышаннгылы жууап бергенди ол. Анга тышындан адам жибермегиз, деп бек кълты айтханбыз врачлагъа. Тюнене бир тиширыу ол саусузгъа аш-суу келтирип кетген хапары барды. Ким боллукъду ол, тамам билирге борчлубуз. Кушназоковну тенги-жууугъу жокъ хапары барды. Биз айтханнга врачла магъана нек бермедиле, нек ийдиле анга адам? Бу затланы юсюнден не билсенг да, мени тапмасанг да, Шопаловха айтырса.

Бир заманда капитанни телефону зынгырдайды.

– Капитан Жиганов тынгылайды, – дейди ол.

Жиганов сёлешген бёлюмню начальниги подполковник Максидов болгъанын ангылап, аны буйругъун толтура, Шопаловну да, Баркизовну да биргесине алып, аны кабинетине барады.

Хар замандача, кабинетни ичи тютюн ийисден толу, начальникни бетине кълрагъан да кълуанырык туююлду – бек ачыуланып тургъанын сормай билликди ким да.

– Олтуругъуз, акъсакъалла, – деди ол, къллугъуну бийиклигин келгенлеге таныта. – Капитан, мен ангыламагъан бир зат барды сизни ишигизде; алгъа тебиу жокъду, тынч олтуруп турургъа юйренип кългъансыз.

– Жолдаш подполковник, бизден не зат излегенигизни ангылагъанма, – деди Жиганов. – Бусагъатда Орджоникидзеге барыуну бир кесек

заманга сабыр этиуню тюзге санагъанбыз. Больницада жатхан акъ-сакъал бла – Кушназовоков бла – ушакъ этгенибизден сора жангы оюм туугъанды – алгъадан биз билмеген оюм. Кёп оюнла кёргюзте айланган нальчикчи тиширыуну – Нина Скураткинаны – кьолгъа этерге керекбиз. Мени акъылыма кёре, ол заманда хар зат да ачыкъ боллукъду.

Подполковник, столда календарыны эки-юч чапырагъын бир жанына адуруп, былай айтды:

– Ол палах тиширыуну иши сизге да белгилиди сора. Судья Васильев кёп болмай манга телефон бла сёлешип, аны табаргъа болушугъуз, деп тилегенди. Инспектор Шереужев ол Нина дегенни табып, Васильевни кабинетине элтирге керек эди, сабийлени аналарындан сыйырыргъады оюу. Къайдады Шереужев? Сени андан хапарынг бармыды?

– Инспектор Шереужев Скураткинаны къайдагъысын билгенди, алай ызындан кысха тюшмей кьолдан ычхындыргъанды, - деди капитан. – Биз этген оюм тюз эсе, больницагъа Кушназововну кёре баргъан тиширыу Нина Скураткинады.

– Ол адамны къайдагъысын билгенден сора ызындан кысха тюшерге керек эдигиз! – деди Максидов, тютюнюн къабындырып, аны эки-юч кере да кыстау тарта. – Шереужевни уллу кёллюлюгюню хатасы бизге жаппа-жангыдан ауаралыкъ сыната тургъанын кёремисе? Шереужев тюз келгенлей мени жокъласын. Ашыгъыгъыз, акъсакъалла, ашыгъыгъыз. Баркизов, сен бир кесек мычы.

Подполковник бир кесек сагъышлы тынгылагъандан сора, жютю къарамын Баркизовха буруп, ачыулангандан бир кесек къалтырагъан ауаз бла башлады хапарын.

– Агъачны теренине кирип, таулагъа ёрлеп, бир тюрлю эркинликсиз кийик жаныуарланы кьырып айланганла бардыла. Ала кимле болгъанларын тохташдыргъанбыз. Бек уллу палах недеди десенг, аллайлагъа болушуп, скойгенлерин этип айланьргъа онг берген адамла болгъанларыды. Районну милиция бёлюмюне башындан кысыулукъ этген адамла бардыла. Ол, бу уучугъа тиймегиз деп, ачыгъындан сюелген къуллукъчула. Хатаны этгенле уа егерье кеслеридиле. Алгъаракъда эки егерь УАЗ-469 автомашина бла агъачны теренине ташайып, бир доммай (зубр) бла эки къабан ёлтюргендиле. Ары дери да аллай затланы къайгъысыз эте келген адамла бу ишлерин да оюннга санап кьойгъандыла. Эндиге дери уа кьолгъа тюшмегендиле. Кече белинде тутхандыла милиционерле аланы: Скидченко Фёдор, Каладесов Нургали – тынгылы сауут-сабалары болгъан адамла. Аланы таматалары Сандул Бердуков не айтсала да этип, излегенлерин тапдырып тургъанды. Егерье уа кийик эт керекли этмегендиле.

Ол законсузлукъну отун жандырып айланган адамланы кьолгъа этген алай тынч болмагъанды. Алай милиционерле, алагъа жол табып, сауут-сабаларын сыйыргъандыла. Олсагъатда ичгенлери татып тургъан егерье милиционерлени бек жанып сёлешгендиле.

– Бююннгю ишигизге кёп кере сокъураньырыз, – деп къаты сёлешдиле ала, бир бирге ал бермей. – Чынларыгъызгъа тансыкъ болурча этербиз. Бизни Сандуланы жангыз бир сёзю... Жаныгъыз саулай былайдан къуругъуз.

Нургалий болганды бек кьутурган. Фёдор а, баям, айтхан сёзюне сокьуранса керек, башларын палахдан кьутхарыр амал табаргъа кюрешип, жалынган хал ала, былай айтды:

– Бу кийик жаныуарланы биз ёлтюрмегенбиз. Законсуз ишни этгенледен сыйыргъанбыз... Кеслери уа къачып кетгендиле, ызларындан кьуууп, жеталмагъанбыз.

Милиционерле Каладесовну кефлени аяздырыучу жерге ашыргъандыла, Скидченкону тутуп, соруу этерге келтиргендиле.

Бу затланы барысын да санагъанымы хыйсабы, жарсыугъа, жашаубузда биз уялырча ишлеге тюбей келебиз... санга былайды деп, ишинге, адамлыгъынга чурум тапмайма. Билиминг бар, борчунга чынтты юрист кёзден къарайса. Бир-бирде оздургъандамы эте болурса, дерге да боллукъма. Табийгъатны кьоруулауну юсюнден газетде басмаланган статьянгы окьугъандан сора келгенме ол оюмгъа. Сандулагъа асыры бек къатылгъанса. Ол танымагъан кьуллукъчу жокъду. Аллай затны эсге алмай жарарыкъ туйюлдю. Сакъ бол, ала бизден кючлюдюле.

– Гид Захохович, хапарынгы башын жабып сёлешдинг, – деди Баркизов, – ачыкъ айтыгъыз муратыгъызны.

– Сени статьянда айтылгъан шартланы кертиликлерин Фёдор Модестович кеси тинтирикди. Ол не бла бошаллыгъын киши да билмейди алыкъа. Алай бу ишге артыкъ ыразы болмагъанын билдиргенди манга.

– Узакъгъа созмай алай айтып кьойсанг а. Мен биринчи кере эшитмейме сен айтханланы. Эрикдиргендиле, андан-мындан сёлешип.

– Жашыртын къагъытла кёп тюшедиле бизге. Сени юсюнгден жазгъанла да эрикдиргендиле бизни. Элде атанг-ананг уллу, къатынынж женгил машина сатып алгъандыла, дейдиле. Былагъа ахча къайдан чыгъады, дейдиле.

– Фёдор Модестович манга эрттеден тиш билейди. Ол оюму тюзлюгюне ийнанамыса, Гид Захохович? Фёдор Модестович кирик кьуллукъчуланы хаталарындан бизде аманлыкъчыла кёпден-кёп болуп барадыла.

– Мен санга айтханны тюз ангыла, Бердуков башындагъыла бла уллу байламлыкъ жюриютеди. Фёдор Модестович бла антлы тенгледиле. Сен ол затны эсге алыргъа суймейсе, Лёня. Тилейме, кесинге да, бизге да сакъ бол.

Фёдор Модестович, алгъа прокуратурада ишлеп турган адам, обкомда уллу кьуллукъгъа ёрлерге жол тапханды. Бердуков Сандула да аны эрттеден шуёху. Аны унутуп жарамаз.

***

Инспектор Шереуев больницагъа барып, анда ишлегенле бла кёп затны юсюнден ушакъ этди. Кушназоковха аш-суу келтирген тиширыу Нина Скураткина болгъанына арталлы да ишексизди ол. Саусуз жатхан палата хар затны къармай кетип, эки аракъы шеша, бир шеша гара суу, бир пачка печенья, иги кесек бишген эт да эследи. Быллай жазыулары болгъан къагъытчыкыны да кьолгъа этди: «Привет тебе от Боса. Советую быть разумным и не болтать лишнего. Не связывайся с легавыми, лекарства тебе принесут хорошие. Косой».

Шереужев олсагъат окъуна Жигановха телефон бла сёлешеди. Алай жеринде тапмайды. Сора Кушназоков бла ушакъ этер акъылгъа келеди. Болмады иши: саусузну къаны кётюрюлюп, сант этип башлайды,.. Профессор Нагоев бла хирург Емузов палатагъа мычымай жетедиле. Кушназоков аланы сорууларына жууап бералмайды, къыйынды.

«Не болуп къалды мынга олсагъатха, – деп сагъыш этеди инспектор. – Капитан Жиганов келип, муну бла ушакъ этип кетгенди, иги дарманла табып жиберген хапары да барды. Мычымай табаргъа керекме капитанны».

Шереужев милиция бёлюмге барып, тамата лейтенант Шопаловну жокълайды. Ол да жокъ анда.

– Аманлыкъчыла бир таксистни тохтатып, кесин тюйюп, машинасын алып къачханын айтадыла. Шофер больницадады, Жиганов бла Шопалов ары кетгендиле.

Олсагъатда Шереужев да болгъан халны ангылатып онг жокъ эди: ары-бери терк-терк атлайды, кеси кесин ашайды, тилин чайнайды. Ол сау кюнню ичинде адам эс бурурча бир зат да этмегенди. Шереужев къысха заманны ичинде эки жерге туберге кереклиси уа акъылындан кетмейди, не бек къаны бузулуп эсе да: аракъыны алып, сатып айланган саудюгерчи адамгъа – Куражановха бла Шолоховха. Ала бир жерде да ишлемей, хыйлалыкъ бла баш кечиндиредиле.

Бёлюмде дежурналыкъ этген милиционер Сезаев бёлдю Шереужевни сагъышларын.

– Аслан, капитан Жиганов излейди сени, – деп, телефонну чолпусун анга узатды.

– Биз кёп турмай сиз болгъан жерге жетерикбиз, ары дери Дивная орамны 37-чи юйюнде жашагъан Новокшонский Кирилл Ивановични милиция бёлюмюне тапдыр. Баркизовну къайдагъысын да бил мычымай.

***

Таксини шофёру Жанимов ишни къалай болгъанын ангылатады милиционерлеге.

– Мен ючеуленни больницагъа дери элтип, алайда иги кесек заман турдум, ары-бери барлыкъ адамла келирлерин сакълап. Бир заманда больницадан ючеулен чыкъдыла: бир тиширыу бла эки эр киши. Тиширыу, мени къатыма келип: «Бошмуса?» – деп сорду. «Хау», – дедим. Сора ол эр кишиледен бирлерин чакъырды да, машинагъа миндиле. Эр кишиледен бирлерин – ол больницадан къалгъанны таныгъаныма ишексизме – Кирилл Новокшонскийге бек ушатдым. Ол гаражда автослесарь болуп ишлеп тургъанды.

Шахарда бир тар тыгъырыкъгъа киргенибизлей, машинаны тохтатырымы изледиле тиширыу да, эр киши да. Кёзню ачып жумгъунчу заманчыкъны ичине ала башыма бир ауур зат бла алай сермедиле, алай да эки кёзюм жукъ кёрмей къалдыла. Эсим ауду. Бир заманда солуууму теренден ала ачдым кёзлерими. Тёгерекге къараргъа кюрешеме – киши кёрюнмейди. Ёрге турургъа кюрешеме, болалмайма. Къычырып, тауу-

шуму да эшитдиралмайма. Насыбыма, ким чакъыргъанын билмейме, алайгъа терк болушлукъ берген машина жетди...

Шофёр айтханнга кёре, ол тиширыу Нина Скураткина болур деген акъылгъа келдиле органлада ишлегенле. Эр киши уа кимди? Аны билир ючюн а Новокшонскийге соруу этерге. Ол эрттеден чотха алынып турады – аты аманлыкъчыланы тизмесиндеди. Адамланы тонап, башха аманлыкъ ишлеге къатышып, юч кере тутулгъанды.

– Нина Скураткинагъа ахыр кере къачан, къайда тюбегенсе? – деп сорду Баркизов Новокшонскийге.

– Кимди ол айтханынг? Мен таныгъан адам туююлдю сизни Нинагъыз?

– Ётюрюклени жюздюресе, Кирилл Иванович. Бюгюн больницада не иш бла айлана эдигиз? Нёгерлеринги таксиге миндирип, ашырып, кесинг больницаны арбазында къалгъанынгдамы ётюрюкдю?

– Аха, бир затла эсима тюшдюле, жолдаш следователь, – тюздю, аны аты Нинады, тукъумун а билмейме. Ол кинода ишлегенинде танышханем аны бла, иги тиширыуду ол. Бек жаратама аны.

– Мен аны ариулугъун сормайма санга, больницагъа нек баргъан эдигиз? Нина Скураткина бла кетген эр киши ким эди, ала къайры барлыкъ эдиле? Бурмай айт хар затны.

– Бир сёзню бурмай айтама, эсде болмай тургъанлай тюбешип къалгъанбыз. Мен больницада Иринагъа жолугъургъа баргъанем, ол анда ишлейди. Анда больницагъа кирген жерде Нина ол биргесине кетген жаш бла сюелип, ушакъ эте тура эдиле. Мен Нинаны нёгерин ары дери бир жерде да кёрмегенме. Эбизеге ушатханем. Нина анга «Мика» дегенин эшитгенем. Къайры баргъанларындан да чыртда хапарым жокъду...

Тинтиуледе ачыкъланнганына кёре, больницада Кушназовну уу берип ёлтюргендиле да, автомашинаны урлагъанла да, Луиза Тенни юйюн тонагъанла да органлада ишлегенле ишекли болуп, ызларындан тюшюп айланган адамладыла.

Малкъар тилге
ШАУАЛАНЫ Хасан кёчюргенди.

РАСУЛ БЕК БАГЪАЛАГЪАН НАЗМУЧУ

Магомед Ахмедов бюгюнлюкде Дагъыстанны, Россейни да бек уллу, бек айырмалы назмучуларындан бириди. Ол 1955 жылны ноябрь айында Гонода деген элде тууганды. Орта школну бошагъанлай, Москвада Горький атлы Адабият институтха киреди. Анда окъуй тургъанлай, студент агитбригадада бла бирге Поволжьеде, тенгизчиледе, аскерчиледе, Германияны Лейпциг шахарында да бола-бола турады.

Москвадан къайтханлай Китап басманы редактору, Жазыучуланы союзуна правленини жууаплы секретары, жазыучуланы авар секциясыны таматасы эм башха жерледе ишлейди.

Бусагъатда Дагъыстан Республиканы Жазыучуларыны союзуна правленини председателиди, Россейни Жазыучуларыны союзуна правленини секретарыды.

Назму жазып школда окъугъан жылларында башлагъанды. Биринчи китабы авар тилде «Кечеги жазмала» деген ат бла 1979 жылда чыккъанды. Аны ана, орус тилледе «Къач сагъат», «Заман балладасы», «Назмула», «Кюнле», «Шахар назмула», «Жылла», «Поэт», «Тизгин», «Сюймеклик фыйгъамбары» деген жыйымдыкълары басмаланнгандыла.

Магомед Ахмедовну чыгъармаларын орус тилге белгили сёз устала Юрий Кузнецов, Сергей Васильев, Александр Еременко, Марина Ахмедова-Коллюбякина кёчюргендиле. Аны назмуларын бек жаратханларын Расул Гамзатов, Лев Озеров, Александр Михайлов, Вадим Дементьев эм башха белгили россейли жазыучула баямлагъандыла.

Ол авар тилге Александр Пушкинни, Михаил Лермонтовну, Александр Блокну, Сергей Есенинни, Владимир Соколовну, Николай Рубцовну, Юрий Кузнецовну, Олег Чухонцевни алакат тап кёчюргенди.

Бюгюн биз сизни Магомед Ахмедовну бир бёлек чыгъармасы бла шагъырей этерге сюебиз.

АНА ТИЛИМ

Тюбей жангы танга дагъы тауда –
Чачымча акъ ол, чыммакъ-акъ.
Ана тилим кетмез да мен сауда,
Болса да сау къырал гунч-топуракъ.

Сен бир кесинг адет-тёре, тёзюм...
Къырал мычы, тохтат лахор –
Хар ким иши – жаншау, ачыкъ сёзюм,
Кесинг да ёренге зор-хор.

Авар тили-кюнюм – кьайта артха –
Ёлюмсюзлюк биргесине:
Къарайма, аламгъача, хар къартха,
Минг жыл болгъанча кесиме.

Мен тау, кьяя бетин окъугъанлай,
Хар кюн сайын билим алдым.
Къайда болсам, санга къайгъыргъанлай,
Агъач-ташда солуу тапдым.

Энди мени бла жууукъ бирге,
Кюндоуз, кече – жаным сауда:
Мени ана тилим чыкъсын тёрге,
Ансыз мен жокъма жашауда.

БУЛБУЛ КЕСИ КИБИК

Булбул кеси кибик, жашлыгъымда
Жашай, солугъанымча, жыр айтдым.
Палах ёмюр, кет, турма жанымда –
Бек бошму тёзюмде сюек къатды?!

Бюгюн къабырлада айтхын къалай
Сюймекликни жырын? Шумсуз тура...
Жаным-уучу, кийик да атханлай,
Артда бола жалдатлагъа туура.

Айырыргъа заман, сен кеч, онг жокъ,
Булбул да гюняхсыз болмаз, алай
Ёмюр бара, кеси болгъанча окъ...
Къалгъан нечик кыйынды булбуллай.

Алай жукъу бёле, жюзе окъла –
Эл-журт, къырал саулай аман жутлай.
Ала илишаннга терк саллыкъла –
Жюрек!.. Анда булбул жыр айтханлай.

* * *

Эсде да жокъ аны къайда эшитгеним –
Не биз биргеми туралдыкъ ол сезимде?–
Бу биринчи кере сёзден эсиргеним:
«Жауады кьар жюрегимде!».

Тюбей да келдиле сёзню тюзю, терси,
Тюз ташланыча батдыргъанма кёлюмде,
Алай бошалмайды жырны терен дерси:
«Жауады кьар жюрегимде!»

Кёп чакъырым, ыз-ыз ызлай, къала артда –
 Биз тилекли иче ачыу, жарсыу бирде,
 Ма биягъы манга ёмюр къатлай къатда:
 «Жауады къар жүрегимде!».

Буз – жанымда, жел лёкъотну да къобара,
 Боран а жаралы санын булгъай юйде.
 Сёзле келе эсге, кете бар ауара:
 «Жауады къар жүрегимде!»

Журтум, ийменме сен, кюсей
 Тюгюн къушну... Бирге жырлай патчах таджын,
 Авар, лячин тилин бийик эте къачын:
 «Жауады къар жүрегимде!»

* * *

Кечги къачны тюлкюча жортханы:
 Учунуулукъ кёлде.
 Тюз кюн тамычылай хар учханы
 Чапыракъны кёкде.

Эседди: аланы тута билдим
 Жазыу къадарымда.
 Артда, жүрек жырлай, санга ийдим,
 Къышха аз къалгъанда.

Къайын терек чатха, артха келдим,
 Жууаб а жокъ мында.
 Жангызлыкъда сени къачда сездим,
 Болгъанча къатынгда.

Биз нек къача къууанчладан бирде,
 Жанда тута жарсыу кёмюр?
 Алай чынгыл ара бирикдире:
 Къач – саргъылдым кёпюр!

* * *

Биз биягъы тойда къонакъ,
 Мында болгъанчабыз бырناق.
 Терс-мерс хапар жыя эсибизге,
 Алай къыймат тапмакъ кесибизге –
 Эминадан да къууанмакъ!

Биз жашагъан, кетген заман
 Къачды: эте ол дау, тырман,
 Тирей ушкок – алай бу жашау,
 Окъдан да терк жулкбады жан – жаншау:
 Эминада жут той, къурман.

* * *

Кёре уруш-түйюш кьзауатны,
Жашау кыймат излей жазмалада.
Аллах тас этдирмез адам атны,
Бирде насып тежей кыйнаулада.

Жашау а берилген болур андан:
Кюн санауда табарча жууукълукъ
Чалбаш таугъа!..Ёмюр а – урушхан:
Ол энди насыпха эте жаулукъ.

* * *

Бир былхымсыз туруп фахму кьатда –
Онг жокъ кьутулургъа андан.
Бар жуддузла азат оспарлыкьдан,
Ала толуп жарыкълыкьдан.

Алай бир Аллахха жетсе сёзюнг,
Кёрден тура, насып болса.
Жашау чакъла – сыйыр сенден тёзюм,
Бар не да бош – уят кьалса.

Аллах алып фикир акьылмандан,
Кьагъыт, кьадар бетин кердим.
Бар кьарасы, агъы да – кьардан!..
Сенсиз алай седиредим.

Ёмюрледе мени бла кьалсын
Эсгермеген дууа сёзюнг.
Кьууанч ауаз кьанатча кьагъылсын,
Жырлай, жарыкь берсин ёнюнг!

* * *

Сенде ючюлтюлсе чайыр чыракъ,
Дууа терк жандырыр...
Нечик кьутсуз
Саулай алам –
        бизге заманды дауурсуз –
Жашау татлы, болсам да апчыракъ.

Жарым ёмюр артда – бир ол сёзюм! –
Заман Тейри адамлагъа жерде кьутсуз:
Сагъат кюнле санай, тилейди аяусуз
Ая хар такыйкъа, сыйлай тёзюм.

Айтханча шыбырдай, бу тизгинле:
Къара, эрттен жарыкь дагъы келе –

Ашагъанлары – суу, ётмек,
Жашайдыла алай – жарсыусуз.
Игилик кьууумлау, кёл этмек –
Болушады адамгъа аяусуз!..

* * *

Дагъыстан, атынгды
тепдирген жүрек,
Дагъыстан, атынгды
жарытхан кылыч.
Дуния гуппур,
манга тюзлюк керек,
Хар кимни сакъларча – сен
къадар ахчыч!

Бир кюнде эртген ала
уянганлай,
Бу жазыу нек берилди –
сезе башлай:
Ёмюрлюк тюйюлме мен,
хар адамлай.
Ёлюмсюз бир сенсе, Дагъыстан,
жаша, жашнай!

* * *

Сокъур жырчы жырын айтса,
Жюрек бла кёрюп башлар.
Дагъы жырчы жыргъа къайтса –
Сууукъ жерге жылыу къатлар!

Кюлсюн санга тели жыйын,
Андан суйюу, жилау кери.
Сахна тёрде – сокъур жырынг,
Жыр орамда – насып керир.

Жыр айт, жырчы, – мен жанынгда,
Берил, сенича, кьыралгъа,
Ачы, жарсыу салгъанынгда –
Бирлик жарыу элте алгъа!

* * *

Къара тенгиз толкъунуна барып,
Къанчыкъча улууу аны.
Ол батмай не хазна къалыр арып –
Алаймы боллугъу жанны?

Юзmez бу жагъада биз тунчугъа –
Тамашалыкъ да жашадан –

Ол сарнаудан, бирси уа апчыудан,
Ючюнчюсю – терслик уудан.

Тенгиз толкьунуну учуу чеги
Жашар бизни эсибизде,
Турур чал чачымы акъ желпеги –
Агъаргъанлай – кёк тенгизде.

* * *

Айт-айт, поэт, жашлыкъ жырын –
Алай кёп жашамаз ол бу жерде!
Сюймекликни жарыкъ сырын,
Болдукъ эслерча сууугъан кюлде.

Жайда чакъгъанладан эсе жууукъ
Акъ къар басхан гюлле сыйлы
Алай эсгертенлей сен тур сууукъ,
Къарлы бийикликле жырлы.

Поэт, булбул садды бар жер жюзю,
Неге бизге ёлюм сагъыш?
Сада уа – сюймеклик кёгет – жюзюм:
Анга уа не, заман агъыш?

Сен жашлыкъны, поэт, жырла бизге,
Анга жашау аз бёлуне
Ол жарыкълыкъ бере экибизге,
Бар къалгъаны – сур кёрюне.

Таууш эте, сагъат да жёбелей,
Дагъы вокзал мени сакълай,
Ётген ёмюр къууанч манга тежей,
А бююннгю ёмюр – урлай...

* * *

Къара, нечик сейир эте тургъай,
Къачда журтдан къачхан чыпчыкълагъа,
Ала кете, бир ётюрюк тюшде бугъа –
Юйдесе, тенгим, энме жарсыугъа!

Исси, боран да бир
бу тургъайгъа, –
Къачмай, атмай – ол кертичи журтха...
Къырал бек кюрешсе да сатаргъа,
Учмам не батышха, не женубха.

* * *

Жаяу да тюрлене, атха минип,
Бек терк ташлы жолун да унутур.

Къутсуз жаула, мени сиз кечигиз:
Бир игиликди не да къурутур.
Атынг, адам да дуня ташлар-
Ол гюренден чыгъар да жокъ амал.
Къайыкъ ахыр жолун кёкге бошлар...
Аны ючюн а кечмеклик –
жашау тамал!

* * *

Жашау бизни алай аман тюйдю –
Жазалмаз аны хазна къалам!
Дагъы жулдуз кёкден жерге тюшдю,
Табармы анга жолну адам?

Кеси бу ат да суусаплыкъ къысып,
Жулдузчукъча жүрекде учар.
Нечик бийикликни ол алышып,
Шумсузлукъ садны кюсеп къачар!

* * *

Къаргъыш сёзге жокъ кишиде да жер,
Айтхан чакъларында дууа сура кёкге
Гунч этерге элтген бу жаханымликге,
Акъылымда да жокъ аманлыкъ тежер.

Иймансызла хар заманда сокъур,
Сюймекликсиз къалгъан жарлы уа къабырда.
Шумсуз болсанг да, жокъ жарсыу... Не шыбырда:
Жалдат къайсы, ёллюг а... Ким сорур.

Бу жер жүзю, тамашалыкъ, алтын,
Мында Аллах гюнях кечген жери бизге,
Турсун къоймай, жибермей жаннетибизге,
Турсун жашап кеси, билмей затын...

* * *

Сатмадым Ата журтну, сени сайлай –
Мен башхача болалмам хазна.
Ийнаныу жарый, жаза тюз жулдузлай,
Чакъыра эски журт ызына.

Бюгюнде биз бир бирге душманлыкъда:
Къуй, ат туз, кюл жарагъа... Алай
Къоймасанг да сен буууп – терс къылыкъда –
Сен жаным!.. Сенсиз жашау къалай?!

ЧИРКЕҮЛҮ ШЫҮЫХ САИД ЭФЕНДИНИ КУТАБЫНДАГҒЫ ЖАЗЫУ

Жукъарса жазыу топда халынг,
Ким терслер анда жулдуз халин?

Къап-къарача кёрюнсе къадар:
Кюл, жара – андады бар мадар.

Терезе кёзюн ач аламгъа,
Танг ала жарыкъ да эм алгъа

Сын, оба бийиклени жокълай,
Жазынгы жаза, алда сакълай.

Фахмунгу билсенг багъалай,
Халкъ ийман жууукълай, къучакълай, –

Жаума – жау жауун, болмаз файда,
Ол чакъда, зынтхыча, чакъ жайда.

Айтыргъа сура сюйдюм хар чакъ,
Санауум болду жулдуз минчакъ.

Бир чархлы: «Мюрютсе, – деп айтды, –
Шыйыхха жууукъ!» – дей сагъайтды.

Жапханлай сен кёзлени мында,
Жарыкълыкъ табарса аламда,

Къошулама жазыугъа алай:
«Бу чакъдан азатма мен къалай!..»

ЧАКЪЫРЫУ

Излей мени бийик кёкде кенглик,
Жюрек билирча сёз жашырынлыкъ,
Къайтырча юзюлген жарыкъ сызлыкъ...
Жангы ийнаныулукъ бир ол берлик.

КЪУЖУР

Тобукъланып тургъан бу эркиник,
Келишмей учунган алф акъылгъа.
Алгъын нарда тапдыкъ биз эркелик,
Энди атды ёмюр тутмакълыкыгъа.

ШАКЪЫ

Жашау къача, кьоркьюу бийлей санны...
Къайда ол чакъ, жарарча жазмагъа?
Бир суймеклик эте кьалын шакъы кьанны,
Асыл сёзле тизерча назмугъа.

САГЪАТ

Эсгериулю, эсепсиз бир чакъ,
Къонгуроулай ол кёкюрек кьагъа.
Къадар да юзюлген санау минчакъ:
Бир мудахлыкъ кьууанчды кьаугъагъа...

ТАУЛУ ТЕНГУМЕ АТАЙМА

Беппайланы Муталинге

Къайсынны мен эсгердим кече арасында:
Биз алгъаракъда болдукъ аны кьабырында.

Ол айтды: «Сиз уланласыз хар Бийик Таугъа,
Топуракъ уууч менден элтирсиз Расулгъа».

Расулну асырадыкъ тюзде,
жарсыгъанлай,
Таулары, журту анга жилигъанлай.

Поэтни шош ауазы бёлдю эсибизни:
«Энди бирди элибиз, Къайсын,
экибизни...»

Малкъарны, Дагъыстанны кётюрдюле бийикге.
Этдиле ала азат акъыллада бийлик.

Шуёхум, бу жүрекле насыплыла къалай,
Тепдиле ала бла бирге жырлай-жырлай.

Бар башхаладан кете кери, бизге – жууукъ,
Кюн сайын, эте ушакъ, алабыз зауукълукъ.

Жыйырма жыл кёзлерин Къайсын да жапханлы,
Жыл тамам Расул жашау жолун алышханлы.

Мюрюдлеча экеу сюеле кьабырлада,
Дерс алабыз, ашыра жулдуз, тёр жоллада.

Чегемге барсам – жаным туугъанча жангьдан,
Цадагъа келсенг – жүрек сенде да жангыртхан.

Ёмюрлюк дууа эшитиле жер жүрекде,
Акъылман поэтлени жаухар тиллеринде.

БЕППАЙЛАНЫ Муталин кёчюргенди.

ФАХМУСУ БЛА ХАЛКЪЛАНЫ БИРИКДИРГЕН НАЗМУЧУ

Дагъыстан, Кавказ, Россей, битеу жер жюзю сентябрьни ал кюнлеринде кыралыбызны закий назмучусу, деменгили кырал кьулдукъчусу Расул Гамзатовну туугъан кюнюне жоралап, хар жыл сайын «Акъ турнала» деген ат бла уллу байрам фестивалъла кыраидыла. Мен, Махачкъалада ол бек багъалагъан сохтасы Дагъыстанны Жазычуларыны союзуну правленини таматасы, республиканы халкъ поэти Магомед Ахмедович Ахмедовха тюбен, ушакъ этгенме.

– Дагъыстанны закий жашыны чыгъармалары, айхай да, битеу адам улуну ёмюрлюк байлыгъы болгъаны хакъды. Биз барыбыз да баш урабыз алай айырмалы акъылманны, философну, устазны жаратхан сыйлы, тёр жерге. Аны 90-жыллыгъына жораланган байрамны башха жылладан не энчилиги барды?

– Бизни республикада быйылгъы жыл саулайда айтхылыкъ жерлешибизге аталганды. Дагъыстанны жангы президенти Рамазан Абдулатипов «Расул Гамзатовну шуёхларыны битеудуния форумун» кыуаргъа, аны «Акъ турнала» деген эсгерю кюн бла бирге ётдюрюрге айтханды. Битеу бизни бусагъатдагъы байрамлауларыбыз уллулукълары бла, ариулукълары бла да айырмалы боллукъдула. Ала энди кыру Дагъыстанны, Россейни болуп кыалмагъанлай, бар жер жюзюне да атлангандыла. Аны туугъан кюнюне жораланып, «Расул Гамзатовну поэзия театры» да эшиклерин ачарыкъды.

– Не жангылыкъ келтирликди ол бизни бюгюнню сахна жашауубузгъа уа?

– Дигирал назмучуланы, уста сахначыланы араларында жууукълукъну, байламлыкъны жангыча кыуаргъа итинебиз. Биз ол оюнланы республиканы белгили жазычулары бла бирге саллыкъбыз.

– Кимлени бирикдиргенди «Расул Гамзатовну шуёхларыны битеудуния форуму?»

– Расулну Къулийланы Къайсынча, Мустай Каримча, Алим Кешоковча, Давид Кугультиновча, Чингиз Айтматовча тенглери, жарсыгъа, дуняларын алышхандыла. Жаннетли болсунла! Аланы шуёхлукълары, керти кыарындашыкълары да жаш тёлуге юлгюдю. Алай биз тюрлю-тюрлю республикаладан, аны таныгъанладан сора да, поэтни чыгъармачылыгъын билгенлени, суйгенлени чакъырып муратлыбыз.

Дагъыстанда мындан алгъаракъда «Шуёхлукъну юю» ачылганды. Энди битеу уллу жыйылыула анда ётерикдиле. Дагъыстанны Конституция кюню да болганды ол юйде.

Ол дол биринчи кере биздеги кыуллукъчула миллет кийим кийип чыкыгъан эдиле Рамазан Абдулатиповну башчылыгъында юй аллы майданнга. Ол а, мен оюм этгенге кёре, энчилигибизни, тамырларыбызны багъалай билирге бурулгъан жангы политикады.

«Расул Гамзатовну шуёхларыны битеудуния форуму» да ол мекамда ётерикди. Анда поэтни 90-жыллыгъына жораланган уллу байрам, эсгерю ингир боллукъду. Тюркден, Алжирден, Сириядан, Египетден, Гер-

---

маниядан, Белоруссиядан, Украинадан, Къзахстандан, Узбекистандан, Таджикистандан, Азербайджандан эм башха къыралладан жазыучула келликдиле.

Хаппа-хазырды уллу поэтикалы спектакль-концерт «Мени Дагъыстаным», суратлау-публицистикалы «Тау жырла» деген кино алына турады. Ол поэтни жашау чыгъармачылыкъ жолуна аталгъанды. Бу проектни автору уа Рамазан Абдулатипов кесиди. Аны алаамат кинорежиссёр Рустам Ибрагимбеков салады.

Быйыл «Акъ турнала», Хунзахдан, Гунибден, Дербентден сора да, Дагъыстанны битеу шахарларында барлыкъдыла. Январь айдан бери республиканы битеу эллеринде, сёз устагъа жораланып, къууанчлы тюбешиуле барадыла. Бизни жазыучу биригиуюбюз кеси окъуна жетмишден аслам аллай жолугъуу къурагъанды.

– *Расулну дерслери сизге не береди? Аладан сиз не сакълайсыз?*

– Дагъыстанны бюгюнню кюннюнде аны болуму бусагъатда алай доюн болмагъанлыкъгъа, Расул Гамзатовну чыгъармачылыкъгына, дерслерине къайтыу, сёзсюз, назмучуну жашау, чыгъармачылыкъ ышанларын, аны айырма китапларын – «Мени Дагъыстаным» бла «Таулуну Конституциясы» – игирек ангыларгъа болушады. Ызы бла уа ол жорукълагъа жаш тёлү да юйренир.

Бизни бек уллу поэтибиз дуня адабиятха сюймекликни, шуёхлукъну, акъылманлыкъны, ата журтну жырчысыча киргенди. Ол ёз Дагъыстаннын алай бийикге кётюргенди, энди аны жер башында не тыгъырыкъдан да кёраллыкъса.

– *Сизни оюмугъузгъа кёре, айтхылыкъ жерлешигизни чыгъармалары къалай бла болушаллыкъдыла республикада, къыралда халны иги жанына тюрлендирирге?*

– Бюгюнлюкде, адамла бир бирге къоркъуулу кёзден къарагъанда, байлыкъ, ачха, адамлыкъ, огъурлулукъ ышанланы хорлай тургъан чакъда, сёзсюз, Расул Гамзатовну «Сакълагъыз тенглени», «Сакълагъыз аналаны», «Сакълагъыз сабийлени», «Сакълагъыз Дагъыстанны» деген жорукълары бизге болмагъанча багъалыдыла. Ол алай кесини осуятында да жазгъанды. Дагъыстанны сакълау, чинг алгъа, аны халкъларыны араларында шуёхлукъну багъалауду, сакълауду.

Биз бек насыплыбыз: бу жерде жашагъан миллетлени араларында бир заманда да къанлы уруш болмагъанды. Бусагъатда Дагъыстан жангырыуну жолундады. Жангы Башчы къарангылыкъгъа бла къуллукъ былхымсызлыкъгъа уруш ачханды. Дагъыстанны, дагъыстанлыланы да Расулгъа ушаргъа чакъыра, ол, Пушкиннге аталгъан сёзлени аз-маз тюрлендире: «Расул Гамзатов – бизни байрагъыбызды, бюгюнню кюннюбюздю!» – дегенди.

– *Поэтни бек магъаналы дерси уа бизге нени юсюнден айтады?*

– Мен оюм этгеннге кёре, аны бек уллу, бек магъаналы дерси уа – чыгъармачылыкъ, жашау жолуду. Ол кесини назмулары бла ачыкълаялгъанды: сенде Аллахдан келген уллу фахмунг бар эсе, аз санлы халкъынгы да, уллу миллетлеге тенгши эталлыгъынгы. Шамилден сора,

жаланда аны хайыры бла жууукъ, белгили болгъанды Дагъыстан битеу жер жюзюнде жашагъанлагъа.

Биз барыбыз да ёхтемленирге, къууанч тыпырлы болургъа керекбиз, мингжыллыкъ Россейни ара шахары Москвада биринчи кере аз санлы миллетни келечисине – Расул Гамзатовха – уллу эсгертме салгъанларына. Ол а дагъыстанлыланы, кавказлыланы жаш тёлсююн, гитче ата журтларындан кенгде жашагъанланы да Расулну даражасын эниш этмезге сакъ болургъа чакъырады, юйретеди.

Бек ёхтемлендирген а – ол эсгертмени Россейни президенти Владимир Владимирович Путин кеси ачханыды. Ол а къуруда аварлы назмучугъа баш уруу туйюлдю, ол битеу миллет республикалагъа, Россейни битеу тиллерине да иги кёзден къарауду.

– *Ушагъыбызны ахырында бизни окъуучулагъа айтыр сёзюнг бармыды?*

– Тамам он жыл ол дунясын алышханлы. Алай Дагъыстанда аны атын бир заманда да унутмайдыла. Быйылгъы байрамгъа аны туугъан эли Цадада мемориал музей ачыллыкъды. Махачкъаланы ара проспекти аны атын жюрютеди. Ол орамда Расулну алакат эсгертмеси да сюеледи.

Къулийланы Къайсын айтханды: «Халкъ бек къыйын, ахырзаман ууахтыда кесин къоруулатыр ючюн, айырма, айтхылыкъ адамланы жаратады!» – деп. Аллай ёз миллетлерини ахшы ниетлерин сакълаучула болгъандыла Къайсын бла Расул!

Рамазан Абдулатипов а: «Миллет культура жангыртылмагъанлай бир тюрлю айныу боллукъ туйюлдю. Адамла ёз тамырларын эсде тутаргъа керекдиле, шешадан суу ичерге юйреннгенле кезлеу сууну татыуун билмейдиле! Бизни культурабыз бизге ма аллай шаудан суучады», – дегенди.

Расул Гамзатов уллу поэт эди, ол тау суучукъну бир тамычысында сау долайны (океанны) эслеялгъанды. Ол тау элчигинде гитче терезечикни ачып, андан битеу жер жюзюн кёралгъанды.

*Ушакъны **БЕППАЙЛАНЫ Муталип** Махачкъалада
2013 жылыны сентябрь айында бардыргъанды.*

Рафис КУРБАНОВ,
Татарстанны Жазыучуларыны
союзуну председатели

СИБГЪАТ ХАКИМ ОРАМЫНДА

Къазан сууну онг жанында,
Сибгъат Хаким орамында,
Жаш жёгеле биз орната –
Орам да гюрюлдей мында.

Хар жазыучу – иш кёллюрек:
Къалам тнойюл къолда – кюрек.
Бу орамны ариуларгъа,
Жашиллendirирге керек.

– Жёге терек, келдинг къайдан?
– Бери жетдик – Европадан,
Солдан Сибгъат ызы къалгъан,
Узакъ немис аулакълдан.

Немис жерин фашистледен
Азат этген, эркин этген,
Кюйген жёге турукъланы
Сибгъат Хаким бек кёп кёрген.

Билмей жёге ёз къадарын,
Келир къышны къар – боранын,
Жашил эте, жашландыра
Сибгъат Хаким бу орамын.

Сибгъат Хаким орам, керил:
Мында немис жёгелери –
Хауа тазалыгъын берип –
Бизге Къазан ёпкелери.

Сибгъат – солдат ол урушдан
Ёпкелери ауруп къайтхан,
Ёле-къала да жашагъан,
Немислеге бек чамланнган...

Болмай тенгши аманлагъа,
Биз кечирдик алманлагъа:
Шайыр орам бизни немис
Ёпкелери бла багъа.

* * *

Кёзкёрмезден кёзкёрмезге кёчген –
 Къарайма сөйдюмлю къырларыма.
 Кесим да кёк-жер четенде ёсген,
 Къууанама мында тургъаныма.

Хар къарны да бар ёз ариулугъу,
 Ёз жырчысы – кюсеп тургъан жырны.
 Тауну алааматды таулулугъу,
 Айырмасын Къудай менден къырны.

* * *

Шайырланы бюгюн сёгюп,
 Биреу сата, жарсыга.
 Миллетни шайырла сөйюп,
 Аны мырзала сата.

АУУЛ

Мен ауулгъа хазырма къайтыргъа,
 Жай чагъыугъа – арыды жолум!
 Эрттедеча къонакъ болуп угъай,
 Мында хазыр мени ёз журтум.

Хар зат эски-бюскю аууллада,
 Хар ким ауур сагъышха къалып.
 Чапмай бала-чакъа орамлада,
 Мектеп да жокъ, кёбю жабылып.

Жарыкъ хапарлаша къабакъ къатда,
 Бири олтурмай къоншуладан.
 Аллынча чабыучу тулпар атда,
 Къалмай сабий да бусагъатда.

Ол не, сюрюу чыкъмай эрттен чакъда,
 Улакъ-къозу да жокъ абзарда.
 Тауукъла да бала чыгъармайын,
 Инкубаторлукъ къазауатда.

Адамладан кёбюсю туююл таныш,
 Тышындан келгенле хар юйде.
 Кёз-къаш бермей этдир бизни сагъыш:
 Дагъы кёп кетерик тийреде.

Бир къууанчым: ауул арасында,
 Элни жаны – межгит къаласында...
 Жума сайын молла азан айта,
 Адамлыкъгъа юлгю эл аллында.

Мен ауулгъа бюгюн ёч къайтыргъа.
Ол багъалы манга, бек жууукъ.
Элде туугъан боллукъду айтыргъа:
«Кенгде да анданды бар зауукъ!»

ТАТАРЫМ

Нек бу къадар себилгенден,
Сен тараласа, татар?
Бармы, экен, сау Россейде –
Татарсыз кёп къат фатар?

Ол Шош долай жагъасындан,
Балтикге дери жерле:
Ала толу татар атдан,
Хар бирде бизден элле.

Хар къайда татар макъамы,
Хар къайда татар мудахлыкъ.
Къытайда барсам орамны –
Татар эте къонакъбайлыкъ.

Э, Россейми? Россейде хар
Орусна эслеп къара!
Хар биринден чартлап чыгъар,
Мени кёргенлейин татар!

Орус элле жашатыргъа,
Кёче кёп-кёп тургъан татар!
Кюсей кесин унутургъа,
Ёз эллерин жойгъан татар.

БАШКЪОРТ ТЕНГИМЕ

*Бизни отубуз,
От жагъабыз да бир.*

Назар Наджми.

Ортакъ жырларыбыз, макъамыбыз,
Бир да къучакъ керип бу жерибиз,
Бир да ана тилде сёлешебиз:
Бичакъ бла къынча бирлигибиз.

Жерде бизлей жууукъ тургъанла аз
Жокъ талауда болгъан малыбыз.
Табын кёрсек, тил шауданыбыз – баз,
Тилибизлей татлы балыбыз.

Биз бир бирге алай байланганбыз:
 Эки баудан эшме аркъанбыз.
 Ол аркъанны сыртыбызгъа алып,
 Бир арбаны тенгши тартханбыз.

Къаршыладан къаршылыракъ бола,
 Бош туралмай, ишге батханла.
 Биз бир от да жагъып жылыннганбыз:
 Биз – от жууукъла, жан жууукъла!

Мен – досум дедим, сен – жууукъ десенг.
 Жууугъуракъ сиз досдан да!
 Кюнюм-чууакъ, журтум да – сау-эсен,
 Жанда башкъорт досум болгъанда!

Башкъорт досум, бирди от жагъабыз!
 Къарасынла жаула зарланып...
 Бир ананы эгиз улларыбыз:
 Жашлыкъдача, бирге къорлашып!

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВХА

Татар кызы тапхан аны,
 Бизни Къазан тийре кызы.
 Ким деп айтхын аны къаны:
 Татармы ол, не кыргъызмы?

Бар жазыуу – башха тилде,
 Жазды орус тилинде ол.
 Кыргъызыны сюелтди тёрде,
 Жарый орус элинде ол.

Жазды кыргъыз жазууларын:
 Кыргъыз кызын, кыргъыз къартын –
 Бар аламгъа баям этди,
 Ёлюп баргъан кыргъыз атын!

Ким деп айтхын анга сора?..
 Ёзю болду кыргъыз жыры.
 Ёмюрлюкге андан къарай,
 Бабасындан жетген сыры!

Тюрлендими къадар жолда?
 Бабасыны киндик къаны
 Тамгъан жерде жаза къолу –
 Ажал тежеп, тапды аны...

ДЕРДЕМЕНД

Ишимдеги кябыргъада
Жарый Дердеменд суратдан.
Манга кёп-кёп иш этерге
Юйретирик муратда.

Асыл эди жашауунда –
Аныча тап жазалмам...
Дердемендден дерс алыуумда,
Башхаладан кеч кялмам.

Дердеменд жаза назмуларын,
Хар сёзю эбин билип,
Урал-тауун оюп ташын,
Алтын эте, эритип.

Алтын элеген. Э, шайыр,
Къыйматлыса алтындан!
Дерсни хар бай андан алып,
Къарап кялмай ызындан!

Алтыны таланнган, битген –
Ачлыкъда, факъырлыкъда,
Дунияны иесича кёрген...
Къабыры аны кяйда?

Мен Дердемендден бир урок,
Дерс алайым десем:
Малы да жокъ, къабыры да жокъ,
Назмула уа – сау-эсен.

АВГУСТНУ ЖЫЙЫРМА БЕШИ

Августну жыйырма беши –
Жанынг берилген кюню...
Жалилча алф, жигит киши
Кетген, къап-къара кюню...

ТАРТАР

Тартар тилинден табар.

Мекаль.

Туугъан жер, жашил кырларынг,
Сууларынг мени тарта.
«Къайт, сени мында деп жырынг», –
Деп кычыр кыярда тартар.

Къырлада тартар кызара:
 Кычырыу – аны жыры.
 Жырчысын тап жашатдыра,
 Тартарын ийген кыры!.

Бу: «Тартар тилинден табар», –
 Деп тап сёз айтхан татар.
 Кюнюм бирде мутхуз ата,
 Мен санга ушай тартар.

Келеди кыргъа чыгъарынг,
 Жырын кюсей тартарын.
 Туугъан жер, мен – бир тартарынг.
 Мен – тартары татарны.

«ТУУГЪАН ТИЛ»

«Туугъан тили» бар татарны –
 Ёлмез жыры Тукайны.
 Ол жырда жюрек ийманы,
 Халкълыгъы, миллет жаны.

«Туугъан тили» – ёню, татарны,
 Эски болмазы жырыны.
 Ол жыр бла ёнчелей мен,
 Хар ышанын адамны.

ТАЛЛА ЖИЛЯЙ

Талла жилий, талла жилий,
 Кёз жаш тама талладан.
 «Энди бармы къайгъыгъыз?» – деп
 Талла жууап бермейдиле,
 Уллу бушуу бу таллада,
 Сытыла тилсизликден.
 Талла ёсген суу боюнда,
 Кёп сагъыш ёксюзлюкден.

Не ючюн, не ючюн жилий? –
 Онг жокъду ангыларгъа.
 Талла жилий болурламы,
 Булут кьонуп талалагъа?

БЕППАЙЛАНЫ Муталип кёчюргенди.

БАЙТУГЪАНЛАНЫ Исмайыл.

ЧЕГЕМИМ

Чегем элим –
Туугъан жерим!
Ариуса сен!
Жаннетсе сен!

Хауанг – татлы,
Тёшонг – атлы!
Къаялагъа
Къушла къона.

Кёгюнг – жууукъ,
Агъа суучукъ –
Бийикледен
Жырлай келген.

Сенден татлы,
Ариу атлы
Мен кёрмедим,
Не билмедим.

Сенден алып
Жюрек жарыкъ,
Тёбен Чегем,
Жашайма мен.

ТУУГЪАН ЖЕРИМ

Мени къалай ары атсала да,
Къайтырма санга.
Жолла узакъгъа чакъырса да,
Къайтырма санга.

Туугъан жерим, мени таулу жерим –
Эм ариуу жерни!
Чегем элим, мени туугъан элим –
Ёхтемлигим мени!

НЕГЕ КЕРЕКДИ ОЛ БИЗГЕ?

Неге керекди харамлыкъ?
Нек бузабыз Аллах салгъан жорукъну?
Неге керекди ол бизге?
Аллах бермеген харамлыкъ...

Болмайыкъ харам!
 Жюреклерибиз иймандан толсунла,
 Излемейик адамгъа аманлыкъ
 Къыйынлыкъ кѳрмесин адам.

Харамны жүреги – такъыр,
 Халалны жүреги – жарыкъ.
 Неге керекди харамлыкъ?
 Неге керекди ол бизге?!

Хыянат этмей жашайыкъ,
 Нюр келе жүрегибизге.
 Неге керекди харамлыкъ?
 Керек туйюлдю ол бизге!

ЭШЕКЧИК

Танг атхынчы эшекчик
 Отун жюклерге атланады.
 Бир солумайын
 Тик жолла бла барады.
 Кюн къыздырады, жандырады,
 Эшекчиг а арыгъанды, баралмайды.
 Аны юсюнден суу саркъа,
 Мудах-мудах къарайды.
 Не этсин эшекчиг а?
 Арыгъанды, баралмайды,
 Суусап болгъанды,
 Суу а табалмайды.
 Жетер жерине жетгенди,
 Отун жюк сыртына салынды,
 Жюк ауурду,
 Элталмайды эшекчиг а...
 Болалмайды, не этсин?
 Жашауу алайды,
 Барыргъа керекди!
 Дегенлей барады.
 Юйюне жетгенди,
 Ауур жюк да кетди юсюнден,
 Аны иеси уа –
 Къыстап ийди юйюнден!
 «Нек болду алай?»
 Кеси кесине соргъанча,
 Тик энишге кетди,
 Артха мудах къарай..

ТАУЛУ ХАЛКЪЫМ

Кёп палахдан ётген кыя миллетим,
Хыянаты болмагъан тау халкъым.
Ийлешди ёхтем адамларын,
Тюз ниетли, татлы тилли Малкъарым!

Тынч жашагъан жерлеринден,
Тапсыз кесамат бла Орта Азиягъа
Зор бла кёчюрюлген,
Жигит халкъым!

Бир ариу, чууакъ ингирде,
Къартла бла ныгъышда ушакъ эте,
13 унутулмазлыкъ жылланы
Мудах эсибизге тюшюрдюк.

Къартла жиляй, бизге хапар айта,
Таулу халкъны юсюнден кетмезлик жарасын.
8-чи март а бизни ынналарыбызгъа
Эм бушуулу кюн болгъанын.

Алай не кеп кыйынлыкъ кёрген эсе да,
Кёп палахдан ётгенди.
Тобукъланмагъанды, бюгюлмегенди,
Жангы жашау кырады!

ЗАГСДА

Загсда чирелебиз. Старухам да мен да. Старухам Сырмай, мен Шонай. Вот. Загс этдирейик деп. Эндиге дери, элли эки жылны загссыз жашагъанбыз.

Къалаймы? Ма алай! Алгъа элде жашай эдик. Загсны сельсаветде эте эдиле. Мен Сырмайны алгъан кюн а Шотту, хайырсыз, сельсаветибизни секретары, Шотту, ант жетмезлик, тоюбузда ичеди да, жугъун билмейди да къалады. Хатлама санга загс. Экинчи кюн барабыз. Шотту – мыкъ. Ючюнчю кюн – дуу! Тёртюнчю кюн а пахмель этеме дейди да, сыгын болады да къалады.

Къысхасы – муну ичмеген заманын туталмайбыз да, жаныбыздан тоюп, загсны этмейбиз да къоябыз. Неках этдик – болду, дейбиз да, аны бла тынч олтурабыз да къалабыз.

Заман ёте барады да, районнга кёчебиз. Пенсиягъа чыгъабыз, жашайбыз, ашайбыз. Загсны эртте унутханбыз.

Кёп болмай а бир танышыбыз тюбейди да, загслары болмагъанлагъа жангы закон чыкыгъанды дейди.

– Не закон?– дейбиз.

– Загссыз жашагъанланы тюрге сугъаргъа, – дейди.

Ийнанмайбыз. – Хапар айтма,– дейбиз.

– Айтмайма! – дейди. – Кёп болмай чыкыгъанды,– дейди да, ант этеди.

Керти антмы этди, ётюрюкмю этди – бар да сор. Алай биз къоркъабыз. Ким билликди бу бусагъатда законланы? Хар кюнден жюзю чыгъады. Керти окъуна бар эсе уа аллай закон? Загс этдирир амалтын, къартлыгъында тюрге къалай тюшгюн?

Уффф! Старуха ол законнуму эшите эди. Алынады да къалады! Алынады да, манга къадалады, загсха барайыкъ, загс этдирейик, ансы бедешлик болабыз, – дейди.

Не этерик эдим? Старуха бла демлешипми турлукъса? Демлешип да бир кёр! Эшитмегенлеринги эшитдирир! Уффф! – Охо, – дейме да, барама да, загсха очура алама. Очурабыз бир ыйыкъдан жетеди да, келебиз загсха. Сюелебиз арбазда бир жаш-къушланы ичинде. Ала да пырх-чырх эте. Бу къарт текеле уа не этедиле деп.

Загсны эшиги ачылады да, киребиз ичине. Ичи омакъ, не айтдыраса, бек алаамат жасалып. Вот.

Аллыбызда экеулен. Жаш бла къыз. Къызны юсюнде чыммакъ жыйрыкъ, жашда – къап-къара костюм. Экисинде да гюлле, экиси да дух ийисден къырадыла.

Бизде уа гюлле да жокъ, ийисибиз да башхаракъ, юсюбюзде да Сырмайда бир эски халат бла сапохла, менде да бир жырткъь фу-файка бла галошла. Маллагъа къарай тургъанлай келип къалгъанбыз. Сырмай, охажай, очурабызны оздурабыз деп, гузабагъа къалгъанды да, андан.

Вот. Аллыбыздагъыла, бир бирни къолтукъ тюплерине кирип, ышара-кюле, загс этилиучю столну аллына барадыла.

Загс этиучю, бир ариу тиширыу, ююю къуругъан, бир чырайлы, бир... Къысхасы – кимни да къоюп, муну бла загс этип къоярмен дерча бир жан, быллагъа соруула береди.

Мен соруулагъа къулакъ салама. Бизни кезиуюбюз жетсе, къаллай жууапла берлигиме бир биле эдим, дейме да. Загсчы алгъа жашха сорады.

– Быллай-быллай! Сиз быллай-быллайны алыргъа ыразымысыз?

– Хау. Ыразыма!

– Хыкъ. Мен ичимден ол тели соруугъа масхара кюлеме.– «Ыразымыса?» Канишна ыразыды. Мен да болур эдим аллай къызгъа ыразы. Келбетли, къаракъз, акъмангылай, семиз. Уффф! Сырмайны аллыкъ болса эди бир! Кёрюрем къалай ыразы болса да! Ыразыны къой да, бёрюле къуугъан къоянча къачар эди загсдан, ант этейим! Уфффф!

Загсчы уа къызгъа айланады. – Сиз а быллай-быллайгъа барыргъа ыразымысыз?

– Хау.

– Алай эсе, бир бирни бармакъларыгъызгъа жюзюкле салыгъыз.

Пу, анассыны! Ичими къалтырауукъ алады. Бизге да алай айтса, не этерикбиз? Къайда жюзюкле? Жаш заманыбызда да салмагъанбыз биз бир бирге жюзюк! Сырмай манга жюзюк салгъынчы турсам... Жюзюк салмагъы эди да, къанымы ичмей тургъы эди. «Хуп» деп къашыкъ бла уртлайды да, анассыны! Бир-бирде уа чолпу бла! Уфффф!

Мен жашыртын ахсынама да, андан арысына тынгылайма. Загсчы жаш бла къызгъа ышарып къарайды да, энди уа бир бирни уппа этигиз, – дейди.

– Ма санга къаугъа! Ма энди келди таза палах! Уфффф! Мен тели, жюзюкледен бош къоркъа кёре эдим. Къоркъуу а энди чыкъды!

Бизге да бир бирни уппа этигиз десе, не этерикбиз? Мени сартын, мен эталлыкъ жокъду! Манга ёлген тынчды, Сырмайны уппа этгенден. Жаш заманында да эталмай эдим, бусагъатда угъай! Уфффф!

Не уа бу жыйылгъанла уа не айтырла? Бу эки къарт шашханмы этгендиле демезлеми? Уфффф! Да была уа, харип, кетипдиле да деп, кюлюрле.– Угъай,– дейме кеси кесиме.– Чыкъмазлыкъ тюрмеге саллыкъ эселе да, манга быллай загс керек туююлдю! Бизни загсны уппасыз этигиз деп тилейим да, «угъай» деселе, къачу,– дейме да, планны алай салып, андан арысына къарайма. Вот.

Жаш, менича бир сагъыш эте да турмайды да, къызны къаты къучакълады да, уппа этди.

– Хыкъ! Да хау! Мен да этер эдим уппа, аллай къыз бла загс эте турсам эди. Бети толгъан ай кибик. Уффф! Сырмайны бети уа, заманы озгъан хуан кибик, жыйырылып. Къалай этгин аны уппа? Эээх! Жашау, жашау! Уффф!

Аллыбыздагъыла жумушларын бошайдыла да кетедиле. Къуру биз къалабыз. Барабыз загсчыны аллына.

– Уа! – деп загсчы, бизге сейирсинип къарайды да. – Сиз а не айланасыз? Бу сабес туююдю. Бу загсды, – дейди.

– Билебиз,– дейме.– Бизге сабес керек туююдю. Бизге сен керексе.

– Нек?

– Загс эт.

– Кимге?!

– Бизге! Старуха бла манга!

Загсчы биягъы сейирсинеди.

– Кёлюгюз бламы айтасыз?

– Канишна!

– Безирей болурмусуз?

– Угъай!

– Кертими айтасыз?

– Хау!

– Сора юйдегили боласыз, алаймыды?

– Угъай!

– Къалай угъай? Загс эт дедигиз да?

– Дедик. Эт.

– Сора уа?

Мен загсчыны къулагъына ийилеме. – Биз юйдегили болгъанда, сен, жанчыгъым, дуняда окъуна болмагъанса. Быйыл элли жыл толады, Сырмай бла мен бирге жашагъанлы.

Загсчы экибизге да къарайды.

– Сора элли жылны загссызмы жашагъансыз?

– Хау.

– Мда...– дейди. – Энди уа не этесиз да загсны? Сизге бир кескен башха...

– Ай, биз а жукъ да этмей эдик,– дейме. – Этгенле бардыла. Алагъа керекди.

– Сабийлеригизгеми?

– Угъай. Сабийибиз жокъду. Старухам къаратонду.

– Алай онг! – деп кычырады Сырмай. – Ким къаратонду, тонунг къурурукъ! Сенми, менми?

– Сен!

– Алай къурал! Сен болмасанг, мен «мат гираина» боллукъ эдим, тонгуз!

– Тохтагъыз,– дейди загсчы. Ол сизни ишигизди. Сора сиз загс этдирирге келгенсиз да?

– Да санга тансыкъ болуп келмегенибизни уа кёресе, – дейди Сырмай ачыуланып, – сорлугъунг келип сораса ансы. Этчи муну ары теркирек, термилтип турма да! Сен ойнай тургъанлыкъгъа, мени ийнегим саулмай къалгъанды. Бол, хайда!

– Шагъатларыгъыз а къайда? – дейди загсчы сухуракъ.

– Не шагъатла? – дейме. – Биз сюдгеми келгенбиз? Шагъатла анда керек ушайдыла да?

– Мында да керекдиле,– дейди загсчы. – Эки шагъат.

– Эки уа нек?

– Бири жашны жанындан, бири-къызны.

– Къайда жаш бла къыз а?

– Да сиз а кимсиз? Нек келгенсиз да бери?

– Хм.

– Вооот! Андан сора да...

– Не?

– Да не?– Загсчы биягъы «тебеди». – Сиз къайры келгенсиз? Сиз загсха келгенсиз! Бери келгенле къууанып, ариу кийинип, байрамгъа келгенча келедиле, сиз, а... Бодуркъула кибик, бирингде фуфайка, бирингде халат. Ол не тукъум ишди?

– Сора жаланлаймы келейик? – мен да «тебеме».

– Ким айтады сизге жаланлай келигиз деп! Юй бийчегиз акъ жыйрыкъ кийсин, сиз а – къара костюм.

– Агъ а нек? Башха тюрлюсю жарамаймыды?

– Жарамайды!

– Нек?

– Акъ – жарыкълыкъны ышаныды, къызны къууаннганын билдиреди.

– Аха, – дейме,– энди билдим, мен къара костюм нек киеригими.

Загсчы кюледди. – Угъай, угъай – дейди, – сиз ангыламагъансыз, мында адет алайды, алай кийинирге керекди.

– А, мени къара костюмум жокъ эсе уа не, ашхы?

– Керти жокъмуду?

– Жокъду. Жангыз бир костюмум барды да, анга да элли жыл болады. Кеси да сап-сары. Сырмайны алгъанымда, къайын анам сыйгъа салгъан эди.

Загсчы манга тюрслеп къарайды. – Юй бийчегизни уа акъ жыйрыгъы бармыды?

– Жокъду! – дейме. Чачындан сора, аны акъ заты арталлы бла да жокъду. Ёресине къарады. Бетинден башлап тишлерине дери.

– Огъесе, бетинге налат! – деп кычырады биягы Сырмай. – Кесинги бетинге кырап селеш, кыралып ёллоок! Сени тишлеринг-диле кырала, тишлеринг тюшерик!

– Мда...– дейди загсчы. – Охо! Жыл саныгызыны хатерин этей-им да, жумушугъузну толтурайым. Мен сизге берлик соруулагъа «хау» деп барыгызы. Ангыладыгызымы?

– Хау!

– Таак, – деп, загсчы аллында кыагытлагъа кыарайды. – Тапсашарова Сырмай Шоттуевна! Сиз гражданин Тойсакъояров Шонай Шонаевичге барыргъа ыразы боламысыз?

– Да энди сюйсенг, бол, сюйсенг, кьал, – дейди Сырмай, ахсынып. – Боллугъу болду.

Загсчы ышарады. – Сиз тюз жууап бермейсиз, – дейди. Не «хау» дегиз, не «угъай» дегиз. Ыразымысыз Шонайгъа барыргъа?

– Кет, бармагъаным ол болгъу эди, – дейди Сырмай, биягы ахсынып. – Кыайдан да баргъан эдим мен, башым кыуругъан!

Бардым эсе уа, не игилик кёрдюм? Пианча, айланжук...

– Тохтагызы, тохтагызы! – Загсчы хыныракъ болады. – Мен не айтдым? Не «хау», не «угъай» дегиз? Ангылаймысыз?

– Хау!

– Уффф! – деп, загсчы, кьол жаурукъчукъ бла мангылайын сыйпайды. – Ыразымысыз?

– Хау! Хау! Хау! – Сырмай асыры кычыргъандан кыызарады. – Ыразыма, ыразы! Мени жауум да алай ыразы болсун!

– Загсчы, ахсынып, манга кыарайды. – Тойсакъояров Шонай Шонаевич! Сиз гражданка Тапсашарова Сырмай Шоттуевнаны алыргъа ыразымысыз?

– Угъай!

– Нек?

– Кече хурулдагъан этеди.

Загсчы «кыа-кыа-кыа-кыа-кыа» деп кыатады. – Керти?

– Кеппе-керти! Кыатынгда паровоз баргъан сунарса, ол бир хурулдап башласа.

– Ёппе-ётюрюк, атаканы жаны ючюн! – деп кычырады Сырмай. – Экибизден да бек хурулдагъанны дер эдим!

– Де!

– Десем да, тобады....

– Болдугъуз! – дейди загсчы, кюллюгюн кючден тыяды. – Шонай Шонаевич! Энтта да сорама! Ыразымысыз?

– Угъай дедим да!

– Хурулдагъаны ючюнмю?

– Кыуру аны ючюн угъай!

– Сора?

– Кыартлыгы ючюн да. Кыарт болгъанды да, жукъгъа жарамай кыалгъанды. Тилейме, бир мадар бар эсе, бу кыарт гылжаны бир

жашыракъгъа алыш, маржа. Этген хатеринги ёмюрде унутмам. Бек жарагъан нохтабау да этерме, ...ммм... бу къарт маймулну кесингча ариу, жаш, келбетли тишырыугъа алышалсанг.

– Да менича уа, – дейди да загсчы, – менича уа, канишна....

– Не сенича уа? – деп Сырмай юсюне учады. – Сеничала уа къахмеле! Таныйбыз сеничаланы! Кёремисиз, эйлары, муну «менича уа» деп тургъанын! Шиш тургъун огъесе! Эр кишилени ызларындан чабып айланадыла сеничала уа!

Биринден айырыла да, бирине къошула! Кесинги эрме эрге хазырлап турма да, ишинги эт, билдингми? Артда хар кимге кёзлеринги сюзюлтюп олтурурса былайда!

Загсчы алгъа абызырайды, ызы бла уа «тебеди»: – Сен не кычыраса былайда, къатын,– дейди. – Ким кёзлерин сюзюлтеди хар кимге?! «Эрме эрге!» Жерге киргин огъесе, мен анга кесими хазырламагъанда! Эр болуб а, чириген тюкгюч кибик, кимге керекди ол?! Башынга ур ол къарт текенги!

Сора манга айланады. – Сен а, сен! Не концертле саласа былайда? Не къарт-жашны сайлайса?! Майна къатынынг, къатып къалыр эсе ариу! Ыразымыса ол чибижини алыргъа? Не хау де, не угъай де, жугъайып къалмагъан эсегиз экинг да!

– Жанымдан этдигиз да бюгюнлю! Аламыса, осёл?

– Алама, маржа, алама! Къанынгы суут! – дейме да, къоркъаракъ арлакъгъа турама.

– Хау де!

– Хау!

– Талау! – Загсчы бир агъарады, бир кызарады. – Уффф! Бир биригизни бармакъларыгъызгъа жюзюкле салыгъыз. Бусагъатда адет алайды.

– Салмайбыз!

– Нек?

– Жокъду!

– Не затыгъыз жокъду?

– Жюзюклерибиз!

– Сора нек келгенсиз да бери, жугъугъуз да жокъ эсе?! Кийимигиз жокъ, жюзюгюгюз жокъ! Нек келгенсиз?

– Загс эт деп.– Мен ышарама, загсчы ахсынады.

– Уффф! Алай эсе, бир бирни уппа этигиз! Алгъа «жаш» этсин.

Шонай Шонаевич, эт!

– Этмейме! – Мен Сырмайдан арлакъгъа турама.– Ни за што!

– Нек? – загсчы манга къарайды.– Нек этмейсе?

– Этеригим келмейди.

– Нек келмейди?

– Къартды. И арыкъды. А ишчо эришиди. Ма сени этерик эдим. – Мен суйген кёзле бла загсчыгъа къарайма. – Аны орунуна сени этип къоярмем?

– Огъесе сен кесинги сойгъун, сен къарт эшек! – деп кычырады Сырмай. – «Этеригим келмейди!» Нек келмейди, аман келиуге келлик? Манга да бир сорчу, мени уа келемиди сени уппа этеригим, гырайт? Атаканы жаны ючюн, барып юйде ол къарт текени уппа этерикме сени этгенден эсе!

– Вот бар да, ол къарт текени эт,– дейме да къачама. Нек къачама десегиз а, Сырмай манга кесин атады да, андан.

– Этемисе? – Сырмай арлакъда тохтап, манга ачыуланып къарайды.– Этемисе дейме да?

– Этмейме!

– Этесе!

– Хатлама!

– Этесе дейме да!?

– Хррррр! Алай эте бир тур! Эриксенг, тохтарса!

– Алаймыса мынафыкъ?

– Аппа-алайма!

– Кёрейик бусагъат этеригинги бла къаллыгъынгы, – деп кычырып, мен, бу не этеди деп сейирсиннгинчи, Сырмай чабып келеди да, кесин манга урады да, экибиз да ауабыз. Сырмай боюнумдан буууп, бетин бетиме кысаргъа кюрешеди. Мен къоймайма. Башымы ары-бери булгъап, хахайдан кырама.– Сыпаситеее! Убибаюют! Карауул!

Загсчы къатын бизге атылады да, Сырмайны бир жанына тюртеди. Мен загсчыны боюнундан къучакълайма да, уппа этеме.

Загсчы чочуй да бир келеди, артда жууашаракъ болады. Биз да алай эте тургъанлай, «зааап» деп бир ауур зат башыма тиеди.

Загсчы къачады. Мен а неди бу деп къарасам, Сырмай экинчи сапохун теше. Биринчиси тийген кёреме башыма.

Башымдан тутуп, загсчы таба къачама. Загсчы телефоннга чабады.

– Миличаны чакъырама бусагъат,– дейди да, миличаны эшитгенлей Сырмай суууйду. Сапохларын да киеди, манга да, – тохта, малгъун, юйге бир жыйылайыкъ, – дейди да, загсчыгъа къарайды.

– Бу къурурукъ загсны этемисе этмеймисе? Къаныбызны ичдинг да,– дейди да, стол таба барады.

– Ким кимни къанын ичди? – Загсчы жилип, башын столгъа салады.– Сиз манга бю-бю-гюн э-этгенни.....

– Жилияма, кёгюрчюнчюгюм!– Мен, къатына барып, башын сылайма. – Жилияма, кёз жилтинчигим! Сырмай бир кесек нербныйди да...

– Кет, кёзюнг къурусун, огъесе! Загсчы жилигъанны къоюп, къолуму суху башындан атады. – Биринг – оу, биринг – шау!

Къайдан жаханымден келдигиз эсегиз да, жанымдан этдигиз бюгюнлю! Ма былагъа къол салыгъыз да, къуругъуз былайдан, –

дейди да, аллыбызгъа бир къагъытла атады. Муштухул къол салабыз да, мыллыгыбызны эшикге атабыз. Сырмай чартлап чыгъады, мен да ызындан. Загсчы жетип, босагъада женгиме жабышады.

– Тохта!

– Не болду энди уа? – Мен къоркъуп артха айланама. – Не этесе?

– Унутуп турама, мен сизге алгъыш этерге керек эдим. – Загсчы кючден-бутдан ышарады. – Юйдегили болгъаныгъызгъа алгъыш. Адет алайды. Бусагъат этейим.

– Къыйналмай къал, уже этгенсе, – дейме. – Манга талау дединг, Сырмайгъа жерге киргин дединг, андан уллу алгъыш къайда? Саппасау бол аллай алгъышынг ючюн! Бек алапат алгъышды!

– Да юй бийчегиз ачыуландырды да... – Загсчы ахсынады. – Мени да нербаларым темирден туююлдюле да. Охода, къалай-алай болду эсе да, юйдегили болгъаныгъыз бла алгъышлайма! – деп, къолуму тутады. – Манга кёлкъалды этмегиз, тилейме, – деп къолуму къысады.

– Этмейме-эт, – дейме да, мен да къолун къысама. – Ингирде бошмуса, жанчыгъым?

– Не зааат? – Загсчы къолун суху сыйырады. – Ай, сен бошуна...

Андан арысына тынгыламайма да къачама.

БИР ИНГИРДЕ

Мен Шоттуну хапарларына тынгыларгъа бек сюеме. Артыкъсызда ол хапарланы кеси айтса. Башхалагъа ушамай, Шотту хапарларын энчи, кесича айтады. Шатык, ашыкъмай, ариу, тап, хар затны жарашдырып, келишдирип, сёзлени уста тизип бардырады аланы. Энди, не жашырыу, не букъдуруу, ол хапарланы кёбюсю ётюрюк болгъанларын да билеме, алай, ким эсе да айтханлай, тап жарашдырылгъан ётюрюк игиди, керексиз кертиден эсе деп, аллайын мен да, ол хапарла не ётюрюк болсала да, айтама да, алагъа тынгыларгъа бек сюеме.

Ма бюгюн да, Шотту ныгъышда папирос да букъулата, хапарларыны бирин бардырады. Тынгылайыкъ.

– Алгъаракълада эди. Иги да алгъаракълада. Бир жыйырма жыл ётген болур андан бери. – Шотту табыракъ олтуруп, папиросну бир жанына быргъады. – Савхозда заготовитель кибик бола айлана эдим. Бир эски «Газонум» да бар, къолумда партфелим, юсюмде акъ китилим, аягъымда хром сапохларым. Ма алай эдим ол заманымда. – Шотту ахсынды.

– Ай заманым, заманым! «Хайт» деген заманым! Хуржунум ахчадан толу, саулугъум кючлю, кесим жаш, къысхасы – алапат заманым. Вот.

Бир ингирде, мен да ишден юйге келип, бир зат ауузланыр эдим дей турганымлай, Хотту жетеди. Энди Хоттуну барынг да таныйсыз. Тюлюк! Ёресине хыйла. Кимни алдайым да, кимни эшигин жабайым дегенден сора башха кьайгысы жокьду. Кьайдан не зат тюшюрейим деп, олду иши. Вот. Хотту да ол кезиуде башына бошду. Кьатыны чолакь почтальон бла кьачханды. Факьыр почтальон кьатынны игирек таныгьандан сора, башын жаннган отха сукьгьанын билип, сокьуранып, Хоттугьа келечиле ийип да кюрешди, ий маржа, бу чибижини артха алсанг эди, юсюне нохтабау да этер эдим деп, алай Хотту унамады. Да унаймыды санга! Кеси айтханлай, ол «кьркадилден» кючден кьутулгьанды сора. Ол кьачханда, андан кьутулгьаны ючюн Хотту кьурманлыкь окьуна этгенди. Бир арыкь эчки союп. Вот. – Шотту биягьы папирос кьабындырып, сирнек чёпню бир жанына сызды.

– Айтханымча, бир ингирде Хотту келеди да, шинтикге олтурады. Мен да кьатына олтурама. Хотту манга да кьарап, кьоюнуну узалады да, бир полуштоп чыгьарады. – Бирер жюзден иерек,– дейди.

– Давай,– дейме.– Сокьур суйген сау кёз, – деп ышарама да, терк окьуна бир кьабарыкьчыкь да кьурайма, эки рюмка да чыгьарама. Тартабыз, кьысхасы. Хотту ючюнчю рюмкадан сора– таак дейди да, манга кьарайды.

– «Газонунг» на ходумуду. Жукьгьа жарарыкьмыды?

– Не этесе?

– Барыр жер барды.

– Кьайры?

– Кьызлагьа.

– Не кьызлагьа?

– Кьоншу элге практикагьа келгендиле эки жарагьан кьыз. Хансарайлада жашайдыла. Тёткамда. Кетдик.

– Тохта!

– Нек?

– Да кьалай нек? Кьызланы таныгьаныбыз жокь, билгенибиз жокь, не деп барлыкьбыз? Кьайры барабыз? Кимге?

– Кьоркьма, хомух, – дейди Хотту. – Биринчиси – биз тыш адамгьа бармайбыз, тёткамгьа барабыз, экинчиси уа – мен уже кьызла бла сёлешгенме. Былай-былай, ингирде нёгерими алып келейим да, бир кесек олтурайыкь деп.

– Не дегендиле да?

– Бек ырадыдыла, харип. Бу тыгьырыкьда эрикгенден ёлебиз деп тарыгьа эдиле экиси да. Так што, тебире. Сакьлатмайыкь факьырланы. Кетдикми?

– Кетдик!

«Газонну» заводной ручка бла заводить этебиз да, тебирейбиз. Ручка бла нек заводить этесиз десегиз да, стартири кюйюпдю да, андан.

Жетезиз къоншу элге. Биз ары жетерге къарангы болады. Жетезиз да, Хансарайны юйюню къатында тохтайбыз. Хотту Хансарай былайда жашайды, дейди, тохтайбыз да, машинадан чыгъабыз. Хы айтыргъа унутуп турама. Портфельде шампаныбыз, бир кила чакълы карамель кампетибиз, бир аракъы шешабыз. Вот. Къызланы да сыйларбыз, кесибизда бир зат жаларбыз, деп планыбыз алайды. Андан арысына кёрюрюз деп. Уффф! Къысхасы – Хансарайланы юйню аллында тохтап, тюшебиз мешинадан.

Портфельни да алабыз да, бир хылжый калиткачыкъны ачып, арбазгъа киребиз. Хотту арлакъда жылтырай тургъан терезе таба атлайды. Сен былай тур, мен бир разведкачыкъ этейим, дейди. Турама сагъайып, не болады не къалады деп. Портфель да къолумда. Ай, бир заманда бир хахай, бир къычырыкъ! Бир деу къатын чартлап чыгъады, къолунда да бир уллу къазыгъы бла. – Суболушла! – дейди да алынады. – Итле! Ажирле! – деп къычырып, Хоттуну сыртына къазыкъны жетдиреди. – Оу, анам! – деп Хотту белине жабышып, мыллыгын калиткагъа атады. Мен анымы кёре эдим! Калитканы да унутуп, бурууну башы бла учама. Уффф! Бюгюн-бюгече да сейир этеме, ол буруудан къалай ётгениме. Бек азындан бир юч метр болур эди бийиклиги. Тёрт жокъ эсе.

Уффф! Ётеме да, къарасам, Хотту уже кабинкада олтуруп, итле къуугъан къоян кирик, терк-терк солуй... – Ручканы сыыыз! – дейме да къычырама. – Заводной ручканы! Бооол! Ол маяр жетеди бусагъааат!

Хотту муштухул энишге ийледи да, полда ручканы къармайды. Жокъ. Къарангыда тапмайды. – Мында жокъдууу! – деп къычырады. – Къалай жокъдуу?! – Мен алынама. – Аякъ тюбюнге иги къарааа! Хотту аякъ тюбюне узалады да ручканы табып, ашыгъышлы манга быргъайды. Ол хайырсыз а учуп келеди да тюз мангылайыма тиеди. Кёзлеримден жилтинле къуюладыла, эсим ауаргъа жетеди, портфель да къолумдан чартлайды, мангылайымда бир уллу догъура да чыгъады. Уффф! Эсими кючден-бутдан жыяма да, моторну къыстау бурама. Хатлама! Сюйсенг, бур, сюйсенг, къой. От алмайды. Машина заводится этмейди. Бурама, бурама, бурама!

Хоу санга! Ых да демейди. Уффф! Дагъыда бурама. Бырда-бырда. Ийнанамысыз, ол уллу машина къалтырагъан эте эди, ручканы асыры кючлю бургъанымдан. Уффф! Дагъыда бурама. Жукъ да жокъ!

Ол къатын да, къазыкъны да ойната, дунияны аманын да къуя, жууукълашып келеди. Уффф! Не этсин адам, – дейме да, амалсыздан кабинкагъа чабама, бу машинагъа не от тюшдю, нек от алмайды, деп. Чабып барып къарасам – Хотту, суболуч, заживганияны салмай, ачхычны ары да сукъмай, къолунда къаты къысып олтурады. Абызырапмыды, огъесе... Билмейме! Уффф!

Алынама юсюне. Ай, юйюнг къуруп къаллыкъ, юйюбюзню къурутаса, заживганияны сал, аман салгъа салынырыкъ, – дейме да.

Салады. Бурама биягъы ручканы. Машина от алады. Аны да от алганы бла, келип къзыккыны инбашыма тийгени тенг болады.

Сол кьолум салынады да къалады. Алай анга да къарамайма да, муштухул кузовха секиреме. – Сюююр! – дейме да, Хоттугъа кыгычырама. Хотту газны аямай басады да, ол эски машина, «пуфф» деп тютюнден да кыра, алгъа учады. Не ары дери, не андан сора мен ол машинаны ол кечеча барып кёрмегенме. Къанатла битгенча бир бара эди да, «Мерседесинг» да нек барсын алай. Уффф!

Минут дегинчи жетебиз юйге. Тюз жетгенибизлей, кесими кабинкагъа атама. Хоттуну бир ашхы тукъум сопакълайым дейме да. Хансарай ючюн да, къызлары ючюн да, догъурам ючюн да. Алай, къайры! Къачады, начас. Ракета бла да жетмез эдинг ызындан. Уффф!

Къалады – кетеди. Бир ыйыкъдан тубейбиз бирге.– Слушай,– дейме,– энди иш болду-кетди, алдагъанынгы да билдим, къызла бла селешгенинг да – ётюрюк, алай бир сейирим. Хансарай тётканг ушайды да, аллайла нек этди бизге? Къзыккы бла туююп биз жазыкъланы. Не тукъум тёткады бу? Не тукъум Хансарайды?

– Не Хансарай? – Хотту манга жазыксынынган халда къарайды.– Къайда Хансарай? Ол Майрускан эди.

– Ким Майрускан?– Мен сейирге къалама.– Ол дунялагъа айтылгъан огъурсуму?

– Хау.

– Сора биз Майрусканлагъама баргъанбыз?

– Хау.

– Да къызла Хансарайлада жашайдыла дей эдинг да.

Хотту ышарады. – Да Майрусканлада десем, сен киштикни отха тартханча этерик эдинг сора уа! Барлыккы туююл эдинг.

– Мда... – мен башымы чайкъайма. – Да не тапдынг мени алдап? Андан эсе ол портфельдегилени кесиби къампайтхыек. Энди уа портфель да жоккы, жуккы да жоккы.

– Портфель барды. – Хотту биягъы ышарады.

– Къайда?

– Ма! – Хотту кююнундан портфельни чыгъарады.– Сен машина бла кюрешгенде, чабып сермеген эдим жерден. Ма!– деп портфельни манга узатады. Къарасам – ичи боппа-бош! – Ичи уа къайда?

Мен Хоттугъа тюрслеп къарайма. – Ичин не этдинг? Хотту биягъы ышарып къарынын сылайды. – Ичи жерин тапханды, – дегенча.

Не этерик эдим? Хоттуну башхамы этериксе? Уффф!

ЧЫЧХАНЛА

Бир кезиуде юйюбюз чычханладан топпа-толу болады да къалады. Аладан жашар амалыбыз болмай. Къайры да къара - чычхан,

къайры да атла – чычхан. Бир уятсызла, бир бетсизле кеслери да. Не къоркъгъан, не буюкъгъан жокъ, кеслерин юйге ие этедиле да тохтайдыла. Тышында чычхан юйде чычханны къыстар деп болабыз.

Уффф! Кюлмегиз! Керти айтама! Сизге кюлкю болгъанлыкъ-гъа... Киштикге – оюн, чычханнга – ёлюм! Керти, киштик дегенлей, киштик болушурукъ да болур эди, алай Гынарыу, юй бийчеме айтама, Гынарыу киштикни къатына да къоймайды. Тюз киштикни отха тартханлай этеди, аны сагъынсанг. Сора не хадакъ? Чычханла уа кепден-кёп. Аш юйню бийлегендиле, гумуну къой да къой, отулада да айланадыла. Айтама да, не уялгъанлары не буюкъгъанлары жокъду. Бир жукъдан къамамайдыла. Барып тохтагъан бетсизле! Болгъаныбызны сибирип барадыла. Ийнанамысыз, машокну башы ачылып тургъанлай, тюбюн тешедиле. Башындан тюшерге эринип. Не айтырыкъса алагъа?! Уффф.

Биз барбызмы-жокъбузму, къулакъ тешиклерине да кирмейди. Эрттен сайын аш юйде жыйылып, бюгюн а къайры чабыуулдукъ этебиз да, неге хата салабыз деп, къайгъылары олду. Оноуларын бир къарт семиз чычхан бардырады. «Ийнараллары» олду. «Писк, писк, писк» деп буйрукъланы ол юлешеди. Сен уннга киресе, сен сютге батаса, сен пиринчге сугъуласа, сен тюйге урунаса деп. Кеси уа аш юйден чыкъмайды. Генеральный штабы андады. Ол а начальник штаба. Вот. Ингирде хар бири келип, анга отчёт береди. Мен унну юй тюпге къуйдум, мен сютню тёкдюм, мен пиринчни жайдым, мен тюйню чачдым деп. Начальник штаба, хар бирине тынгылап, жангы буйрукъ береди. Энди уа барыбыз да уннга, сютге, пиринчге, тюйге батылыу деп.

Уффф! Батыладыла. Биз а турабыз къарап, аладан къалгъанны ашаргъа кюрешип. Да не этейик? Айтама да, киштигибиз жокъ, кесибиз а чычханланы туталмайбыз. Къайсы бирин тутхун. Къапхан къурап да кюрешдик, алай ол къарт чычхан къапханыбызгъа кюлюп къойду. Мени быллай хыликкя затчыкъла бла хатлама алдарсыз деп. Турду къапханыбыз бир-эки айны къурулгъанлай, артда уа къоншубузну тауугъу къапханда тюйге терилип, чёплейме деди да, бурунсуз къалды. Къоншубуз андан бери бизге сёлешмейди. Уффф!

Бир кюн Шотту шуёхум келеди. Келеди да не эсе да бир кюлюк хапар айтыргъа кюрешеди. Алай биз кюлмейбиз. Кюлген угъай, ышаргъан да этмейбиз. Шотту сейирсинеди.

– Эй? Не болгъанды сизге? Не мугурайгъансыз? Эшегигизми ёлгенди?

– Ай, – дейме ахсынып, – эшегим ёлгид андан эсе. Анга тёзерек. Бите турабыз. Сен кёп жаша. Уффф!

– Эй, таланган! – Шоттуну ауузу ачылады. – Нечик? Не от тюшгенди жаныгъызгъа? Неден битесиз?

– Чычханладан!

– Киимден!?

– Чычханладан дейме да! Бек азындан бир миллион болгъандыла юйюбюзде. Ахыбызны алып турадыла. Не этейик, не этейик, къайры кетейик? Къайры къачайыкъ, къайры учайыкъ!? Башыбыз палахха къалгъанды была бла! Уффф! – дейме да, дагъыда ахсынама. Шотту сейирге къалады. – Да киштиг а не ишлейди? – дейди. – Къайры къарайды?

– Киштигибиз жокъду.

– Къайдады?

– Жокъду! Киштик тутмайбыз!

– Нек?

– Гынарыу унамайды.

– Унамайма! – дейди да, кычырады Гынарыу, ундурукъда башындан тутуп. Мен киштикден аллергия болама. – Ма бу – деп мени кёргюзтеди, – ма бу бир жол, норкады деп, базардан бир тон алып келеди да, къууанама да киеме, киеме да арбазгъа чыгъама. Чыкъсанг, аллайгъа чыкъ! Кючюгюбюз алынады да къалады, юреди, шашады, кесин манга атады. Сейир-тамашагъа къалама, мынга не болду деп, ол а, харип, тонну киштик териден болгъанын сезип алына кёре эдим. Мен да гурушха болама да, тонну ийисгейме. Ийисгесем – чистый киштик. Олсагъат тешеме да, бир жанына быргъайма. Ма андан бери киштикни кёрюп да болмайма. Киштик кёрдюм – олсагъат аурудум. Башым чачылады, жүрегим тутады, санларым кыйылады, тамагъым бууулады! Уффф!

– Мда, – дейди Шотту, манга къарап, – интересди ишигиз.

– Интерес сени болсун, какды, – дейме, – чий как, не этерге билмейме.

– Мен билдим, – дейди Шотту.

– Нени билдинг?

– Чычханланы къалай къурутургъа.

– Къалай?

– Бир къагъыт бла къалам тапчы.

– Нек?

– Керекдиле.

Мен къагъыт бла къалам табама.

– Тапдым.

– Жаз.

– Нени?

– Чычханлагъа ууну рецептин. Таак. Юч кила семиз эт...

– Не заат? Не эт?

– Къой эт. Неда къозу. Андан сора бир литр спирт...

– Тохта, сен бу рецептни кесингеми жазаса, чычханлагъамы жазаса?

– Аланы бирге къатышдыраса...

– Чычханланымы?

– Эт бла спиртни, хайыуан. – Шотту манга онгсунмай къарайды.– Эт бла спиртни къатышдыраса! Къатышдыраса да, чычханла жюрюген жерлеге бирер кесекчик саласа.

– Да ала жюрюмеген жерибиз жокъду, сора уа!

– Сал да, бир ыйыкъдан чычханларынгы дарманнга окъуна тапанг, бетиме тюркюр! Ма бу мыйыкъланы сен къургъакъ жюлю, барысы да битмеселе,– деп Шотту мыйыкъларын сылай кетеди.

Не этерик эдим? Шоттугъа тынгылайма да, ол айтханча этеме. Юч угъай, беш кила эт алама, алама да, телефон бла Шоттугъа сёлешеме. – Слушай,– дейме,– этни чийлейми берликме, огъесе биширгенми этейим?

– Биширип!– деп къычырады Шотту трубкагъа.– Чийлей ким ашайды, сылхыр! Тапханса кесингден телилени!

Уффф! Биширеме этни. Биширеме да, спиртке ашхы булгъап, бёллом-бёллом этип, юйде да, арбазда да жер-жерлеге салама. Ыйыкъ ётеди. Чычханла тургъанларыча турадыла. Азайгъан угъай, бютюн кёп болгъандыла. Бизни чычханларыбыз энди танышларын, тенглерин, жууукъларын да келтиргендиле. Сыйларгъа. Да не? Ичерик – зыгъыр, ашарыкъ кёп. Киши кет демейди. Бир чырмау жокъ. Атылгъынчы аша, ич. Уффф!

Къысхасы – чычханлагъа кюн чыгъады. Хар кюнлери – байрам. Эрттенден ингирге дери оюнлары, тойлары къуруммайды. Барысы да дуу мыкырыч. Бирлери жырлайды, бирлери тепсейди, бирлери къуш-муш этедиле, бир бирге къонакъгъа барадыла, къонакъ аладыла, битген эслеринде да жокъ. Уффф!

Сёлешеме биягъы Шоттугъа телефон бла. – Слушай! – Энди трубкагъа мен къычырама: – Слушай, была уже экинчи миллионнга айлангандыла, не этебиз? Къайда бу ууунгу ууу? Нек жукъ этмейди?

– Ашыкъма,– дейди Шотту, ауазы бираз селейип. – Мени ууум алай терк татымайды. Заман керекди. Къарап тур, бир кесекден къырылып башламасала.

Турама къарап. Бырда-бырда. Чычханла «ых» этмей этни спиртни да сыйпайдыла, семирген бла кефден сора алада тюрлениу жокъ. Мен а биле-биле азгъанма. Нек десегиз, зарплатчыгъым чычханлагъа кетип барады. Хар ыйыкъдан беш кила эт бла бир литр спирт алама алагъа, кесим а... уффф, кесим а асламысында ачлай къалама.

Гынарыу тёзалмайды да, анасына къачады да кетеди. Мен мындан ары болалмайма дейди да. Мен факъыр а къалама, чычханлагъа таянып. Чычханла уа... Уффф! Чычханла уа, эркинде къалып, жарагъан бир жаш тёлю да жаядыла, кеслеринден да хуттур бирлени. Бир тоймагъан, бир гамаймагъан сюрююню. Ала жетмеген бла ала кирмеген тешик жокъ. Уффф!

Бир эрттен бла кьарасам, чычханла кертиси бла да бир бек кёп. Былхымсыз кёп. Кьартлагъа кьартла кьошулуп, жашлагъа жашла. Пу анассыны! Была кьайдан чыгып турадыла деп, иги тюрслеп кьарасам, жартысын таныялмайма. Бир башха тюрлюле келип. Эшта, тыш кьыралладандыла. Аны кьайдан билдинг десегиз, бизни чычханларыбызны асламысы кьарадыла, бу жангы кьошулгъанла уа моруракъ. Былай шоколад маталлы.

Уффф! Пароход бламы келдиле, огъесе самолёт бламы учдула, билмейме. Баям, самолёт бла жетгендиле ансы, пароход бла алай терк келир амаллары жокъду. Бизникилеми чакъырдыла, огъесе эт бла спиртни хапарын эшитипми кьууулдула – аны да айталлыкъ туйюлме. Аны да билмейме. Башым хайран болгъанды. Жаланда мен билген – иш бу барыудан бара эсе, манга болур болады. Сагъышха кьалама. Не этеме энди? Ууну тохтатама да, кесими ашарла деп кьоркъама, тохтатмайма да, не чычханлагъа кьошулуп ала бла бирге ашаргъа керекме, неда ачдан ёлюрге керекме. Не ала бла ашау неда прощай жашау!

Уффф! Мен да алай терен сагъышха кьалып тургъанлай, Гынарыу келеди. Бир уллу кьара киштикни кётюрюп!

Уаааа! Тилим тутулады да кьалады. Гынарыугъа да кьарайма, ол киштикге да кьарайма, жукъ айталмайма.

– Ёлме, – дейди Гынарыу, – менме. – Ма, бу кишиуню санга алып келеме.

Уффф! Кишиу уа кишиумюдю! Кьапланынг да нек болсун алай. Мыйыкълары – шиш, кёзлери – от, сырты – тогъай, огъурсуз кьарай! Манга кьарайды да, мыйыкъларын кьымылдатады. Адетде болгъанча кьоркъама. Андан эсе чычханчыкъларым бла тургъу эдим, дейме ичимден, тышымдан а: – Да не, жанчыгъым, – дейме Гынарыугъа жалыннган халда кьарай, – жанчыгъым, киштикден аллергия....

– Аллергия жюз да игиди сени чычханларынгдан, – дейди Гынарыу, киштикни сыртын сылай. Бу кишиу а башха киштиклеча туйюлдю. Бу ангоркады. Чычханларынгы кьалай этсе да кёрюрге, – деп киштикни бурунундан уппа этеди. – Мда... – дейме, тилим бюлдюре, – энди, канишна, ангорка... ммм... – Андан ары биягъы жукъ айталмайма. Нек айталмайса десегиз, муну бу ангоркасы да неди, бу чычханла да артыкъ меникиле нек болдула деп энди сагъышым олду. Уффф!

Къысхасы, кьалай-алай болса да, киштик жумушун алаамат бардырды. Ийнанамысыз, сау юч айны жерге чёкмеди. Чычханлагъа кьара кюнле келдиле. Кьачалгъан кьачды, кьачалмагъан а.... Уффф!

Шотту да андан сора бизге басмады. Мыйыкъларым жюлюнюрле депми кьоркъду, огъесе уялыпмы кьалды, билмейме!

ОНОУ

Бир кюн биягъы Шотту келеди. Келеди да олтурады.

– Эт манга бир оноу.

– Не оноу?

– Сырмайнымы алайым, Майрусному алайым? Экисин да сюеме. Мен кюлеме.

– Да сен а сюе болурса, ала сюемидиле сени ансы?

– Сюедице.

– Къайдан билесе?

– Билеме. Мени ючюн ёле турадыла!

– Да сора экисин да ал да къой.

– Телимисе?– Шотту секирип къобады.– Къалай экисин да алда къой? Бири бла да туралгъием, экиси бла угъай. Мен санга оноу излей келгенме, сен а...

– Да сора бирин да алма да, тынч тур.

Шотту ахсынып олтурады. Да мен а бек суююп турлукъ эдим, алай... уфффф!

– Не?

– Анака къоймайды, къатын ал деп. Тюз этими ашап бошагъанды, къачан юйдегили боласа деп.

Шотту биягъы ахсынады. – Къысхасы, къайсын дейсе? Сен айтханны аллыкъма. Сен – тенгим, жарсыууму санга айтмасам, кимге айтайым? Айт – къайсын алама!

Мен да ахсынама. – Билемисе, – дейме, – бир эски хапар барды: биреу, ма былай, тюз сенича, тенгине оноу излей келгенди. Юйдегили болайыммы, къалайыммы, деп.

– Мен болайыммы, къалайыммы деп келмегенме.– Шотту жангыдан ахсынады.– Болургъа таукел болгъанма. Мен...

– Билеме,– мен Шоттуну бёлеме, – билеме сени нек келгенинги, алай сен бу хапаргъа бир тынгыла.

– Тынгылайма, – Шотту табыракъ олтурады.– Сора уа?

– Келеди да, айтханымча, оноу излейди. Юйдегили болайыммы, къалайыммы, деп. Тенги бир кесек тынгылап турады да.– Шуёхум,– дейди, суюсенг, бол, суюсенг, къал, алай алай да сокъуранырыкъса. Болсанг, нек болдум деп, болмасанг, нек болмадым деп. Ма сен да алай. Сен да сокъуранырса деп къоркъама.

– Нек? Шотту секирип къобады. – Нек сокъуранама сора?

– Да нек сокъуранаса? – мен табыракъ олтурама. – Майрусну алсанг, Сырмайны нек алмадым деп, Сырмайны алсанг, Майрусну нек алмадым деп. Алайды да, быллай иште.....

– Угъай, угъай! – Шотту олтурады.– Мен сени къоркъуунгу ангылап турама! Сен арда жукъ болса, сёз манга жетер деп къоркъаса. Майрусну нек алдырдым Сырмайны къоюп деп, неда Сырмайны нек

алдырдым. Майрусну кьююп деп. Къоркъма. – Шотту къолун жюрегине салады. Ма бу жюрекде санга бир заманчыкъда да бир къара ниет болмаз! Мен ит болайым, къайсын алдырсанг да, мен санга аны ючюн «ых» этсем. Сен келмегенсе манга оноу излей, мен келгенме санга. Алайды да, къоркъма, айт – къайсын алама!

Мен сагъышха къалама. Энди Майрус да, Сырмай да элде бек биринчи къызлагъа саналадыла. Экиси да чырайлыла, намыслыла, жигерле. Экиси да къолайлы юйледен. Майрусну атасы – бизнесмен, юч тюкени, заправкасы, мойкалары. Сырмайны атасы – къуллукъчу. Сырмай да Майрус да кереклерин табып ёсендиле. Эрке уа тюйюлдюле. Айтама да, намыслы, адепли къызладыла. Экиси да университетни бошاپ, элде школда ишлейдиле.

– Ашхы. – Мен Шоттуну билегинден энишге тартып, шинтикге олтуртама. – Ашхы! Олтурчу былай! Келчи, шуёхум, ашыкъмайыкъ да, иги сагъыш этейик. Юйдегили болгъан оюн тюйюлдю, бу сен айтхан а бютюнда. Ашыкъмайыкъ да, бир терен тинтейик, къайсы игиди экисинден, Майрусму, Сырмаймы.

– Экиси да игидиле. – Шотту биягъы секирип къобады. – Экиси да алапат!

– Да алапат а болурла, алай санга экисинден бири керекди, алаймыды?

– Алайды! – Шотту олтурады.

– Алай эсе уа, экисин да тинтейик. Къайсы бек алапат болгъанын оюмлайыкъ. Майрусдан башлайыкъ. Майрусну атасы бизнесмен. Элде юч тюкени, сахарда заправкасы, андан сора да...

– Не андан сора да? – Шотту биягъы секирип къобады: – Не этеме мен муну атасын? Мен атасынмы алама? Къызын ала ушайма да!

– Къанынгы суут. – Мен Шоттуну биягъы шинтикге олтуртама. – Не алынаса? Кимди санга атасын ал деген? Мен аланы къолайларын айтама.

– Манга аланы къолайлары керек тюйюлдю! – Шотту секирип къобады. – Манга...

– Олтур! – Мен Шоттуну билегине жабышама. – Олтур. Олтур да, манга бир тынгыла! Не секирип къобуп тураса «Ванька-встанька» кибик?! Ашхы. Къолайларын къойдукъ. Майрусну кесин алып къарайыкъ.

– Да къарайыкъ. – Шотту, бир кесек селейип, олтурады.

– Майрус бек ариу къызды. – Мен Шоттугъа бюсюремеген халда къарайма. – Бир-бирлени къатында...

– Ким бир-бирлени? – Шотту биягъы къобады. – Мангамы айтаса?

– Хоу бир да! – Мен кюлеме. – Сени ким сагъынады? Олтур ары! – Шотту олтурады. Мен биягъы кюлеме. – Къайры кесинги сугъаса, сылхыр? – Мен Шоттугъа къарайма. – Сен къызмыса? Мен

башха къызланы къатында ариуду дейме! Уффф! Башхаланы къатында Майрус бек ариу къызды дейме! Чыммакъ бети, дугъум кёзлери, къап-къара къашлары, узун чачы, субай санлары. Кеси да намыслы, жигер...

– Сора Майрусну дейсе да? – Шотту биягъы секирип къобады. – Аперим! Жаным бол да къал! Кесими кёзюм да анга къарап турады! Аны суйюп турама! Бар!

– Къайры?

– Бар да Майрусну манга хазырла, мен а тойгъа хазырланайым! Сызыл!

– Тохта! Олтур! – Мен Шоттуну билегине жабышама.– Олтур!

– Нек? – Шотту манга къарайды.– Нек олтурама?

– Да къалай нек олтураса? Сырмай а? Аны тинтмедик да. Олтур бери дейме да!

– Уффф! – Шотту олтурады. – Керти ол да бар ушайды. Уффф!

– Вот! – Мен бармакъларымы бюгюп башлайма.– Энди Сырмайны тинтейик. Атасы къуллукъчу – бир де...

– Слушай!– Шотту биягъы секирип къобады.– Слушай! Санга ненча кере айтыргъа боллукъду! Мен быланы аталарын алмайма, къызларын алама! Ангылаймыса, хайыуан, къызларын! Не аталары, аталары деп тураса! Башымамы урама мен быланы аталарын?!

– Алынма дейме да!– Мен да ачыулана башлайма.– Не къыжырайса? Олтур ары! Мен аланы юй болумларын айтама.

– Къолайлыдыла деп! Уффф! Охо, аны къойдукъ. Сырмайны кесин ойлайыкъ.

Шотту мурулдай-мурулдай олтурады. Мен андан ары бардырама. – Сырмайда бек ариу къызды. Чыммакъ кёзлери...

– Не заат? – Шотту сейирсинеди.– Не дединг? Къалай чыммакъ кёзлери?

– Ммм... Бети дерик эдим.– Мен жунчууракъ болама.– Жангылып айтханма. Кечгинлик. Башымы къатышдыргъанса да, не айтханымы да билмейме. Уффф! Сырмайны да чыммакъ бети, дугъум кёзлери, къап-къара къашлары, узун чачы, субай санлары, кеси да намыслы, жигер...

– Болду, болду! – Шотту секирип къобады. – Аперим! Сора Сырмайны дейсе да. Алапат! Жаным бол да къал! Кесими кёзюм да анга къарап турады! Бар!

– Къайры? – Мен Шоттугъа сейирсинип къарайма.– Къайры барама?

– Къалай къайры барама? – Шотту жагъамдан тутуп, мени да шинтикден къобарады да:– Сырмайгъа бараса, ёзге уа къайры!

– Бар! – Бар да, Сырмайны манга хазырла! Мен а тойгъа хазырланайым! Сызыл!

– Тохта!

- Нек?
- Мен алыкъя бошамагъанма! Олтур! – Мен олтурама. – Уффф! – Шотту да олтурады.– Уффф! Не зат энди уа?
- Мен ахсынама. – Майрусну да, айтханымча, бети чыммакъ, санлары субай, кѳзлери къара, чачы узун, кеси да намыс...
- Сора Майруснуму дейсе? – Шотту манга аралады.
- Билмейме. Башымы хайран этгенсе. – Мен башымы энишге иеме.
- Мен а билеме!– Шотту къобады. – Майрусну алама! Всѳ! Бар!
- Къайры?
- Майрусха! Бар да, Майрусну манга хазырла! Мен а...
- Тохта!
- Нек?
- Сырмай а?
- Шотту олтурады. – Не этебиз да сора? Ашхы! – Шотту къобады.– Сырмай болсун алай эсе! Бар!
- Къайры?
- Сырмайгъа! Мен а тойгъа.....
- Тохта!
- Нек?
- Майрус а?
- Уффф! – Шотту олтурады. – Керти Майрус а? Майрусчугъуум! Жюрек тамырчыгъыым!– Шотту секирип къобады.– Бар!
- Бар, Майрусну..!
- Сырмай а?
- Сора Сырмайгъа бар!
- Майрус а?
- Уффф! Охо! Майрус болсун. Сызыл Майрусха!
- Сырмай а?
- Уфффф!
- Уфффф!
- Не этебиз да сора? – Шотту олтурады.– Къайсын алабыз?
- Майрусну!
- Сырмай а? Мен аны сюеме! Сырмайчыгъыым! Жюрек тамырчыгъыым!
- Сора Сырмайны ал!
- Майрус а? Аны да сюеме! Майрусчу....
- Эй!– Мен таза ачыуланама.– Эй! Сен не тукъум адамса? Аны сюеме, муну сюеме де да тур! Салам отда кюйгюн! Жанымдан этдинг, бу суймеклигинг бла! Уффф!
- Да не этейим да? Экисин да сюеме!– Шотту олтуруп манга къарайды?– Къайсын алама?
- Къайсын ала эсенг да, менден арлакъчыкъда алчы, маржа! – Мен да къобама.– Тели этдинг бюгюнлю! Уффф! Арталлы бла да алмагъан сен болгъу эдинг! Уффф!

– Тепме.– Шотту инбашымы сылайды.– Ачыуланма. Къайсын алама?

– Майрусну! – Мен олтурама.

– Сырмай а?

– Сора Сырмайны ал!

– Мен а Майрусну сюеме!

– Мен да аны!

Шотту секирип къобады. – Тохта сендамы сюесе?

– Кимни?

– Майрусну?

– Телимисе?

– Угъай!

– Сора неле жаншайса да?

– Да мен да Майрусну сюеме дединг да биягъында!

– Сылхыр! – Мен биягъы къобама.– Сылхыр! Мен Майрусну сайлайма санга, дейме! Майрусну ал дейме, тууар!

– Алмайма!

– Аласа!

– Алмайма! Сырмайны алама!

– Ал! Аны бла кѣмюл, мени бир тынч къой ансы.

– Къаргъама. Къайсын алама?

– Сырмайны!

– Угъай! Майрусну!

– Да бусагъатда Сырмайны алама дединг да?

– Къачан айтханма? Слушай ухом, а не брюхом, билдингми?

Мен Майрусну алама деген эдим!

– Ал!

– Алмайма!

– Нек?

– Сырмайны алама!

– Мен а Майрусну ал дейме!

– Мен а Сырмайны алама дейме!

– Алырса, атангы башы!

– Алгъанны уа!

Биз бирге жабышабыз. – Аламыса дейме да Майрусну? – Мен Шоттуну тюпге урама.

– Алмайма!

– Аласа.

– Алмайма! Сырмайны алама! Сырмайкаааа! Къайдаса алтыны-бым? Спасииии! Убиваюуюют!

Касох киреди. – Мындамысыз? Мен а, сизни излеп, чайнадан келеме. Не жагъалашасыз? Не болгъанды?

Биз, ёпге солуу эте, къобабыз. – Да ма бу, – мен Шоттуну кѣр-гюзтеме,– ма бу эшек Сырмайны алама деп тохтагъанды. Мен а Майрусну ал дейме. Уффф!

Касох ышарады. Сора аны ючюнмю демлешесиз?

– Хау.

– Кыйналмай кыалыгъыз.– Касох кюледи.– Экиси да бюгече – фьють, эрге ташайдыла. Майрус да, Сырмай да.

– Не зааат? – Шотту секирип кьобады. – Не дединг?

– Экиси да сахаргъа.– Касох Шоттугъа бурулады.– Биргелерине окьугъан суйген жашлары кьачыргъандыла экисин да. Кеслерини да, юйдегилерини да ыразылыклары бла. Алайды да, келигиз, эки кьауум юйюрге да алгъышха барайыкъ! Бир алгъышчыкъ этейик, бир затчыкъ да жалайыкъ. Болугъуз, хайда! Мен тышында сакълайма. Касох чыгъады.

Бизни тилибиз тутулуп, бир бирге кьарашабыз. Шотту ахсынып олтурады. Мен сюелеме.

ЖЫЙЫЛЫУДА

Бир эрттен бла мени, Сырмайны, Майрусну, Хоттуну фабриканы директору Касох Касохович Шинтиков кабинетине чакъырады. Барабыз. Кабинетге киребиз да, шинтиклеге олтурабыз. Касох стол артына сюеледи да, бизге хош келигиз деп, мурулдап, хуржунундан бир кьагъыт чыгъарады.

– Жолдашла, – дейди. – Бюгюн бизни жыйылыуубуз бизде ишлеген Тапсашарланы Шотту ючюндю,– деп мени кьргюзтеди.

– Шотту, ёрге кьоп! – Мен кьобама! Кабинетдегиле манга араладыла.

– Ма мындан, – дейди Касох, биягъы мени кьргюзтюп, – ма бу... ммм... эш... ишчибизден тарыгъып, манга кьагъыт келгенди. Мен ол кьагъытны сизге, фабриканы активине, бусагъат окьуюм. Тынгылагъыз!

Хотту, Сырмай, Майрус табыракъ олтурадыла. Мен сюелеме. Касох кьзлюкле салады да, окьуйду. «Жолдаш директор! Сизге «Жарыкъ ингир» деген кафени ишчилери жазадыла. Сизни ишчигиз Тапсашаров Шотту тюнене ичип, жугъун билмей, акъылын тас этип, бизге аманла айтып, шинтиклерибизни сындырып, терезелерибизни ууатханды. Аны бла да кьоймай, бизни бла туююшюрге чабып тургъанды. Аны алай этгени биринчи кере туююлдю. Кюн сайын ичип, мында дауур ачып турады. Бизни тап, ырахат ишлерге кьоймайды. Тилейбиз, анга бир оноу этигиз. Кафени ишчилери».

Касох, окьуп бошاپ, кьагъытны хуржунуна салады.

– Ма алайды, жолдашла, иш. Айтама да, бюгюн бизни жыйылыуубуз Шотту ючюндю. Тьздюк! Тьздюк! Тьздюк! Энди тьзюмбюз бошалды!

– Шотту! – Касох мени таба бурулады.

– Сен не заманнга дери ойнарыкъса бизни бетибиз бла? Не заманнга дери айыплы этип турлукъса бизни? Сени амалтын тышына чыгълалмай къалдыкъ да, таланнган! Къайры да бар, кимге да тюбе – Шотту, Шотту дегенлей турадыла. Мындан алда министр кёзюмю чыгъаргъанча этгенди! Бу сени ишчилеринг пианчала некдиле деп. Нек бир оноу этмейсе былагъа деп. Не айтырыкъ эдим? Турдум тынгылап. Уялгъандан жерге кирлик болуп! Уффф! Мындан ары, айтама да, тёзюмлюбюз тауусулгъанды! Алайсыз да кёп тездюк! Ишге заманында келмейсе! Келгенинген келмегенинг кёп! Келсенг да, ичип келесе! Ишинги эталмайса! Халкъны тарыкъдыраса! Ол затларынгы энди биз мындан ары кётюралмайбыз! Бюгюн санга бир оноу этмей боллукъ туюлюбюз! Жолдашла! Сиз, айтханымча, фабриканы активи. Не этебиз бу халисизге? Къаллай оноу этебиз? Айтыгъыз! Тынгылайма!

Тамата мастер Хотту къолун кётюреди.

– Манга сёз берчигиз, жолдаш директор! Мен айтайым.

– Айт. – Касох олтурады.

– Айт, Хотту Хоттуевич. Сен фабрикада тамата мастер. Шоттуну наставниги. Шотту сени къолунгда ишлейди. Айт! Тынгылайбыз!

Хотту къобады.

– Жолдаш директор тюздю,– деп, манга тюрслеп къарайды.

– Шотту, сен арталлы бла да мардадан озгъанса. Бу неге ушагъан ишди, не? Иче да, халкъгъа кесинги ата. Шинтик, терезе ууата! Артда уа буруула тюплеринде тёнгерей да, хурулдай! Ётген–сётген а санга къарай да, бедиди эте. Ол бедиди а барыбызгъа да жагъылады! Нек? Сен бизни ишчибизсе да, андан. Бизни айтхылыкъ коллективибизни бир члени! Аны себепли сен ичип, къуру кесинги бетинги жоймайса, бизникин да жояса! Къарайма да, сен тюзелирге ушамайса! Ол терен, кир жаргъа бекден–бек аууп баргъан болмаса! Алайды да, мен айтырыкъ – мындан ары бизге сенича ишчи керек туюлюдюз! Мени акъылым, Касох Касохович, Шоттуну ишден къыстаргъа! Всё!

Хотту олтурады. Майрус къобады.

– Жолдаш директор! Мен да бир–эки сёз айтырем.

Касох, ахсынып, кёзлюклерин тешеди.

– Айт, Майрус, айт. Сен айтмасанг, ким айтырыкъды? Сен – профорг. Шотту уа профсоюзну члени. Айт! Тынгылайбыз!

Майрус, сумкачыгъында бир гитче къол жаулукъчукъ чыгъарып, бурунун сюртеди.

– Мен, Касох Касохович, сиз айтхан сёзлеге тынгылап, жиярыгъымы кючден тья турама. Сиз нечик халал адамсыз! Сизни орунугъузда башха адам бу Шоттуну пухун бардырыр эди. Сиз а тездюгюз, тездюгюз, тездюгюз!

Майрус бурунун таргады.

– Касох Касохович! Сиз тюппе-тюз айтасыз! Мен сиз айтханнга толу ыразыма. Шоттугъа энди тэзюмлюбюз жокъду! Ол бизге тийишли адам туюлюдю. Биз аны бир мардагъа да жыяллыкъ туюлюбюз! Мени акъылым да – Шоттуну ишден кыыстау. Всё!

– Тааак. – Касох къобады.

– Энди уа ким айтады?

Сырмай да къолун кетюреди.

– Мен.

Касох сагъатына къарайды.

– Айт, Сырмай Лалаковна! Сен – стенгазетабызны редактору. Санга да тынгылайыкъ.

Сырмай къобады.

– Мен айтырыкъ – эндиге дери бу Шотту бла кюс-кюс этип тургъаныбызгъа сейир окъуна этеме! Къачаннга дери турлукъбуз муну ючюн кыызарып, муну ючюн уялып? Шотту ичгини къоярыкъ туюлюдю! Аны билдик, бошадыкъ! Мени акъылым да – Шоттуну кыыстаргъа керекди! Всё!

Сырмай олтурады. Мен ышарама. Касох ачыуланады.

– Шотту! Неге ышараса? Бизни тэзюмлюбюзгеми? Всё! Болду! Айтама да, тэзюмлюбюз бошалгъанды! Барыбызны да ниетибиз бирди! Сени ишден кыыстаргъа! Энди айтырыкъ бармыды?

Касох барыбызгъа да къарайды. Мен къолуму кетюреме.

– Барды! Манга да беригиз бир сёз! Сюдде окъуна бередила да ахыр сёз.

Ммм... Касох арсар болады да айтады.

– Айтыб а не айтырыкъса? Биз сенден къол жуудукъ! Алай, айтмай болмай эсенг, айт!

Мен жыйылгъанланы барысына да жазыкъсынган халда къарайма. Къарайма да, жарсыгъанча этип, башымы чайкбайма.

– Бу сизни былайда жаншагъаныгъызгъа тынгылап, сизге жан аурутуп турама, – дейме да, биягъы жарсыгъан халда башымы чайкбайма.

– Была, харип, нечик телидиле деп. Нек? Нек жан аурутама сизге, деп соругъуз. Уффф! Айттайым. Сиз, харип, жашаудан бир тары халпама да ангыламай, керексизге «зыст, зыст» этип тургъаныгъыз ючюн. Сиз не билесиз, Шотту, Шотту деп тургъандан сора! Эшек билген – арба жол деп, менден сора жукъ билмей! Ай, юйюгюзге, былайда иш мендемиди? Угъааай! Иш менде туюлюдю! Кимдеди да сора? Сиздеди, пакъырла, сизде! Сиздеди иш! Не бир бирге къарашасыз? Ётюрюкю айтама? Къарашмагъыз бир да! Чочумагъыз, алынмагъыз! Айтама да, иш менде туюлюдю, сиздеди! Ма, Хотту, сенде! Ма, Майрус, сенде! Ма, Сырмай, сенде! Бек башында уа директорда. Биз жаныбызча кёрген Касох Касоховичде! Алайды да, шуёхларым, мени къоюгъуз да, кесигизни сагъышыгъызны этигиз!

Бек алгъа уа багъалы директорубузну сагъышын! Не сагъыш? Айтайым! Сиз былайда Касох Касоховични таза, жарыкъ бетин жерге сугъа тургъаныгъызны билемисиз? Билмейсиз! Аны уллу, бийик даражасын тюп эте тургъаныгъыздан хапарыгъыз бармыды? Жокъду! Мени уа барды! Барды да, андан жюрегим жарыла турады былайда! Андан тѣзалмай сѣлешеме былайда! Ангылаймысыз? Андаан!

Уффф! Не бла тюп этесиз? Къалай бла бетин жерге сугъасыз? Айтайым аны да! Сиз, о хахай, Шоттуну ишден къыстайыкъ, аллай ишчи бизге керек тюйюлдю, деп къыжырайсыз, къызасыз, алынасыз! Алаймыды? Алайды! Ашхы! Болсун алай окъуна! Къыстагъыз! Алай мени сизге былайда бир соруучугъум барды. Къыстагъан а ким этеркиди? Сизми? Угъай! Сора ким? Директор! Ол къыстаргъа керекди. Приказны ол жазарыкъды. Къаллай приказны? «Шоттуну ичгени ючюн ишден къыстаргъа!» деп. Алаймыды? Алайды. Алай эсе уа, ол приказны окъугъанла не айтырла аны жазгъаннга? Кюлмезлеми анга? Кюллюкдюле, канишна! Министр биринчи кюллюкдю! «Къа, къа, къа!» – деп. Приказынглай кѣрюннгюн», – деп. Ызы бла уа башха директорла да «харх» боллукъдула! Нек? Ол приказны телилигине! Не телилигине? Ичгени ишден къыстаргъа дегени ючюн! Аланы ишчилери уа ичмеймидиле? Ой-ой-ой! Ичгени къой да, жутхан этедиле, жутхан! Жиликни жутханча, жутадыла аракъыны, спиртни да! Пивону, самогонну да! Шмурдякны–чмурдякны да! Сора хар ичгени къыстапмы барадыла ала? Угъай! Ала акъыллы таматаладыла. Тели тюйюлдюле! Ала уста биледиле, хар ичгени къыстап барсала, ишчисиз къаллыкъларын! Аны себепли уа, ол таматала не этедиле? Ол таматала кишиге тасхаларын бермейдиле! Нени да ичлеринде биширедиле. Вот.

Сизнича, къаргъа столбадан къычыргъанча, «къаркъ» деп къычырып турмайдыла! Сизсиз, харип, негизни да тышына тѣкген! Ичигизде жукъ жашыра билмегенле! Кесигиз айта турасыз да, Шотту бла бешишлик болдукъ деп! Сора бешишигизни халкъгъа жаяргъамы керекди? Багъалы Касох Касоховични халкъгъа кюлкюлюк этип? Кесигизни аямай эсегиз да, аны аягъыз, юйюгюз къурумагъан! Бу хурметли, бу халал, бу алаамат адамны! Бу фахмулу, акъыллы таматабызны. Уффф! Ол алыкъа къуллукъда ѳсерге керекди! Министр болургъа! А сизни бла уа хатламамы ѳсеркиди, сиз аны былайда кюлкюлюк эте турсагъыз?! Кимге керекди аллай кюлкюлюк министр? Аны сагъышын этгенмисиз? Этмегенсиз! Мен а этгенме! Этгенме да, айтырым – угъай! Боллукъ тюйюлсюз кюлкюлюк, Касох Касохович! Мен сау болуп, сизни бир киши кюлкюлюк этмез! Мен сизни бла ишлеген къадарда, сизге бир киши кюлмез! Мен сизни ючюн къаядан секирикме! Сизни ючюн отха кирликме! Вот! Жаннган отха! Анга толу ийнаныгъыз, Касох Касохович! Топпа-толу! Вот! Билирге сюе эсегиз, мени сизден бек сюйгеним жокъду! Сизге бир

кишини да кьошмайма! Сиз а, бек суйгенингден бек кюй деп, мени ишден кыстай айланасыз! Мени! Сизни бек, бек, бек суйгенни! Мени былайда суймегенлериме тынгылап, алагъа ийнанып, алагъа бой салып, сиз...сиз...

Мен, жиямсырагъанча этип, суу ичеме. Ичеме да, Касохну кьучакълап, башымы кёкюрегине салама. Алай бир кесек туруп, сёзюмю андан ары бардырама.

– Вот, жолдашла! Вот, сизни былайда жаншагъаныгъызны магъанасы! Сиз бизни багъалы директорубузну кьурута айланасыз! Кьурута! Ангылаймысыз? Уфффф!

Алай, ол жаланда бир жаныды! Экинчи жаны уа – кьуру менми терсме бу халиге жетгениме, не? Сагъыш этчигиз бир! Кьуру мендемиди терслик? Сиз а не ишлегенсиз, Хотту айтханлай, мен ол терен, кир уругъа ташая тургъанда!? Къайсыгъыз аркъан атдыгъыз мени андан чыгъарыргъа?! Сенми Хотту? Угъай! Сенми Майрус? Угъай! Сенми Сырмай? Угъай! Биринг да угъай! Сора не «тырт–тырт» этесиз да былайда?! Шотту аллай, Шотту быллай, деп. Ичеди, тьойюшеди, деп! Ишге келмейди, оу–шау, деп. А Шоттуну нек ичгени, нек тьойюшгени башыгъызгъа киремиди? Кирмейди! Ол аны ишиди, кеси терсди дейсиз да кьоясыз! Алаймыды? Алайды! Алай эсе уа, айтчыгъыз, сиз не этгенсиз мени тюз жолгъа салыр ючюн, не! Манга ичгини кьойдуруп ючюн? Мен буруула артында тёнгеремез ючюн? Не этгенсиз?

– Не этгенсиз! Нек тынгылайсыз? Уффф! Тилигизми тутулгъанды? Неда ауузугъузда кьууутугъузму барды? Кёп болмай бир бирге ал бермей жаншай эдигиз да, Шотту, Шотту, деп. Энди уа не болду? Мен а билеме не болгъанын! Мен а билеме сизни нек тынгылагъаныгъызны! Айтыр затыгъыз жокъду да, андан! Мени ючюн деп бармакъны бармакъгъа урмагъансыз да, андан! Сора кимдеди терслик? Мендемиди? Уффф! Охо, Касох Касохович бошамайды, дейик. Аны иши менден сора да кёпдю, аны барыбыз да билебиз! Сиз а, сиз? Ма, Майрус, сен окъуна! Сен кимсе мында? Профорг! Биз сени нек салгъанбыз ол кьуллукъгъа? Бизге сакъ бол, жумушларыбызгъа къара, бизге болуш деп! Сен а болушамыса? Хатлама! Сен билген взносла жыйгъан!

Майрус секирип кьобады.

– Мен... мен... жыйылыула этеме... мен...

– Да, этесе, – мен масхара кюлеме.

– Этесе, магъаналары жокъду ол жыйылыулары ансы! Мени тюзетдилеми ол жыйылыула? Угъай! Тюз жолгъа салдыламы? Угъай! Ичгини кьойдуралдыламы? Угъай!

Майрусну жиярыгъы келеди.

– Да кюрешдик, жарлы, кюрешдик..

Мен Майрусну хыны бёлеме.

– Иги кюрешмегенсиз! Иги кюрешсегиз эди, мен бу кюнлеге жетерик туююл эдим! Иги ишлесегиз! Олтур ары, суу тауусулгъан тирменча тыхырдап турма да. Сен а, сен Сырмай! Редакторма деп турса, кесинги кишиге тенг этмей! Менича къайда деп! Мен газет чыгъарам, деп махтанаса! А неге жарайды сени ол газетинг? Мени воспитывать этдими? Этмедиле! Ичгиден айырдымы? Айырмады! Да сора башымамы урама мен газетинг? Жугъума жарамаса, къуру аман жанымы жазып турса! Къачан да къара – Шотту пианча, Шотту – аллай, Шотту – быллай дегенлей! Пианча болгъанымы мен газетсиз да билеме! Не муну жазып турса? Иги жанымы да бир жаз!

Сырмай кызарады.

– Да, Шотту, харип, иги жанынг жокъду сора уа. Ансы...

– Къалай жокъду. Барды! Ма, сёз ючюн...

Мен сагъышха къалама.

– Ммм... Ма, сёз ючюн, мен рюмканы тюбюне дери ичеме. Нек? Тюбюнде жукъ къойсам, менден къалгъанны ичерге тюзелип, сиз менден да ары болурсуз деп, сизге къоркъуп. Сизге жарсып. Сиз а? Сиз а сау бол дер орунуна, Шоттуну ишден кыстайыкъ, деп кычырасыз. Уялыгъыз бетигизге! Адам туююлсюз биринг да! Ммм... директирибизден къалгъанла. Вот. Энди уа Хоттугъа барды бир сорууум. Ма сен, Хотту, мен ишлеген цехде мастерсе. Тамата мастер! Мени наставнигим. Пачти что экинчи атам. Алаймыды? Алайды. Мен сени къолунгдама. Санга мени коллектив аманат этгенди. Бу жаш адамны тюз жолгъа сал, ариу халиге, усталыкъгъа юйрет деп. Сен а къаллайла этесе? Аманатха хыянат деп, Шоттуну ишден кыстайыкъ деп кычыраса! Олмуду юйретгенинг? Олмуду тюз жолгъа салгъанынг? Нееет, жууугъум! Юйретген деп аллайгъа айтмайдыла? Сен манга кёз-къулакъ болургъа керек эдинг! Манга билеклик этип, манга экинчи ата болуп! Болгъанмыса аллай ата? Алай онг! Ата болур орунуна, къанлы жауум болуп сюелесе бюгюн! Ишден кыстайыкъ, деп кычырып. Мен кысталсам а, санга ариула айтыллыкъмы сунаса? Жангыласа, алай суна эсенг! Санга къол булгъап къоярыкъдыла, мискин! Кет, кет, ол а къатында биреуню туталмагъан кимге да не игилик этерикди, деп! Алайчыгъын билип къой, кыйынлы! Ма, дирекциябыз наставниклеге премияла берирге деп турады, сохталары бла иги ишлегенлери ючюн! Санга уа берликмидиле? Зукку чибин! Къучагъынгы кенгнге жайып тур! Берлик туююлдюле! Нек? Мени юйреталмагъынынг ючюн! Манга таматалыкъ эталмагъанынг ючюн! Санга премия угъай, сени да мени ызымдан ашырмасала, мен ит болайым! Артда айтмагъан эдинг деме, харип!

Майрус, санга да грамота бла саугъа береди дирекция деп эшитгенме. Профсоюзну ишин иги бардыргъанынг ючюн деп. Бумуду иги бардыргъанынг? Мени пианча этип. Бек иги членинг буруу артлада «ду» болуп тёнгерей айланнганы! Олмуду иги ишлегенинг?

Сен иги ишлесенг эди, мен, ким биледи, ол буруу артына басарыкь да болмаз эдим. Культурна столда ичер эдим. За счёт профсоюзa. Воот.

Сора кимди былайда терс? Сенми, менми? Сен, канишна! Сора нек кыстатаса да мени? Мени кыстап, саугъа аллыкьмы сунаса? Алырса, Тёммейни чубурун! Санга саугъаны кьой, сени да кыстаргъа керекди, билдингми?! Профсоюзну ишин ойгъанынг ючюн! Сен да билип кьой, Сырмай? Тюз мен кысталгъанлай, сени да чартлатырыкьдыла, пакьыр. Артда айтмагъанса деме сен да! Тюз мени кыстагъанлай, сени да учурлукьдула. Нек? Адамла бла ишлей билмегенинг ючюн! Вот.

Ахыр айтырыгъым, иги сагъыш этигиз! Мени ишден кыста сагъыз, айтама да, айып кьуру манга келлик туююлдю, барынга да келликди! Орталарында бир кесек жангылгъанны тюзеталмадыла, деп. Эшигин жапдыла, деп!

Воот. Мен а бусагъат прокуроргъа барама. Манга артыкьлыкь эте турадыла, деп. Кеслерини терсликлерин букьдурур ючюн, мени ишден кыстайдыла, деп! Быланы битеу ишлерин бир тинтигиз, деп. Кёрюрме сора какаларыгъыз бузда кылай учсала да! Кыстагъыз! Кимге аман болса да, кёрюрбюз! Сизгеми, мангамы! Всё! Мен бошадым. Этигиз энди оноуугъузну!

Мен олтурама. Тынгылашыу. Хотту кьобады.

– Эээ... Шотту былайда...эээ... тюз... Касох Касохович!

– Мен энтта да...эээ... бир-эки сёз айтырыкь эдим.

Касох биягъы кёзлюклени кьолларында ойнатады.

– Ммм... да...айт. Тынгылайбыз.

Хотту бёркюн тешеди.

– Эээ... Мен былайда Шоттуну айтханларына.. эээ... сагъыш этип турама. Терен сагъыш. Энди, кертисин айтсакь, ол тюз айтады. Тюппе–тюз! Шотту кьуру кеси терс туююлдю! Эээ... Тюзюн айтсам а.. эээ.. Арталлы бла да туююлдю. Сора кимди да терс? Биз! Биз, жолдашла! Биз! Актив! Бизбиз терс!

Хотту, бёркюн алып, манга кьарайды.

– Биягъында... эээ... бир кесек... эээ... кызаракьмы болдум дейме. Болдум десем да, барыбыз да болдукь. Эээ... Жукьну ойламай, жукьну тергемей, асыры кызып сёлешдик. Шотту,... эээ... лично мен сенден кечгинлик тилейме, биягъында сагъыш этмей сёлешгеним ючюн! Кеч! Сен керти айтаса, биз ишге болуп, жаныбызны–кыаныбызны да ары атып, сени унутуп кьойгъанбыз. Санга тийишлисича кёз–кьулакь болалмагъанбыз. Кьолубузну жюрегибизге салып айтсагъ а, биз сени ненги билебиз? Ичгенингден сора бир затынгы да угъай. Ичеди, ичеди дейбиз да турабыз. Ичиб а, харип, сен бир тоннанымы ичесе! Атасы–анасы да, бир–эки литр иче болурса да, аны несин бармакьгъа чулгъап турабыз? Не уа, не этгенбиз, кесинг айтханлай, санга ичгини кьойдуругъа? Жукь да

угъай! Ариу айтып кѳргенбизми?! Угъай! Ариу кылыккыгъа, ариу халиге юйретип кѳргенбизми? Угъай! Да сора нек кыстайбыз да ишингден, терс кесибиз болуп тургъанлай? Сени, Шотту, дагыда бир тюз айтханынг – иги жанымы да бир айтсагъыз а дегенинг! Айтханбызми иги жанынгы? Угъай! Къысхасы – биз терсбиз! Терслик, къайтарып айтама, биздеди! Менде да, профсоюзда да, редакторда да, барыбызда да. Аны себепли уа Шоттуну ишден кыстамай, жаланда выговор берип къояйыкъ! Шотту уа мындан ары ичгини къояргъа сѳз берсин, бу прокурор къайгыны да къойсун! Всѳ!

Хотту, терлегенлерин сыйпай, олтурады.

Касох къобады.

– Болсун алай. Шотту, къоярыкъмыса?

Мен жеримден:

– Угъай, – деп кычырама! Сырмай манга гузаба къарайды.

– Ичгиними, прокурорнуму, Шотту?

– Экисин да!

Майрус къобады.

– Тобады, алгъаракъда мен да жангылгъанма. Шотту, мен да сенден кечгинлик тилейме. Сагъыш этмей сѳлешгенме. Сен тюз айтаса. Биз алыкъа ишчилерибизни багъаларын биче билмейбиз. Ма, сѳз ючюн, сени окъуна алып къарайыкъ. Сен къуру ичипми тураса да? Угъай. Бир–бирде ишлеген да этесе. Аны уа нек айтмайбыз? Аны нек жашырабыз?

Хотту къобуп, къатыма келеди:

– Ишлесе уа, алапат ишлейди, – деп инбашымы къагъады.

– Кѳп болмай бу агъачдан бир шеша ишлегенди да, сыфатына къарап туурса! Аллаигъа уа устады, гяуур! – Хотту жерине кетеди.

Майрус Хотту таба къарайды.

– Вот! Аны уа нек айтмайбыз? Айтыргъа керекди! Мени энди айтырым – Шоттугъа выговорну къояйыкъ да, поставить на вид дейик! Мени акъылыма кѳре, ол тийишлиди былайда!

Касох биягъы манга къарайды.

– Болсун алай. Шотту, ыразымыса?

Мен жеримден да къопмай, башымы булгъайма.

– Угъай! Не на видди ол? Мен сизге телевизорму болгъанма на вид салыныргъа? Прокуроргъа барама!

Сырмай къобады.

– Эйлары, биз не затла жаншап турабыз былайда? Выговор, на вид деп? Не ючюн выговор? Не на вид? Шоттучукъ! Мен да кечгинлик тилейме сенден, жанчыгъым! Терс эдим биягъында! Кеч!

Мен жеримден биягъы башымы булгъайма.

– Кечмейме! Прокуроргъа барама!

Сырмай абызырайды. Абызырайды да, Касохха къарайды.

«Касох, айт, айт», – деп, башы бла билдиреди. Сырмай, ах-сынып:

– Бир выговор да, бир вид да керек туююлдюле,– дейди.

– Замечание этейик да кьояйыкъ, – деп, кьып-кьызыл болуп олтурады.

Касох, ышара-ышара, манга бурулады.

– Болсун алай! Шотту, анга уа ыразымыса?

Мен биягъы башымы булгъайма.

– Угъай! Прокуроргъа барама!

Касох ачыуланады.

– Да сора санга премиямы берейик ичген этесе деп?!

– Да кьалгъанлагъа бересиз да! Мен да секирип кьобама.

– Ала терс да болуп тургъанлай. Манга уа нек жарамайды да берирге? Тюзлеге бермейдиле да. терслеге береди! Прокуроргъа барама!

Мен олтурама. Тынгылашыу. Хотту кьобады.

– Ммм... премияны билмейме, бир грамотачыкъ берирмек?

Майрус, манга эшитдирирге суймей, Сырмайгъа шыбырдайды.

– Аны бла кёмюлсюн. Жаныбызны тынч кьойсун ансы.

Касох биягъы сагъатына къарайды.

– Ммм... да сиз аллай оноу этсегиз.... болсун... ммм... алай.

Шотту, не дейсе?

– Грамотагъа ыразымыса?

– Угъай!– деп, кьычырама.

– Грамотаны мен башымамы урама? Аны бла тюкеннге барлыгъым жокъ, шеша аллыгъым жокъ! Премия беригиз! Минг доллар!

Сырмайны эси ауаргъа жетеди.

– Ненчааа?

Хотту Касохха къарайды.

– Аман аппетити жокъду, къарайма да, муну уа. Минг доллар!

Хм.

Майрус манга жалынган халда, тюп эрини кьалтырай, къарайды.

– Шотту, жарлы. Кассабызда аллай бирибиз жокъду.

– Къаллай биригиз барды? Мен бир аягъымы бир аягъымы юсюне салып ойнатама.

– Ненчагъыз барды?

Касох бир кьагъытчыкъгъа къарайды.

– Жыйырма минг сомубуз.

– Охо! (Мен кьолуму булгъайма.) Озса да, сизге озсун! Аны да беригиз, бир стол да кьурагъыз. Башым чачылады. Сизни бла былайда безирей, пахмель эталмадым да кьалдым! Къайдады ахчагъыз?

Касох сейфни ачып, ахчаны чыгъарады.

– Ма! Сана!

Санайма да, он тюмени жетмейди. Ахчаны столгъа сызама.

– Эй! Жуликле! Стольник жетмейди! Табыгъыз!

Касох кызарады, агъарады.

– Да мен болгъанчыгъымы бердим. Майрус, Хотту, Сырмай!
Сизде жукъ бармыды?

Майрус сумкачыгъын къармайды.

– Ма, юч тюмен.

Мен тюп эриними чюйюреме.

– Азды. Прокуроргъа барама!

Хотту жан хуржунуна узалады.

– Ма, беш тюмен!

Мен Сырмайгъа кычырама.

– Эй! Стенгазета! Чыгъар бери эки тюмен! Ол стенгазета хы-
ликкяны да жырт.

Сырмай да сумкасын къармайды.

– Бусагъат жанчыгъым, бусагъат! Ма! Ма, эки тюмен! Бусагъат,
газетни да жыртайм.

– Жыртып, хурттак-хурттак эт! – деп, мен эки тюменни алып,
хуржунума салама.

– Эшитдингми? Хурттак-хурттак!

– Охо, жанчыгъым!

– Жырт да, хурттакларын бери келтир!

– Охо, кёгюрчюнчюгюм!

– Сырмай мукъут-туман болуп ташаяды.

Мен Майрусха къарайма.

– Эй, профсоюз?! Сен а не чирелип тураса, ай кёрген эбизе
кибик! Бар, бир къабарыкъ да мадар, бир ящик аракъы да келтир!
Ичаллыкъ эсем, бир кёрейим!

Майрус абызырайды.

– Кечгинлик, Шотту, ахчам жокъду. Болгъанымы санга тут-
дурдум!

– Ашхы, алай эсе. (Мен къобама.) Прокуроргъа барама!

Хотту Майрусну къатына чабып барып, ахча узатады.

– Майрус, ма юч минг сом. Бар! Шотту айтханны эт!

Майрус, ахсынып, Хоттудан ахчаны алып кетеди.

Мен Касохну тюртеме.

– Эшитемисе, маймул? Майрус къайтхынчы былаймы тур-
лукъбуз? Бар, бир шеша келтир!

Касох «тебеди».

– Оза болурмуса, Шотту, – деп, манга жютю-жютю къарайды.

– Хорошо, – дейме! – Прокуроргъа кетдим, алай эсе!

Мен эшик таба атлайма.

Касох билегиме жабышады.

– Тохта!

– Тохта, Шотту, юйюнге! Ойнагъанны ангыламаймыса? Мен ойнап айтыем.

– Мен а ойнамайма! Ий! Мен Касохну кьолуна урама.

– Прокуроргъа барама! Касох аллымда тобукъланады.

– Шоттууу, жойма мени. Сабийлерими сагъышын эт! – деп сарын салып жияйды. Мен масхара кюлеме.

– Сен а мени сагъышымы этеменг, ишден кыыстайыкь дегенинде. Сен, жууугъум, сабийлерим дейсе, мени уа башым чачыла турады. Нервничать этдиргенсе да. И притом, пахмелим да жокь. Ким кимни сагъышын этерге керекди? Прокуроргъа барама.

Касох, тобукъланып, онг бутуму къучакълайды. Хотту да, чабып келип, сол бутума жабышады. Экиси да жияйдыла.

– Жоймааа!

Мен ахсынама.

– Охо! Бу жолну кьояйым! Бу халал жюрегиме не этейим? Эрийме да кьалама!

– Барыгъыз, бир уртларыкь алып келигиз! – Экиси да, жиягъанны да кьоюп, секирип кьобадыла.

– Бусагъат! Бусагъат!

Касох Хоттугъа:

– Сен бар да, бир закускачыкь мадар, – дейди да, сейфни ачады.

– Шотту! Коньяк жарарыкьмыды?

– Бер! – Мен коньякны алып, жазыуларына къарайма. Касох мен рюмка алып келейим дейди да, муштухул ташаяды.

Мен кюлюп, ызларындан къарайма.

– Угъай угъай, чапмаз эдигиз да, мени ишден кыыстарыкьла, жоргъаларымча!

– Бир бирге ал бермей чабышасыз! Уффф! Бу коньякны башындан тогъурмем дей тургъанымлай, эшик ачылады да, бир алаша, токъ адам киреди. Шляпасы, галстугу.

– Мен жолдаш директорну излейме, – дейди.

– Къайдады?

Мен келгеннге бюсюремей къарайма.

– Сен а кимсе?

Кирген, манга жууап бермей, кабинетни тёрт мюйюшюне къарайды.

– Директор къайдады?

Касох бла Хотту киредиле. Касохну кьолунда рюмка, Хоттуда – табакъ.

– Ма директор, – дейме.

– Келди!

Шляпалы Касох бла Хоттугъа къарайды.

– Шинтиков Касох Касохович къайсыгъызсыз?

Касох алгъа атлайды.

– Мен. Ниинди?

Шляпалы Касохха тюрслеп къарайды.

– Биринчи номер фабриканы директору?

– Хау!

– Мен министрни жангы орунбасарыма, – дейди шляпалы.

– Атым Лалак Лалакович Гойсакъояров.

Касохну къолундан рюмка тюшеди.

– Кииим?

– Министрни орунбасары! – Лалак шляпасын тешип вешалкагъа сызады.

– Мен сизге Министрни бегимин алып келеме. (Хуржунундан къагъытны чыгъарып окъуйду. «Эл мюлк министерствону бегимини юзюгю.

Пункт «А»: Чурукъла тикген биринчи номер фабриканы ишчисин, гражданин Тапсашаров Шотту Шоттуевични, къуру ичип, ишине келмей, иште бузукълукъ салып тургъаны ючюн, ишден къыстаргъа!

Майрус бла Сырмай, ынычхай, терлегенлери барып, бир ящик аракъыны суйреп киредиле. Лалакны кёрмейдиле. Майрус аллыма чабады.

– Шотгучукъ!! Ма.. – Лалакны кёредиле.

– Оу анам! Бу уа кимди?

Лалак экисине да башдан–аякъ къарайды.

– Сиз а кимсиз?

Майрус, терлегенлерин сюрте, Касохха къарайды. Касох бир жанына айланады. Майрус жунчууракъ Лалакга:

– Биз а фабриканы ишчилери. Мен профорг, Сырмай а стенгазетаны редактору, – дейди.

– Мен а министрни жангы орунбасарыма! – Лалак галстугун сылайды.

– Министрни бегимин алып келгенме!

Сырмай:

– Оу кюнюм!– деп, шинтикге ауады. Лалак къагъытны окъуйду.

– Итак, Тапсашаров Шоттуну ишден къыстаргъа! Ол пункт «А».

Мен ачыуланама. – Энтта да бир айт! Юйюнге эмина айтып тургъун муну! Эшитдик!

Лалак манга биягъы эс бурмайды.

– Ол пункт «А». Пункт «Б» – Гражданин Тапсашаров Шотту Шоттуевични ичип, кафеде шинтиклени, терезелени ууатханы ючюн, ишин сюдге берирге!

Ма санга къаугъа! Мен башымдан тутам.

– Оу анааам! – дейме ичимден.

– Эшигим жабылды! – Лалак къагъытны окъуйду.

– Пункт «В» – Фабриканы директоруна, профоргуна, стенгазетаны редакторуна ишлеринде тыйынчлы низам салалмагъанлары ючюн строгий выговор берирге эмда фабрикагъа прокурорская проверканы иерге! Ары дери уа барысын да премиясыз къояргъа! Министр. Подпись». Всё! Сау къалыгъыз!

– Лалак шляпасын кийип, бизге да къарамай, суху кетеди. Тынгылашыу. Бир кесекден Касох эсин жыяды. Жыяды да, мени юсюме айланады.

– Бар энтта да прокуроргъа! – дейди да, къычырады.

– Бар! Санга тансыкъ болгъан хапары барды! Бар!

Майрус, Касохха къошулуп, манга кесин атады.

– Аман бла барлыкъ! Прокурор, прокурор, деп бюгюнлю къанбызны ичдинг да, къанынг ичиллик! Бар энди прокурорунга, нек тураса?!

Сырмай да бир жанында къалмайды.

– Прокурордан къайтмазлыкъ, – деп къычырады!

– Сени хатангдан къаллай газетими жыртдым, аман бла жыртыллыкъ! Хотту аллыма келип, жагъамдан тутады.

– Ол барысы да бошду!

– Ахчаны къайтар. – Касох да бир жанымдан киреди.

– Керти, аны уа унутуп турама, башым къайгъылы болуп.

– Къайтар ахчаны. Бер бери!

Мен, Касох бла Хоттудан айырылыргъа кюреше:

– Бермейме! – Прокуроргъа ба... – деп башлайма да, Лалак эсима тюшюп, къолум бла ауузуму жабама. Къысхасы, бермейме!

Барысы да манга чабадыла.

– Бееер!

– Бермейме! Къачар умут этеме. Тюпге урадыла.

– Бергенни уа, – деп, Майрус хуржунума узалады.

– Бееер!

– Бееермейме! – Мен тюплеринде хырылдайма.

– Бересе!

– Бееермейме! Мен, тюплеринден кючден-бутдан ычхынып, мыллыгымы тышына атама. Ызымдан къуадыла.

– Бееер! Бееер!

САУГЪАЛА

– Къара, къара бери! – Майрус мени тюкен таба тартады. Тюкенни эшиги ачылып, ичинде ыргъакъгъа тагъылып бир ариу, омакъ эр киши костюм.

– Къарачы, – дейди Майрус, – тюз ол сен суююучю бет. Размери да кесинги. Ал!

Мен ахсынама. Майрус тюкеннге киреди да, багъасын сорады. Онбеш минг сом.

– Ал да кьой! – Майрус мени билегимден созады. Кел, ал!

– Угъай.

– Нек?

Мен, биягъы ахсынып, бир жанына бурулама. Нек бурулама десегиз, ахчам жокъду дерге кьоркъуп. Нек кьоркъаса десегиз а, Майрус мени... Къысхасы – эки айдан Майрус бла мен юйдегили болурбуз деп, сёз тауусуп турабыз. Уффф! Аны себепли кьоркъама. Бу хайырсызны костюм алыргъа окъуна ахчасы жокъ эсе, бу мени къалай аллыкъды, къалай кечиндирликди деп кёлуне келирми, деп? Уффф! Жалнамы заманында бермейдиле, ахча кьытды деб а къалай ангылатайым? Ол Майрусха неге керекди? Тиширыуланы билесиз. Алагъа ол сылтаучукъла керек тьойюлдюле. Алагъа керек – ахчанг бармыды, жокъмуду? Тиширыула аллайдыла. Майрус а аладан бири. Андан кьоркъама, андан бир жанына бурулама. Уффф!

Майрус тюрслеп манга къарайды да, ышарып, билегими ычхындырады.

– Кетдикми?

– Кетдик.

Кетебиз.

Бир кюн туугъан кюнюмю белгилейме. Стол къурагъанма. Столда Шотту бла менден сора алыкъа киши жокъду. Шотту тенгимди. Бек багъалы, бек сьйген тенгим. Экибиз да бирге ёсгенбиз, школда да бирге окъугъанбыз, ишлеген да бирге этебиз. Стройкада. Шотту – бульдозерист, мен – крановщик. Общежитде жашайбыз. Арабызда бу сеники, бу меники дегенибиз жокъду. Сырмай бла Майрусдан сора. Сырмай Шоттуну сьйген кызыды, Майрус а... Вот.

Алайды да, стол артында олтуруп тургъаныбызлай, эшик къагъылады да, Майрус киреди. Кьолунда бир уллу кьобюрчек.

– Туугъан кюнюнг бла алгъышлайма, – деп, Майрус кьобюрчекни аллыма тюртеди.

– Ашчы.

Ачама. Ичинде – костюм. Ол Майрус бла мен тюкенде кёрген костюм. Онбешмингсомлукъ костюм. Ол мени кёзюм къарап кетген костюм! Уффф! Тилим тутулуп, бетим кызарып, жукъ да айталмайма да къалама.

– Огъурлу болсун, – дейди Майрус. – Сау жырт.

Мен тынгылайма. Майрус ышарады.

Шотту «пай, пай, пай», деп костюмну ары бла бери бурады.

– Эй! – деп манга кычырады.

– Не тилинг тутулгъанды? Сау бол де, бир да къурумай эсе да.

Мен эсими жыяма.

– Майрус, – дейме жунчууракъ.

– Майрус, нек кыйнала эдинг? Бек сау бол! Менден да ашхылыкъ бла кыйтсын!

Майрус биягъы ышарады.

– Охо–хо! Кёрюрбюз, – дейди, кюледи. Къонакъла аз–аз жыйыладыла.

Ма алай! Бюгюн а Майрусну туугъан кюнюдю.

Энди не этеме? Ахчам жокъ. Хуржунумда жаланда жел. Уффф! Майруслагъа уа барыргъа керек. Бармай чыртанда жарарыкъ туююдю. Барып, Майрусну кюлун да тутуп, алгъыш да этип, саугъа да берирге керекме.

Немми берейим? Саугъам да жокъ, капегим да жокъ! Сора къалай барама да? Къуппа–къурулай, кёзлерими жандырыпмы? Угъай! Угъай! Угъай! Ёлгеним игиди андан эсе! Майрус манга, айтханымча, туугъан кюнюме костюм алып келгенди. Костюм! Ол мени кёзюм къарап кетген костюм! Онбешмингсомлукъ костюм!

Мен а...Эээх! Суюген кызынг санга туугъан кюнюнге костюм келтиреди, сен а, эшек кибик, аны туугъан кюнюне къурулай зымпылдап бараса, алаймыды? Угъай! Угъай! Угъай! Арталлы бла да угъай! Ёлсем да, угъай! Сора не этеме да? Майруслагъа барамамы–къаламаммы. Байрамлары ингирдеди. Стол къураллыкды, жууукъ–тенг жыйыллыкды, саугъала куюллукудула, суюген жашы уа жокъ? Уффф! Не этеме, не этеме, кыйры кетеме? Уффф! Кетиб а кыйры кетериксе? Барып жеринг болса уа? Кимге барайым, кимге тарыгъайым? Уффф! Шотту жокъду, калгъанла уа....

Шотту дегенлей, кертисин айтсам, барысы да Шоттуну хатады! Бюгюн ахчам болмагъаны да, жунчугъаным да. Бар эди ахчам. Жыйырма минг сом. Майрусха саугъа алырма деп асырап, тиймей тура эдим. Кетген ыйыкъда уа Шотту келеди.

– Эй!

– Не?

– Ахчанг бармыды?

– Жокъду!

– Ётюрюк айтма! Барды!

– Къайдан билесе?

– Билеме! Майрусха асырап тураса. Бери бер! Бек керекди.

– Нек?

– Жетмейди.

– Неге?

– Алтын жюзюкге. Бюгюн туугъан кюнюдю.

– Жюзюкнюмю?

– Сырмайны, сылхыр! Сырмайны туугъан кюнюдю! Ровно жыйырма минг!

– Не заат? Жыйырма мингми толгъанды Сырмайгъа?

– Уффф! – Шотту ахсынады.– Жыйырма минг сом жетмейди дейме, хайбыуан! Жюзюк кыркы минг турады, менде уа жаланда жыйырмачык барды. Къош!

– Угъай!

– Нек?

– Майрус а?

– Это чепуха!

– Къалай чепуха?

– Ма алай чепуха! Аны туугъан кюнню келир ыйыкъдады, мен а Сырмайлагъа бюгюн барыргъа керекме. Бармасам, ишим – как!

– Нек как?

– Эсингдемиди, Сырмай манга туугъан кюнюме бергени? Алтын портсигар! Эсингдемиди?

– Угъай.

– Хоу угъай! Сызма! Къысхасы, «зыст-зыстны» кьой да, ахчаны да алып, тюкен къатына кел. Терк. Сени Майрусунга уа артда этербиз бир амал. Бол!

Уффф! Не этерик эдим? Тенгинги айтханын къалай этмегин? Элтеме да, ахчачыгъымы Шоттугъа тутдурама. Алады да, учады. Уффф! Бюгюн а не Шотту жокъ, не ахчам жокъ. Шотту командировкагъа кетгенди. Москвагъа. Жангы бульдозер алыргъа. Эки ыйыкъдан къайтырыкъды.

– Уффф! Къалай этсин сора адам? Майруслагъа бармай къалай къалайым? Барсам а, не элтеме? Уффф! Тёгерегиме къарайма. Не затымы сатайым, деп? Алай, бош къарайма ансы, не затымы сатарыкъма? Эски одеял бла бир зыккыл жастыкъдан сора жугъум жокъду сора. Да нем боллукъду общежитде? Кече жатдым, кюндюз кетдим. Юйде болсам, бир амал этер эдим, мында уа...

Уффф! Ундурукъгъа жатама да, жилиргъа хазырланама. Хазырлана тургъанымлай, «тыркъ» дейди, биягъы костюм тюшеди эсиме. Майрус туугъан кюнюме келтирген костюм! Ол мен кёзюм къарап, алалмагъан костюм! Онбешмингсомлукъ костюм! Уффф! Тюшеди да, кесим кесиме урушама. Майрусну саугъасын къалай сатайым деп угъай, аны сатаргъа эндиге дери эсиме тюшмей тургъанына! Ол кесими телигигиме урушама! Не сарнайса, не улуйса, сылхыр?! – дейме да, башымы тюеме. Костюмну сат да, Майрусунга саугъа ал, башынг къурурукъ! Санга бу костюмму багъалыды, Майрусму багъалыды? Не кёзлеринги толтуруп жатаса?! Не этейим, не этейим деп сытылып?! Этеригинг а ол! Сат костюмну!

Андан ары сагъыш эте турмайма да, секирип къобуп, костюмну алып, базаргъа атылама. Бир ларёкда, чыккыр кибик, бир семиз къатын олтурады, костюмла сата. Барама къатына.

– Здравствуйте!

– Чё надо?– дейди.

- Костном продаю.
- Покази.
- Кёргюзтеме.
- Чё просишь?
- Двадцать.
- Пятнадцать! Больше не дам.
- Давай.

– Ахчаны алама да, кьюуанама. Кьюуанама да, ызы бла сагышша кялама. Энди не саугья алама Майрусха деп. Жюзюкмю, сынжырма? Сыргяламы, сагъатмы? Тохтачы, дейме кеси кесиме, сагъатчыгы барды. Алтын сагъатчыгы. Бир ариу зат, ахырысы! Алай Майрус аны жюрютмейди. Нек? Бууунлугъу жокъду. Жокъду десем да, барды, алай жым-жым жылтырагъан алтын сагъатха къайыш бууунлукъ кялай салгын? Майрус да салмайды. Сагъатны андан жюрютмейди. Юйюнде шкафта тутады. Бир тийишли бууунлукъ алсам, жюрютюрме деп.

Таак. Ашхы. Энди билдим не саугья аллыгъымы! Бууунлукъ! Алтын бууунлукъ! Майрусчугъуму сагъатчыгына келишген бууунлукъ! Бек тап, бек тийишли саугья олду! Майрус анга бек кьюуанырыкъды! Ол кьюуанса уа, мен да кьюуанырыкъма! Алапат! Тутдур, гяуур, тыкырынгы, башынг а ишлейди, жаша! – дейме да, кеси кесиме алгъыш эте, алтын затла сатылгъан тюкеннге кьюуулама. Тюкенчи, бир келбетли киши, не айтдыраса, жарыкъ болады.

- Здравствуйте!– дейме.
- Хош кел!– деп ышарады.
- Таулумуса? – мен да ышарама.
- Хау? – дейди, андан да бек ышарады.

– Не жумушунг барды? Не излейсе? Айтырынг кыйынды ансы, ток ургъанча этейик бусагъат,–деп мияла тюбюнде жылтырап тургъан жюзюклени, сыргяланы, сагъатланы, бууунлукъланы кёргюзтеди.

– Манга тиширыу сагъатчыкъгъа келишген бууунлукъ керек эди,– дейме.

– Ой, несин айтаса аны уа! Ма! Бууунлукъла зыгъыр! – дейди, аллыма бир жыйырмасын кьюяды.

- Сайла.
- Сайлайма бирин.
- Ма бу! Ненча береме?
- Онсегиз.
- Мммммм...
- Оналты!
- Ммммм...
- Онбеш! Андан ары...

– Тамам! – Чыгъарама да, онбеш минг сомну тюкенчини аллына салама.

- Бек сау бол, къарындашым,– дейме.
- Сен да кѣп жаша! – дейди, ахчаны алады. Мен Майруслагъа учама. Келсем, алыкъа киши жокъ. Майрус стол къурай. Мен, жукъ да айтмай, жашыртын атлап, Майрусну кѣзлерин къысама.
- Ой! Кимди бу? – Майрус ычхыныргъа къурешеди.
- Кимсе? Ий!
- Иймейме.
- Ой! Сенмисе? – Майрус къолларымдан тутады.
- Мен Майрусну ычхындырып, кесиме бурама.
- Туугъан кюнюнг бла алгъышлайма, – дейме да, хуржунумдан къобюрчекчикни чыгъарама.
- Ма!
- Неди бу? – Майрус, къууана, къууана, манга къарайды.
- Неди?
- Ач!
- Майрус къобюрчекчикни ачады да, бууунлукъну чыгъарады.
- Оу кюнюм, не ариуду, – деп къызарады.
- Бууунчугъунгда андан да ариу боллукъду,– дейме.
- Сагъатчыгъынгы чыгъарчы.
- Майрус бютюнда бек къызарады.
- Жокъду.
- Къалай жокъду? – Мен сейирсинеме.
- Къайдады да?
- Сатхан эдим.
- Нек?
- Санга ол костюмну алыр ючюн. Бюгюн аны кийип келирсе деп тура эдим. Нек киймегенсе?
- Мен, бир зат да айталмай, тилим тутулуп, Майрусха къарап къалама. Майрус ышарады. Къонакъла аз-аз жыйыладыла.

ШОТТУ БЛА КИНО

Шотту бла кино къараргъа чыртанда жарамайды. Ауузун бир такъыйкъагъа жапмайды. Кинону башланнганы бла Шоттуну жаншап башлагъаны тенг боладыла. Ма, сѣз ючюн, бир жол бир испанский киногъа къарайбыз. Экранда уруш. Топла атыладыла, пулемѣт ты-хырдайды, болгъан къазауат. Бир жаралы жаш медсестраны боюнундан къучакълайды. Медсестра суйген къызыды.

- Эх, – дейди жаш, суйген къызын жюрегине къысып.
- Къарап тур, Кончита, урушдан сора экибиз да къалай алапат жашасакъ да.
- Битдирликдиле, – дейди Шотту.
- Кимни? – Мен Шоттугъа къарайма.

- Ма ол жашны.
- Къайдан билесе?
- Билеме, – дейди Шотту, ахсынып.

– Кесинг сагъыш эт, урушдан сора ким иги жашайды? Къалай иги жашарыкъса болгъан ууатылып, кюйюп, тюп болуп турады сора. Тёгерекде ачлыкъ, жаланнгачлыкъ, жарлылыкъ тургъанлай, къуру бу экисими иги жашарыкъдыла? Ол ётюрюкдю. Бу кинону салгъанла аллай бирни билмей амаллары жокъду. Урушдан сора бу экисини иги жашагъанларын кёргюзтселе, ётюрюк болады, кёргюзтмеселе уа, жаш ётюрюкчю болады. Сора не этсинле, айт? Жашны жояргъа керек. Къарап тур, жоймасала.

И керти окъуна атака башланады да, жаш, жарасына да къарамай, алгъа атылады. «Бац!» Окъ келеди да, тюз мангылайына тиеди. Конец фильма!

– Кёрдюнг да, – дейди Шотту, биз экибиз да кинотеатрдан чыгып, юйге бара.

– Сени, жуугъум, киноладан чыртанда хапарынг жокъду, сылхыр токълу киби, экранга аралып тургъан болмаса. Насыбынг, мен болгъаным. Мен саулукъдан, кинону не болгъанын юйренип къал. Мен бу киноладан билмегеним жокъду. Манга соруп къой. Кино башланган да этгинчи, не бла бошаллыгъын санап берейим! Кино неди? Асламысы ётюрюк. Жашауда болмагъан затланы кёргюзтюу. Сен а, айтама да, эмизик улакъ киби, хар затха ийнанаса да бараса.

Мен тынгылайма. Ол испанский кинодан сора Шоттугъа жукъ айталмайма.

Экинчи жол индийский киногъа къарайбыз. «Букъуда гюл». «Цветок в пыли». Энди индийский киноланы барыбыз да билебиз къаллайла болуучуларын! Кино иги да башланнгынчы, болгъан жияуу бла сарнаудан толады. Экранда – сарнау, залда – жияуу. Киногъа къарагъанлада жиямагъан бир жан жокъду. Эр кишиле, бугъалача ёкюрюп, жиямукъларын тегедиле, тиширыула сарын саладыла. Къысхасы, къайры да къара, ким кёзлерин сюрте, ким бурунун тарта. Айтама да, жиямагъан бир киши жокъду. Шоттудан сора. Шоттуну уа ол экранда бола тургъан затла къулакъ тешигине да кирмейдиле. «Аааааах» деп бир иги, бир татлы эснейди да, башын мени инбашыма салады.

– Бир кесек къалкъыйым. Бошалса, уятырса, – дейди, хурулдап башлайды. Сол жаныбызда олтургъан кишичик, Шоттуну алай этгенине асыры сейирсингенден, жиягъанын да къоюп, Шоттугъа аралады.

– Эй! – дейди, Шоттуну тюртеди.

– Сени жүрегинг жокъмуду, юйюнге? Къалай тёзесе бу киногъа жиямай?

Шотту кёзлерин ачады да, кишичикге къарайды.

– Менде, жууугъум, эр киши жүрекди. Мен сизнича къатын-жүрек тьююлме,– деп биягъы кёзлерин къысады. Сора дагъыда ачады да:

– Ой, юйюгюз къурумагъан, – дейди.

– Сиз неге жилийсyz? Киногъа адам жилиймыды? Ол кинодагъы киши сизге аз къулмейди. Бу сылхырланы къалай тап, къалай ариу алдайма деп. Сиз а, харип, ахча да берип, ишигизни да къоюп, анга тараласыз, ол а, бу кинода ойнагъаны ючюн къалтасын да ашхы толтуруп, бусагъатда ресторанда «къа, къа, къа, къа», деп олтурады.

– Сызма,– дейди кишичик, ачыулана.

– Хоу, сен а къатында олтура болурса? Къайдан билдинг ресторанда олтургъанын? Сен къайда, ол къайда!

– Ресторанда тьююл эсе да, курортдады, – дейди Шотту, башын кётюрюп,– неда санаторийде, неда жангы кинода ойнайды, бу теллени энтта да бир сыртлайым деп. И вообще, бу индий кинола барысы да ётюрюкдюле. Жашауда бу была кёргюзтген затла болмайдыла.

– Не затла? – Мен Шоттугъа бурулама.

– Да ма бу хыликка затла.– Шотту кишичикге къарайды.

– Ма, сёз ючюн, бусагъатда ол кинода киши неге сытылады? Кишичик экраннга къарайды.

– Да мен ангылагъаннга кёре, юй бийчеси биреу бла уча айлана болур дейме.

Бу пакъыра, аны сезип, анга жилияды.

– Юйюнге ёлю жилигъын дегин огъесе! – Шотту ачыуланады.

– Тапханды жилир зат! Ант этейим, мени юй бийчем алай этсе, аны терилтгеннге нохтабау этер эдим. Алай бош айтама ансы, кимге керекди чибижи? Юсюне бир машок алтын къошама десем да, билмейме анга киши алданады деп!

Биз кюлебиз.

– Кюлмегиз, – дейди Шотту, – айтама да, мени юй бийчем биреуге кетсе, къууанып къаллыкъ эдим. Ол аны алгъаннга да шеша салып. Сау бол, адамлыкъ этдинг деп. А бу кинодагъы уа къаллайла этеди! Кёрюгюз аны. Кет, жапынга налат огъесе! Андан сора акъылым болмаса, киногъа да чыкъмам! Кёрюгюз, ол теллини этиуюн!

Биз экраннга къарайбыз. Анда биреу бир къагъытчыкъны окъуйду. Къагъытчыкъда «Шиам! Мен мындан ары сени бла жашаялмайма. Мен Рамны сюеме, анга кетеме. Мен ансыз болалмайма. Анга бармасам, кесими къаядан атарыкъма! Мени излеме! Сау къал, Зита».

Жарлы Шиам ол къагъытчыкъны окъуйду да, шинтикге ауады да къалады. Энди диваннга да ауарыкъ болур эди, алай диван жокъду, юй тьюю уа кирди. Шинтикге ауады да, турадв бир кесекни, терк-

терк солуп. Сора секирип кьобады да, жилийды. Бош да жилимайды, сарнап, сарын салып жилийды.

– Ой, мен пакъыр, мен къыйынлы! Ой, мен жарлы, мен насыпсыз! Зитачыгъыыымм, мени кимге алышып кьойдуунг? Мени кимге кьоюп барасааа? Ой, мен сенсиз не этерикмеее? Кесими асамааа! – деп, отоуну тёрт мюйюшуне чабады.

Шотту масхара кюледи.

– Не айтасыз бу сылхыргъа! Бу башы кьуругъаннга! «Мен сенсиз кьалай турлукъма, нек кетдинг»? – деп жилийды. Ай, юйюнге эмина кетгин дегин не уа! Хайбуан, кетгенине жилияма да, эндиге дери аны бла тургъанынга жилия. Ол сени бла жашап, башханы суююп тургъанына! Олду жилиялукъ! Олду сарнаулукъ! Кетгени уа не? Кетди эсе, жилияуну кьой да, кьурманлыкъ эт, мийинг сууурукъ! Бара бересе, де да кьой! Ант аныды, кьайтса! Не башынгы аурутуп тураса муну бла! Сенден кьорарыкъ ол болсун! Уффф! Алай, эшта, эшта! Бу сылхыр мен айтханны этерик туююлдо. Мен айтхан жашау болады, бу кино уа – жомакъ! – Шотту ахсынады да, ёрге кьобады.

– Кетдик! Бошалды ушайды да.

Керти окъуна кино бошалады да, тышына чыгъабыз.

– Келчи, – дейди Шотту, – бирер кружка сыра уртлайыкъ. Бу кинодан сора тамагъым кьургъакъсып, ёлеме.

Биз кафеге киребиз да, бирер кружка пиво алып, столгъа жарашабыз. – Шотту, – дейме мен, пивону кёмюгюне юфгюре.

– Шотту, кертисин бир айт. Керти окъуна юй бийченг Майрус биреу бла ташайса, не этерик эдинг?

– Да айтдым да! – Шотту пиводан уртлап, кёзлерин жумады.

– Уффф! Алаamat!

– Майрусну кетгеними алаamat? – Мен да пиво уртлайма.

– Пиво алаamat! – Шотту дагъыда уртлайды.

– Майрус кетериги да алаamat! Бара береди! Жолу мамукъдан! Ма бу кружка пивоча да кёрлюк туююлме мен аны кетгенин. Мен индий киноладамамы? Аладады кишиле кьатынлары ючюн жан бергенле. Аланы ызларындан таралгъанла. Мен а угъай. Мен жашаудама! Жашауда уа аз тюрлю болмаз. Ким кетер, ким келир. Не уа хар кетген кьатынны ызындан жилияп турсакъ, жилиямукуларыбыз да жетmez! Не жилияса, не сарнайса? Жилиягъанны кьой да, жангы кьатын ал! Кьатын азмыды? Ой, ой, ой! Мындан ингирге келтирейим онусун. Так что, Майрусну кетериги манга жугъутурну кьулакъ жанына жел кьакъгъанча да туююлдо. Билдингми? Бар! Энттада эки кружка ал!

– Мен кьобама да, дагъыда эки кружка пиво келтиреме. Келтиреме да, бир акъыл тюшеди эсима. Шоттугъа айланама да:

– Сен былайда бир кесек мычы, мен бусагъат кьайтама, – деп, кетип башлайма.

– Къайрыса? – Шотту манга къарайды.

– Бош, бош. Бир адамгъа тюбеп келеме,– дейме да, кетеме. Бир жарым сагъатдан къайтама.

– Кетдик?

– Кетдик, – дейди Шотту. Чыгъабыз тышына. Шотту бизге къайтамыса, дейди.

– Не барды?

– Майрус хычинле эте къалгъан эди, кел.

– Да кел.

Барабыз Шоттулагъа. Жолда биягъы Шотту ол кинону сагъынад.

– Юйю къуруп къалгъан, – дейди, – юйю къуруп къалгъан, бизни алдамагъан жокъду. Энди ким ийнанырыкъды, ол боюну бурулмагъан мазаллы киши къатыны ючюн аллай сарын салгъанына? Сен ийнанамыса? – деп, манга тюрслеп къарайды.

– Мммм...

Шотту кюледи.

– Алай, сен тели, ийнана да болурса. Ма, сёз ючюн, юй бийченг кетеме десе, жилярыкъмы эдинг?

– Сен а?

– Менми? – Шотту тюп эринин чюйюреди.

– Андан хатадан къалайым. Къулагъыма да аллыкъ тюйюл эдим. Алай, къайры кетерикди, харип, Майрус менден! Менден сора жугъу жокъду сора? Манга келгенине, мени тапханына къууанып турады, насыпсыз. Санга къор болайым деп.

– Хоу, тура болур!? – Мен кюлеме.

– Сен а кертда деп...

– Тышындан турмай эсе да, ичинден а точно турады. Ичине киргенча билеме! – Шотту махтанып кюледи.

– Сен а? Сен а алай турамыса? – Мен сейир халда къарайма Шоттугъа.

– Хоу бир да! – Шотту тохтайыд.

– Мен, жууугъум, бек къатыжюрекме! Мени жилятыргъа бек къыйынды. Къатын а не? Чепуха! Манга ол бар эсе да, жокъ эсе да, до лампочки!

Келебиз Шоттулагъа. Арбаздан окъуна Шотту Майрус, Майрус, деп къычырады.

– Хычинлени хазырла!

Киребиз юйге. Майрус жокъ. Столда бир къагъытчыкъ. Шотту сермейди да, окъуйду. «Шотту! Мен мындан ары сени бла жашаялмайма. Мен Касохну сюеме, анга кетеме. Мен ансыз болалмайма. Анга бармасам, кесими къаядан атарыкъма! Мени излеме! Сау къал, Майрус». Шотту къагъытчыкъны окъуп бошап, манга къарайды да, шинтикге ауады да кетеди. Шоттулада диван барды, алай Шотту аны кёрмейди. Ауады да, терк–терк солуй бир кесек турады. Сора секирип къобады да, сарын салады.

– Ой, мен пакъыр, мен къыйынлы! Ой, мен жарлы, мен насыпсыз! Майрусчугъууум! Мени кимге алышып къойдуунг? Мени кимге къоюп барасааа? Ой, мен сенсиз не этерикмеее? Кесими асамааа! – дейди, отоуну тёрт мюйюшюне чабады.

Эшик ачылады да, Майрус киреди. Къа, къа, къа, деп къата. Шоттуну жапсарады, ариу айтады, башын сылайды.

– Жанчыгъым, – дейди, – мен бу къагъытны ойнап жазгъанма. Ма бу деп, мени кёргюзтеди.

– Ма бу манга телефон бла сёлешгенди да, аллай бир къагъытчыкъ жаз, Шоттуну не этеригине бир къарайыкъ деп, андан жазгъанма. Кечгинлик, Шоттучугъум. Бир бирсиз болмайыкъ, – дейди, Шоттуну биягъы башын сылайды. Мен кюлеме. Шотту экибизге да къарайды да, юсюбюзге айланады. – Кюл болугъуз, кёмюр! – дейди, – мен жарлыны тилкъау этип къоя эдигиз да! Адам алай ойнаймыды? Ойнай билмеген уруп къачар, деп. Уффф! Жаланбашха таш бла ургъанча этдигиз! Уффф!

– Угъай, угъай, – дейме, Шоттуну къатына олтуруп.

– Махтана эдинг да, мен ол кинодагъыча туююлме деп. Жилирыкъ да, сарнарыкъ да туююлме, деп. Нек жилидың? Нек сарнадың? Тюз ол кинода кишича этдинг да! Сёзлеринг да аны! Шотту баштёбен болду.

– Ээх! – Мен ахсындым.

– Быллай затла кесини башына жетгинчи, бир киши билмейди кесин къалай жүрютюрюгюн. Жашауда уа, сен айтханлай, аз тюрлю зат болмайды. Эшта, бу кино да жашаудан алыннган болур. Къалай дейсе? – мен Шоттугъа къарайма.

– Тюзмю айтама?

– Хау. – Шотту башын кётюрмейди. Мен биягъы кюлеме.

– Болду мугурайгъанынг. Жангылгъан барыбыз да этебиз.

Сен ол кинода затла жашауда болмайдыла деп жангылдыңг. Боламыдыла?

– Боладыла. – Шотту башын кётюреди.

– Бола кёреме. Кечгинлик!

Мен Шоттуну билегинден тутуп, шинтикден къобарама.

– Къойдукъ аны! Кел столгъа! Майна, жанынгдан суйген Майрусунг хычинлени салгъанды. Кел!

Шотту, жарып, мени ызымдан столгъа тебирейди. Биз хычинлеге жарашабыз.

ИШГЕ КИРГЕН

Бир кюн ишге кирирге барама. Заводха. Барама да, директорну кабинетине кирип, артмагъымы да мюйюшге салып, кабинетни иесине салам береме.

– Не керекди,– дейди.

– Сизге ишге кирлик эдим, – дейме. – Ма заявлением.

Заявлениямы алады да, бир жанына сызады.

– Атынг неди?

– Сениуа.

– Мени кьой да, атынгы айт! – дейди. – Неди атынг?

– Сениуа.

– Мени кьой!

Ауузум ачылады да кьалады.

– Тохта, атынг Кьоймуду? – дейме да, сейирсинеме.

– Биринчи эшитеме аллай ат, атамы жаны ючюн! Тукьум атынг а кьалайды?

Директор кьызарады.

– Эй, – деп кьычырады,– сен бери ойнаргъа келгенсе, ишге кириргеми келгенсе?! Мени сени бла безирей турургъа заманым жокьду! Не атынгы айт, не ташай! Неди атынг?

– Сениуа.

– Уффф! – деп директор мангылайын сылайды.

– Сен адамны акьылындан шашдырлыкьса! Слушай, адам тилни ангылаймыса?

– Хау.

– Атынг неди?

– Сениуа.

Директор манга бир кесекни тюрслеп кьарап турады да, ахсынады.

– Мени атым Касох Касохович Шинтиков. Сени уа?

– Сениуа.

Директор алынады.

– Ой, юйюнге эмина кирмезлик, атынгы сорама! Сени атынгы! Ангылаймыса?

– Хау!

– Недииии?

– Сениуа.

– Пу анассыны! – Директор кьолун булгъайды. – Кьуручу былайдан, тели этдинг! Ташай! Алай тохта! Заявлениянга бир кьарайым. Анда болур да атынг?

Столдан заявлениемы алады да окьуйду.

– Тохта, атынг Сениуамыды?

– Да Сениуады деп, ауузумда тюкюрюгюм кьуруду,– дейме.

– Бюгюнлю кюрешеме Сениуады деп! Тапсашаров Сениуа Шоттуевич!

– Мда...– директор селейеди.

– Сора Сениуаса?

– Сениуама!

– Тааак. – Директор ышарады. – Бек тюрлю атынг барды. – Охо, кьойдукъ аны. Эки атлам алгъа атлачы.

– Нек?

– Буйрукъланы къалай толтура билгенинге бир къарайым. Атла!

– Ма! – Мен юч атлам алгъа атлайма. Директор биягъы кызырады. – Мен эки атлам дедим да!

– Да манга сени ючюн бир артыкъ атлам атларгъа жалко туююлдю, – дейме. – Санга береме аны. Аны бла кёмюл!

Директор секирип кьобады.

– Не зааат? Не дединг?

Мен кюлеме.

– Энтта да атлайыммы? Сюемисе?

Директор, башын чайкъай, олтурады.

– Ммм... Тапсашаров?

– Не?

– Сен бери былай хышты-мышты кийинип нек келгенсе, сапохларынг нек кирдиле?

– Ол сени ишинг туююлдю.

– Не зааат? – Директор биягъы секирип кьобады.

– Не дединг?

– Кремим жокъ эди!

– Ол мени ишим туююлдю!

– Да мен да аны айта ушайма да! Ишге аламыса, алмаймыса?

– Алмайма!

– Нек?

– Буйрукъланы толтура билмейсе!

– Не кьуйрукъланы?

– Кьуйрукъланы угъай, буйрукъланы! – Директор манга къарайды.

– Мен санга буйрукъ бердимми?

– Угъай!

– Къалай угъай? Бусагъатда бердим да?

Мен хуржунларымы къармайма.

– Къайда бердинг? Сызма! Менде жукъ да жокъду. Берсенг, учупму кетерик эди? Бермегенсе!

– Бергенме!

– Бермегенсе!

– Бергенме! Сен буйрукъ деп неге айтылгъанын билемисе?

– Билеме!

– Неге айтылады?

– Буйрукъгъа!

– Уффф! Ташай! Ташай! Ташай!

Мен ышарама.

– Не ачыласа? – деп директор артмагъымы алады.

- Муну да къурут,– деп, ёрге кётюреди.
  - Пу анассыны, не ауурду! Не барды ичинде?
  - Юч аракы, тёрт коньяк, беш виньяк, алты шмурдяк, жети...
  - Болду, болду! – Директор да ышарады.
  - Болду, маржа, болду! Не этесе да бу къадар затны?
  - Да санга келтирген эдим, – дейме.
  - Къурулай зымпылдап келмейим аллынга деп. Алай...
  - Тохта! – дейди директор.
  - Былай олтурчу. Къарайма да, Тапсашар улу, сен аман жаш да кёрюнмейсе. Ммм... буйрукъланы толтура да билесе, таматагъа намыс да этесе. Тааак. Охо! Озса да, санга озсун. Алама ишге.
  - Бек сау бол! – Мен къатына олтурама.
  - Аламат!
  - Директор заявленияма къол салады.
  - Ма! Хайт де! Алгыш бирден!
  - Сау къал! – Мен къобама.
  - Манга бек иги иш этдинг. Алай, менден да бек кесинге иги этдинг.
  - Нечик? – Директор сейирсинеди? Кесиме уа нек? Бу артмакъ ючюнмю айтаса?
  - Ичине къарачы. – Мен ышарама.
  - Къарасанг, ангыларса.
  - Директор артмакъны башын ачады.
  - Уа! Да мында бир уллу къара ташдан сора жукъ жокъду да!
- Неди бу?
- Таш!
  - Нек?
  - Ангыламаймыса?
  - Угъай!
  - Ишге алмасанг, бу таш бла уруп, башынгы чачарма деп тура эдим да, насыбынга, алып къойдунг. Жаша! – Мен кетип башлайма.
  - Тохтааа! – деп къычырады директор ызымдан.
  - Тохта алааай!
- Мен, ышара-ышара, кетеме.

КЪАРЫНЫ АМАННЫ КЮНЮ АМАН

- Эй! Шапа? Бу рюмкагъа бир зат къуйчу. Эшитемисе? Бу рюмкагъа дейме... Эй?
- Не дединг? Къайры ашыгъасамы? Мен алыкъа аш да келтиргенгемми? Эй, манга ашынг керек тьююлдю!
- Не этеме мен ашынгы? Аракы къуй дейме. Тамата! Эй! Алайда сир къатып турма да, бир оноу эт! Къалай не оноу? Бу шапа кибикге рюмкалагъа бир зат тамыз де, мен айтханнга тынгыламайды!

Не дейсе? Тынч турму? Да мен а туруп эдим, бу ичимде сарыуек туруп унамайды ансы.

– Бер! Къуй! Ич!– дегенлей, тюз жанымдан этгенди мен пакъырны. Ма, бусагъатда да, сиз эшитмейсиз ансы, къутура турады. Нек тураса бошунлай, деп? Сен ичергеми келгенсе, огъесе безирейми айланаса, – деп.

Уффф! (Къарынын урады) Тохта бир, юйюнг къуругъан! Алыкъа аш да келмегенди. Не зат? Не дединг?

Таматагъызны къулакъ жанына берми? Нееек? Олду тийип тургъанмы?

– Кет, тели болма! Неле жаншайса, кертда деп? Къалай берирме таматаны къулакъ жанына? Берчи бир!

Къулагъынгы излеп айланырса, ант этейим. Хоу, санга бердирге деп турады, аман гитче кишичикди да. Кёрмеймисе ол билеклени, томуроула кибик.

Не дейсе? Кёрмеймеми? А, мен а кёреме. Так что молчи, билдингми? Тёз бир кесек. Тёзалмаймамы?

Пу анассыны, мынга не этсин адам? Тамата? Эй? Тама... Шапагъа айтмы? Да кюрешеме бюгюнлю, ауузумда тюкюрюгюм къуруп.

Сен а не дейсе, эй? Ол таматаны жанында олтургъаннга сорама. Не зат эсе да айтдынг биягъында. Бу къуругъан къарын гюрюлдерге къалды да, иги эшитмедим. Не дей эдинг? Кесинги аракъыгъа аллай бир нек бошлагъансамы?

Ким бошлагъанды? Менми? Да къайдады да, бошлагъан эсем? Бошланалмай, шапагъа жалына турама да! Бошлагъыз, хайда, мен тилеген да ол ушайды да!

Къалай дединг, тамата? Бу аракъыны былай нек сюесеми? Да къуру менми сюеме муну? Ол да сюеди мени! Ийнанамыса, мен тюкеннге кирсем, аракъы шешала кюлюп, къууанып, кеслерин мени юсюме атып башлайдыла. Не аламат, не сейир? Аланы ол алай этгенлери манга асыры хычыуун тийгенден, ичмезлик жеримде ичеме. Ол бири. Экинчиси уа – тенглерим. Бир къадалсала, кел, бир зат тартайыкъ деп, бир да аяма сен аланы тыяргъа. Сора не этейим, айт? Ала да ич деп къоймасала, кесими ичеригим да келсе, къалай тохтайым?

Ма, бир жол ючеулен жыйылабыз. Мен, Шотту, Хотту. Бир шешабыз барды. Не этерге билмейбиз? Уллу, терен сагъышдабыз. Ичейикми, къалайыкъмы деп. Нек? Аны аллында ючюбюз да ант этгенбиз, энди бу ичгини ауузубузгъа салмабыз деп. Муну бла халек болдукъ, бетибизни жойдукъ, жаныбыздан тойдукъ деп. Ант этип, къол тутушуп, алай чачылгъанбыз. Бюгюн а Шотту, хайырсыз, къайдан эсе да бир шеша мадарып, экибизни да чакъыргъанды. Не этебиз муну деп. Сызып иерге кёзюбюз къыймайды, ичерге антыбыз къыймайды.

Бир кесекден Шотту:

– Мен билеме не этеригибизни, – дейди.

– Не?

– Мен шешаны букьдурайым да, къайсы къолумда болгъанын билсегиз, ичебиз, билмесегиз – сызабыз.

– Жарайды, букьдур, – дейбиз. Шотту шешаны сол къолуна къысып, эки къолун да сыртына букьдурады.

– Къайсы къолумдады? Ким айтады?

– Мен, – дейди Хотту. Мен билеме, мен айтайым!

– Айт. Къайсы къолумдады?

– Онг.

– Алай онг! – Шотту ачыуланады. – Сагъыш эт, къуругъан юйюнг, сагъыш эт! Къайсы къолумдады?

– Сол.

– Молодец, – деп, Шотту Хоттуну инбашына урады.

– Къарынынг ауруса уа билликсе, гяуур.

– Тартдыкъ, – дейди да, шешаны къампайтабыз. Ээх! Бек иги эди, аз эди ансы. И вообще, мени бир сейирим. Аракъы не кёп да болсун, ичип башласанг а, аз болуп къалады. Ол алай нек болур?

Муну арталлы бла да къояр онг жокъмуду? Барды! Ичме да къой. Аман къарынны айтханын этип турсанг, жардан секиртир! Аллаи къарынны жар да къой сора.

Итак, билдим не этеригими. Къарынымы жарама. Ол аракъысыз туругъа унамайды, сиз а къуяргъа унамайсыз. Эй! Эшитемисиз? Тамата! Шапа! Жыйылгъанла! Мен къарынымы жарама. Сиз кёп жашагъыз! Шапа! Бир бичакъ узатчы, маржа! Бир жютюрек бичакъ! Не этесеми? Да айтдым да! Къарынымы....

Не дейсиз? Жара бересеми? Пу анассыны уа! Эй! Сизни жюрегигиз жокъмуду? Къатыгъызда жан алсам, не бет бла чыгъарыкъсыз тышына? Сизге не айтырла? Бир рюмка берир амалтын, къаллай кишини жойдугъуз демезлеми?

Не дейсиз? Айта бередилеми? Аллаи киши болгъандан эсе, болмай къалсынмы? Уффф! Таза да ташжюрекле кёреме сиз? Къайры кетип барасыз кесигиз да? Къартла бла саламлашыргъамы? Барыгъыз, бар! Мени къайгъым ала тюйюлдюле. Башым чачыла турады.

Уффф! Кетдиле. Не этсин адам? Ярабий, бу шкафда шеша не зат болур? Не жазыуу жокъ, не пробкасы жокъ. Пробканы орунуна бир буштукъ чанчылып. Ай, баям, бу юйню иесини къысдырыкъчыгъы болур. Ол да, харип, манга ушаш, хозяйкасындан букьдуруп уртлай тура болур мындан. Бир кёрюр эдим, не зат эсе да. Киши кёргюнчо, башындан уртлайым да къояйым. (Уртлайды). Оу анааам! Укусус! Болгъанымы урходук этдим да атдыным! Чабыгъыз бери жамауат! Ёлемеее! Кюемеее! Бишемеее! Ёлдюююм! Къайдасыыыз? Адамлааа! Сыпаситеее мениии! Келдигизми? Уууух!

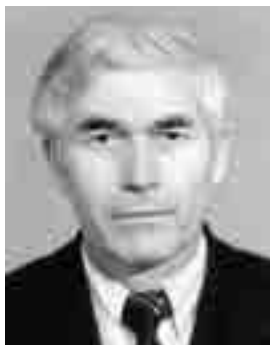
– Иги келалдыгъыз! Ууух! Не болгъандымы? Кислота ичгенме, ёзге уа не болгъанды? Бишип барама! Бишми? Къалай биш? Эй, мен керти айтама! Ёлеме! Бир мадар этигиииз! Ууух. Неди бу? Хуппегими? Ичинги жууаргъа керекдими? Къалай жууаргъа? Бери чыгъарыпмы? Телимисиз? Бери бир чыгъарсагъыз, сора не къалады? Ары шланга сугъайкъмы? Не шланга? Хоу, энди труба да сугъугъуз!

Оу! Ау! Кюйдююююм! Дохтууур! Дохтургъа элтигиииз! Дохтууургъааа! Энди ант этеме ичгини ауузума салмазгъааа! Бу жол бир къутхарыгъыз ансы! Къарыны аманны кюню аман деп болдууум! Дохтууур! Дохтууур!

КЪУЛБАЙЛАНЫ Алий

ХОРЛАМНЫ БАГЪАСЫ

Баям, фашист Германия бла урушну юсюнден хар затны тюзюн биз бир заманда да биллик болмазбыз. Нек дегенде, терен жашырынлыкъ халкъны къарангылыкъда тутханды. Аны бла бирге уа ахырыда мурдорсуз, сагъыш этгеннге ишеклик туудурлукъ билдириулеге кенг жол ачылгъан эди. Андан чыкъгъан палахны тергеую жокъду. Хорлам ючюн мардасыз уллу багъа тёлерге тюшгенди – 27 миллион адам, ол тарих да кертти болурму?

Терс, тюз эсем да, мен кесими энчи оюмumu айтама. Уруш аллы жыллада биз дуняда Совет Союзгъа чабаргъа базынган къырал болмагъанына алжаусуз ийнанганбыз. «Если завтра война» деген киногъа сейир этип къарагъанбыз. Плакатла уа! «Дальше всех, выше всех, быстрее всех!» Къырал башчыла кертиси алай болмагъанын билмеген эселе, алагъа ишни болушу тюз билдирилмегенди. Фронтчуланы хапарларына кёре уа, бизни аскерлерибизге фашист самолётла бек уллу халеклик салгъандыла. Симоновну «Живые и мёртвые» романын окъугъан болурсуз. Ол кеси кёзю бла кёрген бир хауа сермешни былай суратлайды: бир немецли истребитель, орталарына кирип, къарап-къарагъынчы, бир ненча совет бомбардировщикни агъызды. Бизни самолётларыбыз учуп угъай, сюркелип баргъанча кёрюне эдиле...»

Фашист Германия Совет Союзгъа билмей тургъанлай чапханды деген хапарлагъа да ийнанырча туююлду.

Мени экиге айланган къарындашым Ибрагим кюнбатыш чегибизде танк аскерледе къуллукъ эте эди. 1941 жылда мартда жиберген письмосунда ол былай жаза эди: «22-чи июньда уруш башланырыкъды, бизни аскерлерибиз бары да чекге жыйылгъандыла, кёкден таш тюшсе, адамны башына тиерикди...» Бир да ангыламайма ётюрюк кимге керек болгъанын. Уруш къачан башланырыгъын рядовой солдат билген эсе, къырал башчыланы уа андан хапарлары болмагъанына ийнаныргъа къыйынды.

Бусагъатда да бизни жашауубуздан «кетерге унамай» тургъан бюрократизмни да кёп хатасы тийгенди аскерлерибизге. Сауутла жетишмей, экеуленнге бир ушкок берип тургъандыла деп кёпледен эшитгенме. Бир оруслу киши бла ушагъымда уа ол былай айтхан эди:

«Айхай да, жетиширик тьююл эдиле, ушкочкланы бла автоматланы складлагъа жыйып турсала. Патронланы да бизге лимит бла бере эдиле.

Гитлерчилеге уа аллай марда болмагъанды. Ала, тохтаусуз атып, баш кётюрюрге кьоймагъандыла, биз а ненча огъубуз кьорагъаныны тергеуюн этип тургъанбыз...»

Бу ачылуу ишни юсюнден бир кере жазгъанма, алай энтта да кьайтарайым. Уяналаны Ануар айтхан эди. Училищени кьазауатха ашыргъанларында, курсантла алагъа сауут берирлерин излегендиле. Фронтну ал ызына жетсегиз, ол заманда аллыкъсыз сауутла, деп кьойгъандыла. Гитлерчи разведка уа жукълап турмагъанды. Туапсени кьатында немецли десант тьюшюп, сауутлары болмагъан курсантланы кьырып, салам этгенди. Ануар жилигъан этиучю эди, аны эсине тьюшюрсе.

Бу статьяны окъугъанладан Кьулбай улу, кеси урушха кьатышмагъан адам, не ангылайды ол затладан дерикле болурла. Мен белгили совет аскер башчыланы, анга кёре Уллу Ата журтха кьатышхан офицерлени эм солдатланы эсгериулерине таянып жазама.

Совет аскерле кьазауатны биринчи эм экинчи жылларында душман бла адам айтып ийнанмазча кьыйын болумлада уруш этгендиле. Кёкде, жерде да техника эм сауут бла да немецлиле кьайда онглу эдиле. Алай совет солдатны аладан кёп да озгъан эм кьазауатда башмагъананы тутхан бир ышаны болгъанды: патриот сезимини теренлиги эм туугъан журтха чексиз суюмеклиги, аны ючюн ёхтемлиги.

Жангылычла кёп этилгенлерине женгдирирге керекди. Сёз ючюн, Ворошиловну доктринасы. Биз душман бла аны жеринде уруш этерикбиз деген теориясы. Сёзсюз, Климент Ефремович жигит адам болгъанды, алай замандан артха кьалгъан болур эди деп, алай сунама. 1941 жылгъа фашист Германия кёп ахшы техника эм жангы сауутла бла толу жалчытылгъан аскер жыйышдыргъанын бизни разведкабыз нек билмегенди деген соруу чыгъады. Билген эсе, аскерлерибиз душманнга тийишлисича жууап берирге хазыр нек болмагъандыла.

Мени оюмуна кёре, биринчи маршалыбызны жангылыч доктринасыны хатасы мардасыз уллу болгъанды. Чеклерибизни битеу узунлугъуна тынгылы ишленген блиндажланы Сталинни буйругъу бла бузуп, жер бла тенг этип кьойгъандыла. Уруш бизни жерибизде барлыкъ тьююлдю деген акъыл бла. Гитлерчиле чапханларында уа, бизни аскерлерибиз ачыкъ жерде кьалгъандыла.

Аскер тарыхчыла Совет командованияны дагъыда бир жангылычын белгилейдиле. Аскерлерибизни кюнбатыш чекге кёп жыйгъанын эм чекге жууукъда аэродромла салгъанын. Урушну биринчи сагъатларында фашист авиация аэродромлада самолётларыбызны ала кёкге кётюрюлгончю жокъ этгенди, танк эм артиллерия биригулеге да кёп кьоранч тьюшюргенди. 1943 жылгъа дери гитлерчи самолётла кёкню иеси болуп тургъандыла. Фашист лётчикле тап бир адамны ызындан

окуна къуугъандыла. Аллай бир эркин, къоркъуусуз жюрютгендиле хауада ала кеслерин.

Не сёз, немецлиле уста эдиле аскер ишге, уллу сынаулары бар эди. Немецли офицерле аны совет офицерледен эсе иги билгенлерин бир тарыхчы былай ангылатады: немецли офицерлени уруш этерге юйретгенлеринде, бизникиле уа политика дерслеге жюрюп тургъандыла.

Ал кезиуде къалай болгъан эселе да, артдан-артха совет аскерле, къарыу ала, уруш этерге усталыкъларын ёсдюре баргъандыла. Халкъыбыздан фахмулу аскер башчыла чыкъгъандыла: Жуков, Рокоссовский, Конев, Малиновский, Василевский эм башхала.

Болжаллы халда бийлеп тургъан жерлеринде гитлерчиле: «Германлы солдат – дуняда бек иги солдат» деп, плакатла салгъан эдиле юйлени къабыргъаларында. Дуняда бек иги солдат а, сёзсюз, совет солдат эди. Бусагъатда да алай болгъанына (энди россейли солдат, дейик) ишеклигибиз жокъду.

Къатылыкъ, жигитлик, къыйынлыкълагъа чыдамлыкъ жаны бла дуняда совет солдатха жетген болмагъанды. Кёп тюрлю терс ишлеге, жангылычлагъа, кемчиликлеге да къарамай, совет аскерле ууатхан эдиле гитлерчи фашизмни 1941–1945 жыллада. Ол урушха къатышханла: Алтын Жулдуз алгъанла, орденлеге эм майдаллагъа тийишли болгъанла, саугъасыз къалгъанла, агъач талалада, къоллада, къырлада, къарындаш къабырлада асыралгъанла бары да жигитле эдиле деп, мен алай къарайма. Аланы сабийлери, туудукълары, аладан туугъанла да Уллу Хорламгъа аталары, аппалары салгъан къыйын ючюн ёттемленирге, бизни да барды анда юлюшюбюз, дерге эркиндиле.

Экинчи дуня уруш тарыхха кетгенди. Аны юсюнден кёп жазылгъанды, энтта да жазыллыкъды. Совет аскерчини жигитлиги эм чыдамлыгы алайсыз да дунягъа белгилиди. Аны себепли эсгериле семиртилмей, тюз болгъаныча жазылыргъа керекдиле деп, мен алай къарайма. Бир юлгю келтирейим. 1942-чи жылны кюзюнде 37-чи армияны экинчи гвардиячы жаяу аскер дивизиясына Къашхатау ючюн сермешде уллу къоранч тюшгенди. Ачыкъ жерде гитлерчи танкла пулемётла бла аяусуз къыргъандыла къызыл аскерчилени. Ол командованияны терслигинден болгъаны сёзсюзю.

Дивизияны командири генерал-майор Захаров урушдан сора «Плечом к плечу» деген аты бла китап жазгъанды. Ол анда гвардиячылары бла партизанлары, бирге къошулуп, фашистле бла къалай сермешгенлерин эсгергенди. Алай генерал, не хыйсапдан эсе да, тюз кёргюзтмегенди сермеш къалай баргъанын. «Къашхатау таба 50 фашист танк келе эдиле», - деп жазгъанды Захаров. Нек? Кимни алдай болур эди ол? Жаланда эки танк кирген эди элни къыйырына, мен аланы кеси кёзюм бла кёргенме. Пулемётла бла ала къыргъан эдиле бизни солдатларыбызны. Эки танкга «къарыулары жетмегени» сейир туюлмюдю?

Ол заманда панфиловчуланы ёлюмсюз жигитликлерини юсюнден кырал саулай билгенди. Ала Москвагъа ёшюн урган 50 танкны жибермегендиле юслери бла. Мында уа эки танкны тохтаталмагъандыла. Аны ючюнмю «кёбейтген» болур эди генерал 2-ни 50-ге дери?

Уллу Ата журт урушну юсюнден тюрлю-тюрлю хапарла жюрюйдюле. Сталин болмаса, биз фашист Германияны хорлаяллыкъ тюрлю эдик, дегенле да бардыла. 1812-чи жылда французланы да ол ууатхан болур эди! Киевни тийрелеринде тёрт армиябыз кюршоугъа аны хатасындан тюшгендиле деп да эшитгенбиз. Да сора не квалган эди совет аскерледен? Баш командующийни орунбасары Жуковну къатылыгындан хорлагъанбыз деп, фронтчуладан да кеплени оюмлары алайды. Генерал-полковник Белобородов а эсериулеринде былай жазады: «Энчи Жуковну хатасындан бизни аскерлеге тергеусюз кеп кьоранч тюшгенди. Биз, къазауатны ал сатырында болганла, андан эсе иги биле эдик фронтда халны. Ол а, жете келгенлей, бир киши бла да кенгешмей, кеси суйгенча буйрукъ берип къоя эди...»

Жуковну къатылыгына кеп фронтчула бюсюремегендиле. «Трибуналагъа!» «Илишаннга салыргъа!» дегенден башха сёзлени билмегенди ол. Айхай да, къатылыкъ да керек болур эди къазауатда, алай хар затны мардасы барды. Рокоссовский, сёз ючюн, аны иги таныганланы жазганларына кёре, рядовой солдат бла ушакъ этерге ыйлыкъсынмагъанды, аны къатында кесин кётюрюрге суймегенди. Бир тенги блача селешгенди. Аны ючюн даражасы тюшген угъай, бютюн бийикге кётюрюлгенди. «Мен Рокоссовскийни аскерлеринде къуллукъ этгенме», – деп махтанганланы кёргенме. Ол солдатланы, офицерлени да «трибунал» бла кьоркьутмагъанды. Ала уа аны ызындан отха, суугъа секирирге да хазыр эдиле. Бу шартланы мен «Сказание о Рокоссовском» деген китапдан алганма. Экинчи дуня урушну эм фахмулу аскер башчыларындан бири Рокоссовский болгъанын белгилейдиле аскер тарыхчыла. Аны Дон фронтну командующийине салганларында, Жуков чабып жетгенди Сталинградха. Ол къайда да махтауну кесине алыргъа бек суйгенди. «Дон фронтну аскерлерине башчылыкъ этиуню мени кесиме къоюгъуз», – дегенди анга Рокоссовский.

Хорламны Баш жигити кимди, Сталинми, огъесе Жуковму? Аны юсюнден оюмла бир кибик тюрлюйдюле. Ол да, ол да тюрлюйдюле хорламны баш жигити. Хорламны баш жигити Совет Союзну Коммунист партиясыды деп, алайды мени оюмум. Аскер магъанасы болган заводланы кюнбатышдан кыралны кюнчыгыш районларына кётюрююню эм ачыкъ жерде фронтха керекли затланы чыгъарыуну партия къурагъан эди. Мамыр ишледе, душман бла къанлы къазауатда да коммунистле эдиле ал сатырда. Саутланган Кючлерибизни ашазыкъ бла, техника, топ-окъ керекле бла жалчытыуну къурагъанла да коммунистле эдиле.

Хар аскер бѐлумде политрукла болгъандыла. Ала солдатланы араларында пропаганданы тохтаусуз бардыргъандыла, биз хорларыгыбызгъа ийнандыргъандыла. Алайсыз жарарыкъ тьююл эди. Немецли аскерле къыралыбызгъа терен кирип, Москваны къатына жетгенлеринде, Совет Союзну ишин битгеннге санагъанла кѐп болгъандыла, тап генералланы араларында окъуна. Ол себепден аскерчилерибизни араларында агитацияны бла пропаганданы бардырыу бек уллу магъананы тутханды. Политрукла ушакъла бардырыу бла чекленмегендиле, энчи юлгюлери бла кѐллендиргендиле солдатланы жигитликге. Алайсыз ким ийнанырыкъ эди аланы сѐзлерине.

Фашист танкланы ара шахарыбызгъа ѳтдюрмез ючюн къурч къала болуп суюелген, жанларын берген къызыл аскерчилени командири политрук Клочков эди. Десант дивизияны командири генерал-майор Гладков «Десант на Эльтиген» деген китабында махтагъан, Совет Союзну Жигити деген атха кѐргюзтюлген Кючмезланы Абдулла да ротаны политругу эди. Ростов областьда Большая Мартыновка элни къатында тѳрт фашист танкны жандырып, кеси да жигитча ѳлген Бѐзюланы Муха да политрук эди. Совет Союзну Жигити деген атха кѐргюзтюлген Черкесланы Сарыбий, Къызыл Байракъны ордени бла саугъаланган Батчаланы Исмайыл, Краснодарда аскер училищени преподаватели болуп тургъан Гуртуланы Берт да политрукла эдиле.

Гвардияны майору, батальонну комиссары Насталаны Хажибекир юй бийчеси Бадинаханнга былай жаза эди (мен кесим да окъугъанма ол письмону): «Курп сыртлада (Къабарты-Малкъарда) гитлерчиле бла къаты уруш этгенбиз. Бир къауум немецли солдатны жесирге алгъанбыз. Аладан бирине Къашхатауда болгъанмысыз деп соргъанымда, «хау» дегенди. Керохуму къабындан чыгъаргъанымы кѐрюп, ол, аллымда тобукъланып, ѳлтюрме, сабийлерим бардыла, деп тиледи. «Кеси кесиме: угъай, манга алай этерге жарарыкъ тьююлдю, мен политрукма, андан сора да, жесирни ѳлтюрген жигитлик тьююлдю»,– деп, керохуму къабына салгъанма...»

Анкетаны бешинчи графасы – къайсы миллетден болгъаны. Бизде миллетлени бузулмазлыкъ шуѳхлукъларыны эм бирликлерини мурдорунда уллу совет халкъ къуралгъаны алапат иги иш эди. Урушну заманында миллет дивизияла къурауну уа, мени оюмуна кѐре, хайыры хазна чыкъмагъанды. Сѐз ючюн, 115-чи къабарты-малкъар атлы аскер дивизияны алайыкъ. Дивизия къопмазча ууатылгъан эди. Атлы аскерчилени танкла тюплерине атхандыла деген хапар бюгюн да жүрюйдю. Миллет дивизия болгъаны ючюн дегенле да бардыла. Неге керек эдиле аллай чюйреликле? Биз бир миллет-совет халкъ эсек.

Къыйын кезиуде миллетлибизни араларында шуѳхлукъну бютюн кючлендирир ючюн кюреширни орунуна къыралыбызны башчылары аланы бирликлерин бузарыкъ оноула чыгъаргъандыла. Совет немецлиле, къарачайлыла, къалмукълула, чеченлиле, ингушлула, малкъарлыла, кърым татарлыла туугъан жерлеринден зор бла узакъ

жерлеге кёчюрюлген эдиле. Аланы Хорламгъа салгъан кыйынларыны юсюнден Элистада «Вклад репрессированных народов СССР в победу в Великой Отечественной войне в 1941–1945 гг» деген аты бла китап чыкыгъанды.

Миллет айырыу деген затны хатасы чексиз уллу болгъанды. 1944-чю жылда аскер биригиулени командирлерине репрессиялагъа тюшген халкъладан болгъанланы аскер чынларын кётюрмезге эм саугъалаугъа кёргозтмезге деп оноу келгенди. Ол огъурсуз буйрукъну, анга ким кюл салгъан эсе да, башламчысы уа кыан жухлу Берия болгъаны сёзсюзюдо.

Жазыучу Смирнов «Крепость над Бугом» деген китабында, жангылмай эсем, аз санлы миллетледен бир адамны тукъумун сагъынмайды. Аны кюоруулагъанланы араларында, артда ачыкъланнганыча, кёп север-кавказчы жашла болгъандыла – чеченлиле, ингушлула, къарачайлыла, къабартлылыла, къумукълула, малкъарлыла эм д.а.к.

Миллетлени бир бирге жау этерге кюрешмеклик туююлмю эди ол? Насыпха, ол заранлы политика жашауда кесине жер табалмагъанды. Уруш жыллада миллетле бютюн къаты бирлешгендиле. Бу жаны бла бош адамла бир-бир уллу кырал кюуллукъчуладан эсе эслиликлерин, алгъа къарай билгенлерин кёргозтгендиле. Аланы барын да тегерегине жыйгъан, бир акъылгъа келишдирген а уллу орус халкъды – кесине бир тюрлю энчилик излемеген, тюзлюкню, тенгликни жакъчысы.

Башында топ-окъ керекле бла немецлиле бизникиледен эсе тангиги кесек жалчытылгъанларыны юсюнден айтханбыз. Кёп болмай а, уруш темагъа арт жыллада жазылгъан материалланы окъуй, бир сейир шартны билгенме. Европалы кыралладан 250 миллион адам Германияны промышленностуна ишлегендиле. Андан эди гитлерчи солдатланы топ-окъ кереклени аяусуз жүрютгенлери. Ол жаны бла жарсыулары болмагъанды. Бизни элни алып тургъанларында, сёз ючюн, кече узуну пулемётланы чыкыртагъанлары тохтамагъанды. Бош алай, кече къарангысына атыучу эдиле, кюркютургъа.

...Халкъны душманларын излеу кюч ала баргъанды. Аны уа Бериядан уллу душманы жокъ эди. Жалгъан дау бла сау миллетлени ёмюрледен бери жашап, келген жерлеринден зор бла Орта Азиягъа кёчюргенди. Къалмукълуланы уа – Северге. Сталин билмегенди Берияны аллай осал ишлерин дегенле бардыла бюгюн да. Ол бош хапар болгъанын, «бачамабыздан» ыразылыкъсыз бир зат этилмегенин тарыхчыла архив документле бла ачыкълайдыла.

Уруш къаты бара тургъан кезиуде, жюз мингле бла солдатларыбызны бла офицерлерибизни фронтдан алып, СССР-ни бир къауум миллетин жерлеринден кыстаргъа жибериу Туугъан журтубузгъа игиликге этилген ишми эди? Угъай, ол башын хыйлачы жашырынлыкъ бла, жалгъан дау бла жабып, халкъгъа къажау бурулгъан политика аманлыкъчылыкъ эди.

Мен къуруда бир затха сейир этгенлей турама. Аны акъылыма да сыйындыралмайма. Кулакласыз деп Сибирьге жиберилгенлени, халкъны душманларысыз деп илишаннга салыннганланы жашларыны властѣха дерт тутмагъанларына. Ала деменгили къыралыбызны битеу уланлары бла бирге фашизмге къажану къаты соелгендиле. Аты айтылгъан революционер Зокаланы Хасан 1937 жылда илишаннга салыннганды. Аны жашы Юсюп 1942 жылда Сталинградны ата ююнча къоруулагъанды.

Мокъаланы Зулкъарний тенгизчи жаяу аскер бригаданы къауумунда «Эльхотовские ворота» деген жерде фашист танкла бла ёлюм къазауатха киргенди. Матросла гитлерчилени алайдан ёрге ётдюргендиле. Таулу жашны ол сермешледе ёлген хапары чыкъгъан эди. Атасы уа-бир жууаш адам. «Къуран окъуй билгенден башха терслиги болмагъан» таулу киши Сибирьден къайтмагъанды.

Гергъокъланы Чорттайны оноун да этген эди огъурсуз «тройка». Бирсиледен игирек жашагъаны ючюн терслеген эдиле аны. Ол жалчы тутмагъанды, кесини къол къыйыны бла къурагъан эди мюлк-журт. Алай асыры «оздургъан этгенди», аны ючюн а илишаннга салыннганды.

«Халкъны душманыды» деп терслеу ол жыллада кимге да тап жарашып къала эди. Къоншусундан артыкъ бир эшеги бар эсе, ол да душман. Чорттай а атла тута эди. Сабийлерине да, ызларындан болуп, жашау бермегендиле. Ала ары-бери чачылгъан эдиле. Жети къарындашны бир жангыз эгечлери Соняны Владикавказда мед-институтда окъуй тургъан жеринден къыстагъан эдиле – «халкъны душманыны» къызын. Соня медицина институтну Ташкентде бошагъанды. Уллу Ата журт уруш башланнганлай, кеси ыразылыгъы бла фронтха кетгенди. Медицина службаны майору Гергъокъланы Соня эвакуогоспитальгъа башчылыкъ этгенди. Чорттайны сабийлери - жети къарындаш бла бир эгеч – 1941–1945-чи жыллада фашист аскерле бла жигитлеча сермешгендиле.

Айхай да, быллай адамла жашагъан къыралны хорларгъа амал жокъду. Аны душман генералла да билгендиле. Жаланда жекбаш Гитлерни акъылы жетмегенди «орусула бла ойнаргъа» жарамазлыгъын а. Жарсыугъа, Экинчи дуня урушдан дерс алмагъанла бардыла бюгюн да. Ала, халкъланы жангы къазауатны отуна кёмюп, кеслери уа бир жанындан къарап турургъа умут этгенледиле. Бусагъатдагъы аскер техника бла уруш ачаргъа базынмакълыкъны телиликден башхалыгъы жокъду.

АТЛАРЫ

БУДАЙЛАНЫ АЗРЕТГЕ – 100 ЖЫЛ

ЗАЛИЙХАНЛАНЫ ЖАНАКЪАЙЫТ. Чомарт жүреккли жаш. <i>Статья</i>	2
ГЕЛЯХЛАНЫ ИСХАКЪ. Озгъан жылланы эсгере. <i>Статья</i>	5
ОТАРЛАНЫ КЕРИМ. Поэтни белгисиз кыбырына. <i>Назму</i>	6
МАГОМЕТ МОКЪА. Басханны куйген жулдузу. <i>Назму</i>	8
ТЁППЕЛАНЫ АЛИМ. Азретге. <i>Назму</i>	10
СОЗАЙЛАНЫ АХМАТ. Будау улу Азретге айтама. <i>Назму</i>	11
ЖАБОЛАНЫ АСИЯТ. Жашау жолу жулдуз учханлай. <i>Статья</i>	11
БУДАЙЛАНЫ АЗРЕТ. Марачуну хапары. <i>Поэма</i>	13

ПРОЗА

ОСМАНЛАНЫ ХЫЙСА. Хапарла	23
------------------------------------	----

УНУТУЛМАЗЛЫКЪ ЖЫЛЛА

ГУРТУЛАНЫ САЛИХ. Атам. <i>Поэма</i>	61
---	----

ЖУЛАБЛАНЫ ЮЗЕЙИРГЕ – 85 ЖЫЛ

МУСУКАЛАНЫ САКИНАТ. Ёмюр баяны. <i>Статья</i>	82
ЖУЛАБЛАНЫ ЮЗЕЙИР. Намыс болмаса, насып болмаз. <i>Хапар</i>	85
Тил – халкыны жаныды. <i>Статья</i>	96

ПОЭЗИЯ

АХМАТЛАНЫ ЛЮБА. Жүрекке жамау салмам	109
ЭРИКГЕНЛАНЫ АСИЯТ. Назмула	120

ЖИГИТ ТАУЛУ ТИШИРЫУЛА

ЭРКЕНЛАНЫ ФАТИМА. Къарачайны жигер кызылары	124
---	-----

ЖЫРЧЫ

САРАККУЛАНЫ АСИЯТ. Ишине жүреги бла берилген	132
--	-----

ПРОЗА

АЛЕКСАНДР САРАХОВ. «Ёге» ана	137
--	-----

МИНГИ-ТАУНУ КЪОНАКЪЛАРЫ

МАГОМЕД АХМЕДОВ. Назмула	145
РАФИС КУРБАНОВ. Назмула	158

КЪАЛАМ СЫНАУ

БАЙТУГЪАНЛАНЫ ИСМАЙЫЛ. Назмула	164
--	-----

ЧАМХАНА

КЪУЛИЙЛАНЫ ХУСЕЙ. Чам хапарла	167
---	-----

ПУБЛИЦИСТНИ ОЮМЛАРЫ

КЪУЛБАЙЛАНЫ АЛИЙ. Хорламны багъасы	216
--	-----

МИНГИ-ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 5 (183)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На карачаево-балкарском языке

Соучредители
Государственный комитет по СМИ,
общественным и религиозным организациям,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации
ПИ № ТУ07-00105 от 24 декабря 2014 г.

Художник Баккуев Владимир

Технический редактор, компьютерная верстка *А. С. Бозиевой*
Корректор *Ж. Х. Гуптеева*

Сдано в набор 14.09.2015. Подписано в печать 14.10.2015. Формат 60 x 90^{1/16}.
Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная.
Усл. печ. л. 14,00 Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 1800 экз. Заказ № . Цена свобод-
ная. Адрес редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленных диапозитивов

---

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюриютмейди. Къол жаз-
малагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмалан-
нган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кез къарамы бирча
болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басма-
лагъанда: «Была «Минги-Таудан» алыннгандыла», – деп чертген борчду.*